ЗАЛІССЯ

І

Коли б село Залісся, положене у східній Галичині, мало свого літописця, то він день 9 червня 1891 року мусив би записати в літописі села як день невиданого нещастя, якого і найстарші люди Залісся не запам'ятали. Вправді, те саме нещастя стрінуло тоді і інші села в тій стороні, що Залісся, однак на жоднім не оставило оно таких тяжких слідів, як на сім селі. Нещастя се найшло тоді малий відгомін в різних часописах, але світ скоро єго забув, в селі же наслідки єго давалися взнаки ще довгі літа.

Василь Левицький, парох Залісся, вернувшись з похорону, ще дрімав по обіді на отомані, коли нараз збудила єго жінка, нетерпеливо посіпавши за плече.

— Що сталося, Мариню? — спитав о. Василь здивовано, протираючи очі.— Чи то вже так пізно, що так потемніло?

— Але ж де там! — відповіла жінка.— Ще п'ятої години нема! То страшна буря надходить. Чуєш, який шум?

О. Левицький зірвався з отомани, прискочив до вікна і сам налякався:

— Яка страшна хмара! — кликнув.— Боже, що то буде? Де діти?

— Всі дома.

Левицький мав у першій хвилі охоту вибігти на подвір'я, але жінка здержала єго силоміць за рукав. До того в сусідній наріжній кімнаті

скричало нараз кілька жіночих голосів: "Татунцю!" — і Левицький з жінкою метнулися зараз туди. Всі збіглися до одної кімнати: бабуся Клавдзя і чотири доньки Левицького, він сам і єго жінка.

А надворі справді виглядало несамовито. Коли би велике озеро пробило собі греблю і виллялося нагло в широке русло зі скалистими берегами та стрімкими порогами, то ще такого шуму не наробило би, який тепер був, особливо в лісі. Під покривалом тяжкої, чорної хмари, що нависла над лісом, там ішла люта борба о життя і смерть; страшний вихор кидав собою верхами лісу, і дерева громадно схиляли перед ним покірно свої голови, а слабші з тяжким стоном скидали свої верхи на землю. Ще не розігнули своїх похилених спин, а вже вихор закрався прогалиною у спід лісу, вдарив собою об землю, завадив о столітні дуби і сосни, заревів з лютості, потермосив пнями — і дерева з лопотом клалися переможені на землю, виставляючи наверх своє коріння з землею. Поваливши противників, вихор утікав з-поміж трупів, злітав високо, віддихав хвилинку і поринав знову в лісі, як в озері, перевертаючи все по дорозі догори коренем. Та се був лише початок — перші вистріли в битві...

Сама головна ворожа сила щойно надходила і несла погибель для всего, що на дорозі стрітила. Ішла она поважна, висока, чорна, з широкими плечима. У споду єї курилося, мов чорний дим, а дикі, пекольні голоси летіли з нею. Столітні дерева і малі корчі підскакували нараз у воздух, крутилися і мертві падали на галуззя своїх товаришів. То не був вихор, з котрим дуби можуть поборотися; се була воздушна труба, для котрої і дуби були іграшкою. Она виривала дерева, як бур'ян, підкидала ними, копала їх зневажливо і топтала тяжкими ногами, аж галуззя, мов кості, тріщало і ломилося. Єї дорога стелилася самими трупами...

Пробивши собі широку дорогу лісом, воздушна труба летіла просто на село.

Приходство стояло на горбі. Хоч тепер настав майже вечірній півсумерк, все ж із сеї наріжної кімнати, в котрій всі збіглися, можна було крізь одно вікно бачити далеко темний ліс ї хмару над ним, а крізь друге, до подвір'я,— сад і дерева, що легко шуміли і тремтіли, мов у страху перед недалеким ворогом, а за садом дах і вежу церкви.

— Яка чорна хмара іде від ліса! — кликнула найстарша панна Ольга, глянувши у вікно, і зараз відскочила з острахом.— По самій землі сунеться, а внизу так куриться, як би горіла.

— Дивіться, стріха летить! — скрикнув панотець.— Ось дерево також! То оркан!

Жінки збилися разом в кутку на софі, лиш сам о. Левиць-кий ще стояв коло вікна.

— Іди геть від вікна! — кликнула жінка на него, але він не відступав, лише стояв як вкопаний.

В кімнаті щораз більше темніло.

— Який шум! як мете піском у вікна! Боже! — ломила руки старенька бабуся Клавдзя та тулила до себе двоє наймолодших внуків.

Нараз на подвір'ю дався чути проймаючий крик: се парубки о. Левицького втікали з поля у стайню і тілько лопнули дверми, сховалися. Пес, прийнятий у буді, став жалібно вити.

— Не видко нічого! — промовив парох і в тій хвилі, як пострілений, відскочив від вікна та притулився до громадки своєї родини, бо страшенний тріск роздався коло самої єго стодоли, оркан зірвав цілий дах, кинув його о кількадесять кроків під стайню, а сніпки соломи, видобуті з засіків, немов чорні великі птахи пролетіли попід вікнами.

Один околіт завадив о комин приходства і з вагою скотився по даху на землю; за ним злетіло кілька цегол.

— Дах зірвало зі стодоли або із шпихліра! — сказав наляканий парох, але ніхто єго не чув, бо в тій хвилі затремтів цілий дім, забряжчали вікка,— по подвір'ю приходства пролетіла немов страшна чорна мара з дикими голосами, з шумом і тріском, зломила тополю в брамі, розвалила ще саму браму і пліт і полетіла просто через сад на церкву. Що там далі діялося, Аевицькі не бачили, але всі небавом почули, як затріщали дерева в саду і дзвони на дзвініці залунали самі якось глухо, протяжно, жалібно. Шум і тріск щораз меншав — воздушна труба полетіла в сторону села і двора.

Довгу хвилину не міг ніхто з себе добути голосу; всі від страху поніміли...

Все те тривало пс більше десяти минут. Відтак густа мрака залягла село, і десь далеко залунав грім. Великі каплі дощу вдарили виразно по даху і по вікнах приходства. Грім щораз зближався, каплі ставали частіше, ще хвиля одна-друга і — злива з градом затопила село. Страшна блискавиця роздерла пітьму, а вслід за нею грім потряс землею.

Вся родина Аевицьких відвернула очі від вікон і тільки слухала, як тяжкий град ударяв по даху приходства, спадав з вагою на землю і творив шум безнастанний.

— Треба би лампу засвітити! — відізвалася бабуся.— Заслони вікно, Василю!

Левицький приступив до вікна, заслонив єго, підбіг до другого,— але нараз аж за очі схопився: великий сніп світла пролетів майже понад самим подвір'ям і садом, опинився на церкві, і та серед страшного грому

хмар нараз затріщала і взялася полум'ям. Була ціла деревляна і до кількох хвиль стояла, як смолоскип, в огні.

— Боже! в церкву грім ударив! —скрикнув Левицький і без пам'яті кинувся до дверей, так як би сам-один міг погасити пожежу. Але двері були замкнені; бабуся Клавдзя замкнула їх, як би перед яким злодієм. То спинило і опам'я-тало панотця.

Вся родина, крім дітей і бабусі, прискочила з великим криком і плачем до вікна. Від палаючої церкви робилося за садом щораз ясніше; она горіла, хоч на ню як з відра ллявся дощ. На подвір'ю під вікнами видко було занесене звідкись дерево і цілу верству граду серед потоків води. В буді коло шпихліра знов жалісно скомлів та вив пес, а в стайні ревіли телята.

— А що там з худобою сталося? — обізвалася пані Ле-вицька, почувши рев телят.

І обоє нараз, Левицький з жінкою, припали до дверей, отворили і побігли до кухні розвідатися.

Минуло кілька хвилин, і град перестав падати, тілько дощ шумів, як вода на лотоках. Бабуся Клавдзя хотіла тепер підійти до вікна, в котре била вже луна від пожару церкви, щоби заслонити єго, але внуки вчепилися єї рук і сукні та здержали єї розпучливими окликами: "Бабусю! ми погоримо!"

— Не бійтеся, діти! — втихомирювала їх бабуся, хоч сама тряслася.— Сад великий, огонь так легко не перекинеться, а дощ паде.

І справді лише одна церква стояла в огні. Поломінь, що притихала від дощу в однім місці, піднімалася небавом вгору в другім місці, хоч з неї серед густого диму і пари видко було тілько поодинокі огняні язики. Горіла церква, як високий костир, розложений поміж старими липами,

що стояли вінком попри паркан. А горі понад церквою пересувалися скоро сиві хмари, немов ішли навздогін за блискавицями, котрі щораз далі за селом роздирали пітьму хмар і лунали громами, аж ціле село тряслося. Ще раз блиснуло геть-геть над заліськими полями, коло Новосілок, ще раз залунали громи, але вже в темній далечині. Туча втихала, а на Залісся падав ще тільки рясний дощ, від котрого огонь в церкві не погасав, а немов змагався щораз більше і яснів щораз виразніше поміж липами.

На дзвініці відозвався дзвін на тривогу...

О. Левицький вихопився з дому і задиханий побіг до церкви через сад, в котрім лежало кілька дерев вирваних з коренем і повалених. Застав при огні учителя Горошин-ського і не більш десяти людей, котрі щойно також надбігли і, сховавшися під дзвіницю, бездільно дивилися на палаючу церкву.

— Чому ж ви не рятуєте? — скрикнув в розпуці о. Левицький, надбігши до людей.

— Не можна, єгомость, сього огню гасити, бо то від грому! — сказав остерігаюче один старий селянин.

— Ох ви темні, темні! — заломив руки панотець.— А де ж паламар з ключами від церкви?

— Нема! — відповіли єму.

В тій хвилі цілий дах церкви запався до середини, лише над пресвітерією ще держався. Левицький без пам'яті прискочив до дверей, що вели до пресвітерії, підняв великий камінь з землі і могучим розмахом відбив скобель разом з колодкою, отворив двері і побіг просто до престола. Схопив чашу з дарами святими і євангеліє та виніс надвір. Тим часом учитель Горошинський з двома церковними братами

відважилися також забігти до пресвітерії, розбили шафу, вхопили скарбону церковну, зняли з жердки кілька фелонів, пірвали кадильницю замість яких цінніших річей і скоро вибігли також надвір. Більше не вспіли вирятувати, бо гризучий дим не допустив їх уже до середини, а огонь уже захоплював і саму пресвітерію. Без-радно стояла купка людей коло дзвіниці та вголос нарікала. Одна селянка впала на коліна і серед дощу піднімала руки до неба.

Однак могучого огню, киненого блискавицею, не міг погасити навіть дощ. Налякані люди збіглися небавом великою товпою на місце пожару, але ніхто з них не важився приступити до церкви, щоби гасити пожар, тому що дощ повинен був їх у тім виручити, а ще більше тому, що селянські забобони забороняють гасити огонь від блискавиці. В тій хвилі вони, як ті діти, більше цікавилися тим, що один селянин найшов хрест з церковної бані аж на толоці, куди єго, певно, заніс оркан.

І навіть тоді, коли вже дощ по півгодині зовсім уймився і небо роз'яснилося, а пожар гудів у церкві та обнімав старі деревляні стіни, селяни не важилися приступити до огню. Не помагали накликування і навіть штовхання війта Костишина і присяжних; ледви кількох селян нагадало собі тоді, що треба було забрати з собою коновки на воду.

У сій метушні учитель Горошинський не втерпів, щоби в їдкий спосіб не докорити війтові словами:

— А що я вам казав не раз? Справте сикавку, бо буде біда! Але вам громада не в голові, аби вам було добре!

Війт, в сій хвилі безрадний, удав, що не чує слів учителя. Лише спересердя став бити людей палицею, то бігав довкола церкви, то ставав до громади і разом з нею повторяв уже сотний раз: "Судний день! судний день!"

Справді, був то судний день для Залісся. Не минуло й години, а село стало бідніше о кількадесять тисяч. Хоч церква була стара, стояла вже з двісті літ, все ж таки могла ще постояти якийсь час, заким бідна громада спромоглася би на нову церкву, якої потребу вже давно відчувала і вже навіть складала гроші на неї. Сего ж року безнастанні гради і зливи знівечили дотла засіви на полі, нинішня воздушна труба повалила кількадесять будинків в селі,— Залісся виглядало, як по нападі ворога...

Надбігли старші доньки панотцеві, Ольга і Наталка.

— Ратуйте, пане Горошинський, що можна! — просила Ольга, заломивши руки.

— Годі вже!

— А ви чого тут? — скрикнув о. Левицький на доньки і притім глянув непривітно на учителя.— Геть! мені додому! На! заберіть се!

Передав донькам фелони і євангеліє, сам узяв чашу в руки і пустився з ними додому.

— А де скарбона? — спитав ще, обернувшись.

— Я сховаю її в громадській касі,— відповів Костишин.

— Пильнуйте ж її; там є тисяч двісті ринських!

Горошинський чогось з гірким усміхом дивився за панотцем і за єго доньками. Та недовго. Він скоро кинувся з молодими парубками гасити огонь. Небагато се помогло, коновками лляти воду з недалекого потока, але іншого способу не було. Село не мало своїх пристроїв до гашення огню. Аж по годині здогадався хтось в дворі прислати малу сикавку і кілька залізних гаків, котрими порозтягано догоряючі балки і погашено

дубові стіни, котрим огонь нелегко міг дати раду. Ціле уряджeння всередині церкви згоріло.

Коли з дому надійшов знов о. Левицький, то на місці старої святині серед крислатих лип застав уже тілько велику почорнілу скриню зі стін, а в ній і коло неї повно балків, угля, диму і чаду пожарища...

Довго стояв він мовчки на пожарищі і отирав нишком сльози. Відтак повагом вийшов на вулицю і з похиленою головою пустився в село, придивитися спустошенню. Адже з того бідного села він мав дальше жити; він хотів бачити, як завелике ціле нещастя...

Перший, кого стрітив, то був дідич Заборовський, мужчина на зріст високий, кремезний і рум'яний. Він їхав верхом.

Левицький гнівався з ним від остатніх виборів посла до сойму краевого, коли наперекір Левицькому виборці з Залісся далися підмовити Заборовському і голосували на сусіднього дідича. Навіть по недавнім похороні пані За-боровської не помирився з єї чоловіком; віддав покійній остатню прислугу і просто з кладовища вернув додому. Але тепер під вражінням нещастя о. Левицький забув на свій гнів, поклонився дідичеві і вже збирався промовити щось до него, коли той лише відклонився і пігнав дальше в сторону лісу. Ся німа стріча діткнула о. Левицького дуже немило, і в нім давній гнів до дідича запалав наново. Жалував, що поклонився ему.

Надворі вже смеркало. Ціле небо було одностайно сіре і непривітне і висіло над Заліссям так низько, як би хотіло єго накрити і задавити. Легкі опари закривали ліс і піднімалися хмарками з піль, збитих градом. Здавалося, як би якась незвичайна тишина залягла тепер село і поля на те тілько, щоби в ній виразніше було чути то тут, то там плач на полі і в селі. І плач сей здавався тепер не таким, як при інших нещасливих пригодах. Він нагло зривався і нагло замовкав; все в нім дзвеніло: перестрах, розпука, здивування і безмірна туга, але нещастя було ще

засвіже, занезвичайне, щоб жаль узяв верх над зачудуванням. Забагато дива, натвореного орканом, було на кождім кроці, щоби люди могли не дивуватись і з дива забувати жаль.

Зажурений ступав о. Левицький дорогою по граді, що ще не стопився. Мовчки перейшов попри селянина, що з дороги задивився на своє поле і навіть не замітив панотця; обійшов довкола вербу,, що лежала впоперек дороги; пристанув на хвилю коло хати, з котрої стріху зняло, придивився засумованому господареві на порозі і вступив у бічну вуличку. "Як на похороні! — думав собі панотець.— Зовсім як на похороні! Ще гірше навіть! На похороні буває не раз весела погода, а тепер!.." Нараз на вступі у бічну вуличку зачув голосну сварку.

— А ти, злодію! — кричав якийсь мужеський голос.— То гроші від кождого нумеру вмієш брати, а хмар відвертати не вмієш! За що ж ми тобі платимо?

— Та бий єго! — заохочував інший жіночий голос.

— Люди добрі, не бийте мене! Я не міг дати ради! — просився захриплим голосом інший селянин, але в сій хвилі зойкнув коротко, повалився на землю і замовк.

О. Левицький приспішив хід і небавом побачив громадку людей, котрі з лютістю копали ногами низенького худого господаря, що звався Бей. О. Левицькому зараз уся справа роз'яснилася: то люди били проворного градобія, котрий від людей брав данину за те, щоби в потребі відвертав своїми штуками хмари, а нині допустив на село таку руїну. Побачивши священика, кількоро людей зараз утекло, а Бей піднявся з землі:

— Ратуйте, єгомость!

— За що ви б'єте Бея? — спитав панотець у тих, що остались.

— А чому гроші бере, а хмар не відвертає? — відповів один господар зухвало.— Злодій вій є, а не градобій!

— Пощо ж ви єму гроші даєте? — спитав о. Левицький з жалем.— Що я вас уже вчив: не вірте в забобони, а ви все ще вірите! А ти, Бею, як мені ще колись поважишся людей дурити, то до суду тебе заскаржу.

Селяни і Бей глянули на свого священика так, якби хотіли сказати: "Говори собі здоров!" Бей зараз утік в хату, а люди з недовір'ям зглядалися по собі.

Левицький пішов дальше. Коло корчми стрітив більшу громаду. Поздоровили єго і стали розповідати різні подробиці нещастя.

В лісі з корінням виломило багато деревини. На пасовиську град побив вівці. Багато людей поранило. У До-рошихи вивернуло хату і занесло аж на толоку. В дворі завалило шпихлір; пастух і два коні дідича згинули від грому. На кладовищі велику тополю роздерло надвоє. На роздоріжжі коло лісу старого дуба вивернуло з корінням. Кільканадцять хат рознесло, мов солому. У Мельнички дах зірвало і дитину з колискою кинуло в город; кажуть, що дитина не витримає. Грицак їхав з лісу возом; як захопила єго буря, як кинула ним в сторону, він ударився в якесь дерево та й тепер лежить смертельно хорий; коні вбило, а віз рознесло! Збіжжя на полі зрівняне з землею. Тепер нову церкву став, а нема за що. Ще за нову школу не все сплатили. До того всего люди кажуть, що холера від Залісся вже недалеко. Одним словом, світ кінчиться, нещастя таке, що годі й придумати спосіб, як з него видобутися.

Арендар Мошко Зільбер замітив між людьми священика і вийшов з корчми:

— А то,— каже,— виграв я, що взяв від вас тридцять моргів в посесію! Яка мені тепер з них користь? Все град вибив!

— Що ж я тому винен? — спитався Левицький.

— Ну, я знаю, що ви не винні, але я вам гроші дав, а що я тепер за них буду мати? Нічо! Навіть паші не буде!

— Я тому не винен,— повторив ще раз священик.— І я маю шкоду.

Вертаючи додому, Левицький чув знов де-не-де гіркий плач, котрий і на нього наводив тяжкий сум. Громада тепер зруйнована, церкви нема, жити з чого нема, а ту дома чотири доньки, п'ята в інституті в Яворові, один син Генко ще в гімназії; другий, Ярослав, окінчений питомець, уже цілий рік шукає жінки і не може найти — світе білий, що з того всего вийде?! Як же ж така бідна громада може виживити священика, учителя, війта, писаря, деруна Мошка з єго великою родиною і зятями,— звідки ж вона може платити податки і додатки до податків, коли у тої бідноти нема й не буде що в уста вложити?

І гіркі думки не покидали о. Левицького, коли вертав додому.

Назустріч ему надійшов знаний сільський п'яниця Криворукий. Хитаючись на непевних ногах, він здалека поклонився панотцеві і голосно став говорити:

— Слава Йсусу, єгомость! Біда, церква згоріла, а нова не зараз буде! Я не дам нічого, бо не маю. Дав би, бігме, дав би, та не маю; Мошко взяв, все Мошко взяв і вже мені хоче хату забрати. Але я хати не дам! — кричав голосно, переходячи попри священика із солом'яним капелюхом в руках та із спущеними очима.— Не дам хати! Досить уже крові з мене нассався, з торбами мене пустив... Не да-ам! згину, а проклятого жида-невіру в хату не пущу. А ні, то єму самому смерть зроблю!

Але тут він наткнувся на убиту градом квочку і качата в рові, підняв квочку за ногу і засміявся на ціле горло:

— Бігме, Мошкова квочка! Ото але! Так єму треба! — говорив далі сам до себе.— А й качата! — Вліз у рів і почав їх визбирувати.— Раз, два, три...— приповідав собі при тім.— Восьмеро! — крикнув радісно і з качатами в руках виліз з рова і станув перед самим панотцем.— Занесу йому,— каже,— додому, аби собі шабас справив! А ось і порося! Ха-ха-ха! І се занесу єму на шабас!

І він нахилився за поросятем, але так незручно, що перевернувся і зарив носом і руками в болоті в рові. "На шабас єму порося занесу!" — говорив ще в рові і сміявся, але Левицький єго вже не слухав.

Натомість почув здалека гіркий плач. Межею з поля надходила знайома панотцеві селянка. Она й не дивилася тепер на него, а тілько голосила: "Моя працейка пропала! Мої дітоньки любі! Що ж я з вами пічну? З чого нам тепер жити?" Притулила запаску до очей, сіла на вивернений пень і, качаючи головою то в один, то в другий бік, гірко ридала.

"Мої дітоньки любі, що ж я з вами пічну?! — думав і о. Левицький, згадуючи п'ять своїх дочок, для котрих у посагу не мав нічого...— Яка доля жде вас, мої голуб'ята кохані ?'.."

II

На другий день по сім нещастю зрана дідич Залісся Заборовський вертав зажурений з поля, котре ходив оглядати, коли за парком коло каплиці стрітив свою доньку Маню, яка ішла з великим вінком з живих цвітів до каплиці, куди щодня ходила.

— Ти знову на гріб? — спитав Заборовський з легеньким докором в голосі.— Опам'ятайся, дівчино! Вже три неділі минуло від смерті матері, — час погодитися з думкою, що вона не вернеться. А ти зовсім змарніла з того жалю і плачу!

— Коли ж мені, тату, легше стає, як виплачуся,— відповіла донька і глянула так благаюче на батька, що у него від здержуваного зворушення тілько кутики уст затремтіли.

— Добре, добре! — казав він.— Се красно, що не забуваєш матері, але вважай, дитино, що й ти сама готова мені захорувати, а се мені до тих клопотів, які вже маю, зовсім не потрібне. Знаєш, Маню, ми стратили вчера щонайменше з десять тисяч. В лісі дерев наломило сотками, а в полі збіжжя злягло так, що декотре і не підійметься. Тяжкий рік... Ну, йди, йди, Маню, а не бався там довго на гробі, бо хоч сонце світить, але холодно і вогко, ще перестудишся. А не плач, дитинко, божа воля... мусимо їй піддатися.

Дідич відвернувся від доньки, бо єму самому закрутилися сльози в очах.

— Я вернуся небавом! — сказала ще дівчина і пішла на маленьке кладовище коло каплиці.

Недалеко двора, за великим старим парком, при дорозі стояла мурована гарна каплиця, яку ще отець Заборов-ського вибудував на пам'ятку своєї покійної жінки, котрої домовина находилася в пивниці каплиці. Ся маленька, люба на око святиня божа, в котрій не змістилося би більше, як п'ятдесят осіб, стояла мов у вінку з густого зеленого живоплоту, що великим і високим простокутником обняв місце вічного спочинку не лише матері Заборовського, але й цілої родини єго, котра колись жила в Заліссю, а тепер відпочивала ту, на своїм окремім кладовищі, здалека від хлопського кладовища, там, за селом, з єго запалими могилками та похилими хрестами. Як за життя свого, так і по смерті своїй батько Заборовського, великий аристократ, не бажав собГ товариства хлопів і для своєї родини заложив окреме кладовище. І так вся панська родина лежала собі на самоті, дарма що між нею були деякі члени, котрі любили селян і були би не мали нічого против того, якби спочили на тихім меланхолійнім сільськім кладовищі в товаристві селян. Однак треба признати, що се маленьке панське кладовище з плакучими

березами в углах, з алеєю обтинаних акацій від фіртки до каплиці і великим цвітником довкола каплиці, мало в собі щось величавого. А коли тут засвітило весело сонце, то кладовище се не наводило на душу тяжкої пригнітаючої задуми, лише настрій потонувшої у тужливих мріях дівчини з задумчивим усміхом на устах. Тут, у сій каплиці, відправляв не раз приїжджий латинський священик богослужения.

Недавно, перед трьома неділями, поховали тут паню Заборовську, матір Мані. Завішені над входом до гробівця, висіли ще зів'ялі вінки з похорону, квіти і стяжки.

Нині поклала тут Маня свіжий вінок, сперлася о стіну гробівця, притулила голову до стіни і стояла так мовчки кілька хвилин, мов задеревіла. Єї тиха похилена стать у чорній сукні відбивалася виразно на білім тлі каплиці; тілько смутку було лише в тих темних кипарисах, що стояли спокійно-сумно довкола лавки побіч каплиці. Веселі пташки щебетали, скачучи по живоплоті та вигріваючися до сонця по вчорашній бурі і стужі. Але молода дівчина не чула їх; по єї блідім личку котилися німі, тихі сльози. Мовчки відступилася від гробу, присіла на сусідній лавочці між кипарисами, сперла голову о поруччя, затулила очі хустинкою, і тихе хлипання перебило веселе щебетання пташок. У такім щоденнім плачу шукала сирота втихомирення свого жалю. Виплакавшись, могла відтак спокійніше переживати цілий день. Ніхто тут з чужих, звичайно, не заходив, і вона могла спокійно тужити.

Тому немило діткнуло її, коли почула, як хтось отворив фіртку кладовища. Оглянулася і побачила, що се йшов о. Левицький. Здалека ще поклонився він їй, а підійшовши, заговорив перший:

— Простіть, панно Маню, що вам перебиваю у вашій тузі. Знаю я, як ви любили свою маму, і ціню високо ваш смуток.

Подав руку дівчині і на єї просьбу усів коло неї на лавочці.

— Плачете? — спитав зі співчуттям, коли дівчина обтерла очі і старалася бути спокійною.

— Коли б ви знали, отче, як мені жаль!

— Певно, певно! — говорив о. Левицький.— І є за ким плакати. Знав я вашу покійну маму двадцять три роки. Була то особа, гідна любові і поважання всіх; ціле село любило її, бо серце мала милосердне до людської недолі. І вже нема єї... Як той час минає! Так мені здається, якби я щойно торік прийшов до Залісся. Тоді ще ваша мати була молоденька, така як ви, може, троха старша... Ви, мабуть, не більше літ маєте, як дев'ятнадцять. Я ж був на ваших хрестинах...

— Вже двадцять буде.

— А так-так; ви ровесниця мого Генка. Боже, як той час минає!

Тут він замовк, думав щось хвилину, а відтак глянув допитливо дівчині в очі:

— Вам, певно, дивно, чого я тут зайшов? — спитався.

— Ні! чого ж би?

— Я йшов дорогою і через фіртку побачив вас. Думаю собі: вступлю і пораджуся з вами.

— Прошу дуже; все зроблю, що можу.

— Ви знаєте, пані, що по останніх виборах посла я з вашим батьком жию в незгоді. Колись ми жили собі як добрі сусіди в приязні; самі пам'ятаєте, як часто бував я у вас в гостях; але під час виборів склалося таке, що я почув жаль до вашого батька не з особистих причин, борони

боже, лише з причин суспільної натури, з національних причин. Вже як я й не люблю заводити політичних суперечок, але тоді під час виборів я не втерпів, забагато мені було, сказав прикре слово — і ми загнівалися. Бог видить, як мені то немило було й є, бо як же так можна: на посла руських селян вибирати доконче поляка-дідича, та ще такого незичливого, але я рад би тепер погодитися, а то ми більше, що маю просьбу до вашого тата і то не від себе просьбу, тілько від села.

Дівчина дивилася спокійно на священика, на єго короткозорі очі і вже сивіюче волосся, та на руки, в котрих нервово обертав палицю.

— Яка ж то просьба? — спитала.

— Знаєте, вчера погоріла нам церква. Тепер я не маю де правити ні служби божої, ні всяких інших функцій духовних. Тому я хотів би просити вашого тата, чи не позволив би мені до часу в сій каплиці правити богослужіння? Бодай лиш тоді, якби надворі була слота; бо в погоду можу правити і надворі. Як думаєте, чи згодиться він на таке?

— Думаю, що згодиться.

— Я хотів би ще нині поговорити о тім з вашим батьком. Чи застану єго тепер дома?

— Застанете. Може би, то ліпше так зробити? Я поговорю перше сама з татом, а ви, отче, потім прийдете... бо... бо...

— Бо що?

— Прикро мені то, отче, сказати: тато гнівається на вас таки дуже,— відповіла Маня несміло, але й зараз поспіши-лася додати: — Чей він мені того не відмовить, я буду сама просити.

— Просіть єго, панно Маню! Зробіть се для мене і для села!

— Прошу прийти так за півгодини,— сказала дівчина і зараз зібралася додому.

В півгодини по тій розмові о. Левицький несміло застукав до кімнати Заборовського.

— Прошу! — відізвався Заборовський в кімнаті і сам отворив двері.— Прошу ближче, отче! Сідайте!

Привітність Заборовського була якась холодна, прикра і немило діткнула священика. Заборовський на привіт не подав руки, лише вказав фотель, на котрім о. Левицький сів, не знаючи, від чого річ почати.

— Говорила мені донька, що ви хочете каплиці для своїх функцій,— випередив Заборовський о. Левицького.— Я годжуся і відступаю вам її до часу, поки нова церква буде готова. В таких справах, будьте певні, я з вами суперечки заводити не буду. То для бога...

— Громада і я будемо вам дуже вдячні за сю ласку,— промовив вкінці о. Левицький.

— Ну-ну! — перебив єму дідич.— Лише дбайте, аби в каплиці і на кладовищі був такий порядок, як тепер.

— Буду старатися.

— Як же буде з новою церквою? — питався Заборовський.— Дістанете що з асекурації?

— Три тисячі.

— То мало! Мені годі тепер причинитися чимсь до конкуренції на церкву, бо я сам зруйнований. Мусимо почекати, може, й кілька літ?

— Аж кілька літі1

— Авжеж! — відповів дідич твердо.— Недавно на школу дав я, тепер на церкву схочете — то забагато!

— Все ж таки думати о тім мусимо.

— Що ви тут видумаєте? — питався дідич роздразне-но.— Чи громада ціла потрафить зложити вам хоч кілька соток тепер? Звідки возьме? Самі жебраки! Що зароблять, то з'їдять. Ви тепер, отче, з думкою про нову церкву і не носіться, конкуренції не розписуйте, бо я нічого не дам і не видрете від мене. Не можу... не маю! Ще час о тім думати! Бачите самі, які тепер часи; я навіть економа не держу, бо не маю за що. Сам господарюю; зійшов на простого гречкосія, як перший-ліпший Гриць або Микита.

О. Левицький піднявся з фотелю, дякуючи дідичеві за відступления каплиці, і збирався до відходу. Не мав що більше з Заборовським говорити; сам знав, що у него також свої злидні.

— А за ті вибори,— сказав ще дідич,— не потребуєте, отче, дуже гніватися. В політиці сентиментів нема; а доки я, поляк, жию тут, в Заліссю, доти, кажу вам одверто, буду старатися, щоби польськість всюди була горою. Переможете мене — добре, не переможете, то не дивуйтеся.

— Я не гніваюся, пане, на вас,— відповів о. Левицький, хоч як ему та розмова не була по душі,— і думаю, що ви не повинні також на мене гніватися. Адже то не з особистої причини...

— Добре, добре,— перебив єму дідич,— але... Ну, киньмо се! Отже, відступаю вам каплицю, отут маєте ключ від неї.

І з тими словами передав Левицькому ключ, подав холодно руку — і Левицький вийшов з немилим почуттям упокорення в серцю. Мав би він був багато дечого сказати, але пору на се вважав невідповідною,— рад був, що хоч від-ступлено єму каплицю, без которої годі було би єму обійтися.

Ледви Левицький вийшов, як Заборовському принесли з пошти часописи і лист від сина Станіслава, що був поручиком при кавалерії. В ту хвилину увійшла в кімнату Маня і, замітивши в руках батька лист, спитала:

— Може, від Стася?

— Від Стася.

— Що пише?

— Зараз! — Заборовський читав з нахмареним лицем.— Що пише? Ану, що ж той гультай вміє коли написати!

На, маєш, прочитай собі! Двісті зр.1 хоче, щоби я єму післав... Ну, вже я такий глупий не є, як єму, може, здається.— Заборовський почав нетерпеливо ходити по кімнаті.— І то саме тепер жадає, коли мене вчера таке нещастя спіткало, коли я в цілім домі сам не найду стілько готівки, а позавтра маю рату платити в банку, чотириста зр.! Думає, що я знов дістав яку другу заплату за викупно пропінації, так як недавно! А! гультай — того я по нім не сподівався...

— Він так просить! — замітила Маня несміло, прочитавши дещо з братового листа.

— І що з того, що просить? А на похороні мами, як був, не взяв сотки? Вже її пустив? І нащо єму стілько грошей? Адже має і якісь свої власні доходи! І то зовсім немалі! А я ледви сплатив тими пропінаційними грішми різні довги, троха обчистив господарство, і маю знову влазити в нові довги? Не дам драбові — і вже!

— Пише, що то якась справа гонорова,— замітила знов Маня.

— Гонорова? — відповів батько гнівно.— Красний мені гонор! Певно, в карти програв, як звичайно, а ти, тату, з остатного тягнися і плати! Ні вже! — Заборовський махнув люто рукою.— Досить уже мене обдер! Нехай вертає з війська додому і гарує так, як я! Нехай сам добуде з тої землі більше доходу, як я добуваю!

— Готов мати великі неприємності,— докинула ще дівчина, зі страхом споглядаючи на батька.

— А що то мене обходить?! Чорт єго побери, коли такий вдався!

З тими словами станув коло вікна і побачив на подвір'ю Мошка Зільбера. Вийшов зараз з кімнати і прийняв жида на ґанку.

— Я прийшов до ясновельможного пана...— почав арен-дар.

— Добре, добре, я казав вас закликати,— сказав дідич.— Ні, чекайте, ходіть до канцелярії!

В канцелярії розповів Заборовський арендареві, котрий стояв смирно коло дверей, що рад би продати все дерево, виломане або вирване вчорашньою бурею в лісі. Кромі того, рішився, так як то Мошко перше хотів, продати йому на вируб Дуброву, але ніяк за такі дешеві гроші, як Мошко дає. Отже, що він на те?

Зр.— золоті рипські — грошова одиниця в Австро-Угорщині.

Мошко сказав, що виламаного бурею дерева ще не оглядав, отже, не знає, що сказати, а щодо Дуброви, то він хоч як рад би дати більше грошей, але не може; він її оглядав і бачить, що там більше, як на тисяч зр. дубів нема.

— Але ж, жиде,— схопився Заборовський,— та ти мене хочеш живцем зі шкіри обдерти! Адже там буде дубів щонайменше на тисяч пятсот зр.!

— Я не пхаюся,— говорив арендар смирно.— Коли вельможний пан не може дати Дуброви за тисячку, то я цілком не хочу її купувати. Нащо мені страти?..

— Страти... страти! — говорив дідич зневажливо.— І ти, жиде, коли стратив?

— Чому ні, ясний пане? От вчера стратив; взяв від попа поле в аренду, і град все вибив.

— Ну, але за тисяч зр. я Дуброви не продам!

— Як пан хоче,— замітив Мошко.

— Даш 1500 зр.?

— Не дам! Там, у Дуброві, дуби не такі старі і грубі, матеріал будівляний не першої сорти.

— Але ж, жиде! Тепер залізниці будують, дубових порогів потребують тисячами.

— Я знаю,— говорив Мошко спокійно, запхавши палець в бороду.— Н-ну! Дам ще 50 зр. більше,— додав по хвилі, вичікуючи як би зі страхом відповіді.

Заборовський зробив грізну міну, приступив до жида, поклав єму руку твердо на плече і, зсунувши броЕи:

— З ким же то, братку,— каже,— думаєш в той спосіб торгуватися? По п'ят десятці докидаєш?

Мошко аж зігнувся під тяжкою рукою дідича і настрашеним голосом відповів:

— Я би, може, й докинув ще троха, якби собі зараз міг відтягнути з тих грошей за Дуброву моїх п'ятсот зр., що мені вельможний пан винен. Вже три роки...

— Що? відтягнути?! — спитав Заборовський.— Ні, жиде, я бачу, що нині з тобою не дійду до ладу. Іди собі, жиде, йди, най тебе не виджу, бо рука мене свербить! Щезай мені з очей!

І майже викинув жида за двері. Мошко постояв мовчки кілька хвилин на ґанку; хотів вертатися, але роздумався і помалу пішов додому.

Однак вечером того самого дня Заборовський післав знов по него і продав йому Дуброву за 1100 зр. з умовою, аби тепер ще не відтягав єму з тої суми нічого, бо потребує. З тих грошей зараз на другий день пополудні пішло

400 зр. до банку на сплату рати, а 200 зр. синові, бо Заборовський боявся можливого скандалу і розважив, що із Стася господар не буде. Мошко того дня був незвичайно вдоволений...

III

Рано-вранці, ще сонце не сходило, як сімдесятилітня мати о. Василя Левицького, бабуся Клавдзя, як її звичайно називали, вже прокинулася зі сну і не могла знов заснути. Се у неї вже від довгих літ так велося, що не могла довше спати; іноді лише дві-три години сну зовсім їй вистарчали, хіба що по обіді часом припочивала. Нині збудилася она ще раніше, як звичайно, бо ніч була дуже парна і в хаті взялася така духота, що годі було довше полежати. До того ще й соловей в городі щебетав так голосно, що бабуся майже гнівалася на него, бо не лише'збудив її, але міг збудити й сина, і невістку в сусідній кімнаті, а внуків у третій кімнаті.

Умившися і одягнувшися, бабуся Клавдзя наложила на ніс свої замарані окуляри, через котрі не знати як могла вона що бачити, відслонила вікно, отворила єго і виглянула в город. Від лісу віяв легенький душний вітер, а сонце ледви заясніло поміж галуззям лісу і городу та кілька променів кинуло у кімнату старушки. Соловій щебетав уже не під вікнами, а в подальшім куті городу поміж корчами. Все ще на приходстві спало, лише у курнику чути було крик дробу, котрий уже не спав.

Бабуся сіла собі проти вікна на кріслі, добула старий, з обдертими вже шкіряними окладниками польський молитвеник і почала молитися. Єї поморщені уста рушалися скоренько, так як не раз єї руки, коли для внуків плела панчохи. Відчитала кілька молитов і заложила молитвеник на коліна. Поморщене, але ще як на старушку свіже лице єї прибрало вигляд побожний; сиві очі сягнули понад окуляри, що осунулися майже на кінчик носа, і вдивилися в небо. Се она до відчитаних молитоь додавала ще свої. Молилася за здоровля невістки, добродійки Левицької, аби бог дав їй доброго здоровля... Тілько діточок потребує єї опіки і старання; коли вона їх виховає та в люди виведе? А що її ще жде?..

Відтак бабуся перейшла думкою на свого сина, о. Василя Левицького, і в молитву за єго здоровля вмішався маленький гнів єї на него з причини вже давньої. Бабуся мала жаль до сина, що той не

квапився доньку Ольгу видати за учителя Горошинського, хоч они обоє припали собі вже давно до вподоби. На що син справді жде? За кого думає її видати, коли посагу за нею не може дати? Порядного чоловіка майже прогнав з хати і тепер не знати, що з того буде. Може, нині побачить Горошинського, як той рано своїм звичаєм піде до лісу, то мусить єму сказати, щоби не тратив надії.

Тут молитва бабусі прийняла уже вид не молитви, тілько журби, коли нагадала собі по черзі внука Славка. Мав приїхати ще вчора додому і не приїхав. В листі не згадав ані словом, чи дійшов уже до ладу з тою Стефкою Ковальською, що її думав сватати, чи ні. Мабуть, нічо з того не буде, коли не писав о тім. Тілько літа дармо тратить хлопчисько та сидить батькові на карку, замість свій власний хліб уже мати.

І знов журба бабусі перемінилася на сердешну молитву, коли нагадала собі внука Генка, що за кілька днів мав у гімназії складати іспит зрілості. Вчора викладала бабуся кабалу і сама була немало зворушена, коли з карт вийшло, що родину жде новий клопіт. Сей клопіт відносився, очевидно, не до кого іншого, тілько до Генка. Тому трохи не зі сльозами в очах благала бабуся бога, щоби допоміг єму зложити сей іспит. Кілько вже коштував сей хлопець, дві кляси повторяв, інші ледви "перелазив" — нехай би вже раз виліз із сеї гімназії, може, легше було б батькові.

Не поминула бабуся і інших внучок; згадала у своїй молитві і Зоню в інституті, і Наталку, і маленьку семилітню Мариню, і чотирилітню Клавдзю, пестійку свою. А для себе молила лише у господа, аби могла діждатися весілля хоч трьох старших внучок. Більше собі вже не бажала.

І коли она так молилася, сонце, продершися крізь галуззя яблінки, освітило її блиском, мов яку святу, відбилося в замараних окулярах на носі і обсипало промінням єї сиве, вистаюче з-під хустки волосся, так, що оно аж забіліло. Соловій і жайворонок, ластівки в гнізді під дахом і вороб-чики вторували бабусі хором до єї ранішньої молитви.

Відтак вона встала, перехрестилася і, як досі здавалася мов отяжіла, мов немічна зі старості, так тепер жваво вийшла до сіней, отворила двері від кухні, увійшла і сильним голосом обізвалася:

— Марго, а ти ще спиш? Ставай-но! вже час! Десь ти ніколи не можеш виспатися ані взимі, ані вліті!

Марта стала протирати очі та щось бурмотіти на стару, що ніколи не дасть виспатися; а тим часом бабуся вже була на подвір'ю, отворила курник і випустила галасливу дробину на волю. Качки і кури зараз її обскочили, позадирали вгору дзюби і допоминалися о поживу. Одна відважніша курка навіть вискочила їй на плече.

— Зараз, зараз! — успокоювала їх бабуся.— А ти, чубата, геть мені з плечей! На, маєте!

І виймила з кишені зерна та кинула на землю. Зерно носила вона все при собі, отже, не диво, що качки і кури знали і шанували свою паню дуже, ходили за нею слідом, а в неділю відпроваджували її аж під церковну браму. Там звичайно бабуся оберталася до них і наказувала їм вертати додому, на що качки відповідали послушно "так-так" і разом з курми завертали від брами додому...

Від дробу пішла бабуся у стайню. Насварила заспаного пастуха, що ще вилежується на сіні, і пішла подивитися, чи скіпці до подою чисті.

Так починалося майже щодня заняття старої жвавої бабусі, котра була душею господарства і у всім виручала свою невістку. Колись, давно вже, не могли невістка з нею погодитися, хотіла сама бути господинею в хаті, сперечалася, але потім присіли її діти і рада була, що було кому ще виручити її в роботі. Бабуся Клавдзя, славна господиня ще з давніх часів, не соромилася ще донедавна ходити з женцями жати, причім всіх випереджувала; она доглядала всего, кухарок учила, находила для них добрих женихів; парубків тримала остро, але більші свята, як різдво і

Великдень, обходила разом з ними; знала майже всі тайни села і давала, де могла, раду. Давніше було їй легше помагати; син мався лучче, дітей тільки не було; а нині цілий дім мусів рахуватися з грошем, котрого все не ставало. Але бабуся все щось находила для бідаків.

Упоравшися з ранішньою роботою, вийшла вона на дорогу, щоби в рові назбирати мокрецю і бабки для канарка; аж ту нараз, на своє диво, побачила в рові п'яницю Криворукого. Він припіднявся на руках і старався підійти до "старої їмості", але та здержала єго на місці грізними словами:

— А ти що? в рові спав?

— Та я, прошу їмості, ще з вечера...— зачав Криворукий оправдуватися.

— Ще з вечера! І коли ти, чоловіче, опам'ятаєшся? Чому ти на свої діти забуваєш? — питалася гнівно старушка.

П'яниця тілько махнув безнадійно рукою.

— Може би, їмость дали що' для них? Бігме, не мають що їсти! — сказав по хвилині, вдивившися в землю.

— Пришли їх тут, то дам, а на твої руки не дам. Жінку пришли!

— Дайте! дайте! я їм занесу.

— Не дам! — говорила бабуся енергічно.— Вже я знаю, куди ти носиш то, що я тобі даю. До Мошка носиш, п'янюго! Щезай мені з очей!

І бабуся направду розсердилася та без "бабки" хотіла вертати до хати. "П'янюга якийсь! — приповідала вона.— А бідні діти з голоду мруть! Треба їм що післати".

Але Криворукий сам відійшов помалу дорогою, мовби справді засоромився, і бабуся стала збирати бабку і мокрець. Тим часом дорогою надійшов учитель Горошин-ський і здалека ще поклонився бабусі:

— Добрий день вам, папі!

Бабуся підняла очі і пішла єму назустріч.

— Ви д<^ лісу? на прохід, як звичайно! То добре, то здорово! Що чувати коло вас?

І, не дожидаючи відповіді, зниженим голосом спиталася:

— Не говорив мій син з вами нічого тоді, коли церква горіла, а ви скарбону виратували?

— Ні, не говорив,— відповів учитель.— І не подивився на мене. Ще накричав на панну Ольгу, що промовила до мене. Я вже рішився старатися о іншу посаду; мені тут життя не миле.

— Ай! які ж бо ви нетерпеливі! Ольга прихильна вам, а ви...

— Та що мені з того? О. Левицький вважає мене женихом невідповідним для своєї доньки, та й справедливо, бо що я за жених? бідний учитель! Маловажить мене, хоч сам до школи ніколи не загляне... Даруйте, пані, що таке кажу, але мені гірко. Багато б говорити, а мало що слухати. Піду собі звідси та й буде спокій і вам, і мені.

Бабуся стояла хвилинку безрадна.

— Ні, не кажіть так, пане Горошинський; мій син рад би дітям якнайлучче зробити, а не знає як. Клопотів має з ними багато... Але я вже єго троха приготовила... може, то якось удасться! Мені так жаль Ольги!

— І мені! — відповів учитель жалісно.— Та що з того?

— Почекайте ще, не старайтесь о іншу посаду, я вже то якось зроблю. Адже ви знаєте, що я за вами?

— Знаю, знаю, пані добродійко! — і учитель поцілував руку старушки.— Але з того, мабуть, нічого не буде.

— Ну-ну, не журіться, а тепер ідіть уже; ще побачить мене син з вами і буде підозрівати. Не тратьте надії, пане!..

— Ой доленько моя гіренькая! — шептала бабуся до себе, коли Горошинський відійшов. І зажурена вернулася додому.

Там уже о. Левицький встав зі сну, лише жінка і діти ще спали. Він ждав на приїзд сина Ярослава і нетерпеливо дивився на годинник. Вже вчера вечером вислав був по нього візок до залізниці, думав, що вернеться вночі, тим часом син, видко, спізнився. Але коли з такими думками о. Василь вийшов на город до своїх улюблених пчіл, небавом почув туркіт візка з села і з радістю вийшов назустріч на дорогу. Се справді вертався Славко.

— Як ся маєш, Славку? — вітався батько з сином, коли той висів з візка.

— Ай, Сл авко! — кликнула бабуся, вибігла з кухні і, поправивши окуляри на носі, вдивилася у внука.;— Як же ти обгорів; але й змарнів чогось! — додала, цілуючи єго в чоло.— Як же там? все добре?

— Добре, бабусю, все добре! — відповів Славко, але таким глумливим голосом, що батько зчудований видивився на него.— Могло би вправді бути ліпше, але й так добре, навіть дуже добре...

— Отже, прийняли тебе Ковальські? — питалася бабуся.

— О! принимали, ще й як! — відповів внук.— Ну, але добре, що те все вже раз скінчилося!

— Та бо ти, Славку, говориш, ні се ні те! — знетерпе-ливився батько. — Кажи ж: дають за тебе Стефку, чи ні?

— Сказали, що то від Стефки залежить.

— А она?

— А она на такого худого жениха, як я, не лакома.

— Як-то? — здивувалася бабуся.

— Зовсім звичайно, бабусю. Трафився ліпший жених, професор гімназіяльний Порубський — я ще єго й не бачив — і перебіг мені дорогу, — відповів Славко з легким усміхом.— Весілля буде восени.

Всі троє перейшли на ґанок і тут усіли.

— Адже вона симпатизувала з тобою? — допитувалася бабуся, коли старий Левицький безнадійно ломив руки.

— Та що з того? — казав внук ніби спокійно, але значуща черта в кутику уст виявляла його неспокій.— Стефка практична дівчина, знає, що професор — то не молодий піп.

— Та як же ж так можна! Адже ви вже були собі так як би по слові!

— Справді, бабусю, були; але, проте, з того ніщо не вийшло.

— Що ж вона собі думає? Чи ж ти не пристойний, чи каліка, чи з злої фамілії, чи що такого! — нарікала бабуся піднесеним терпким голосом.— О! того я по Ковальських не надіялася!

— Але ж, бабусю, кождий батько рад би своїй дитині якнайлучче. Я цілком не дивуюся Ковальському. Самі знаєте, які гаразди тепер у священиків!

Батько потакував на се сумно головою.

— То не красно, то не чесно! — говорила бабуся, якби до себе самої. — Хіба становище священика неважне?.. Але коли так, то казала Феся, що обійдеться,— додала енергійно і гнівно.— Стефка, правду сказавши, не дуже-то так мені й подобалася. Я маю для тебе іншу панну, але мусиш тепер мене слухати, а не свого розуму!

— Мені тепер не треба нікого, бабусю,— боронився Славко.— Хіба я не маю для кого жити? Висвячуся без-женним і буду жити для родини. Сестри візьму до себе...

— Що, що? — зірвався батько і видивився гнівно на сина.

— То, що чуєте.

— Я не позволю на таке! Затроїш собі ціле життя... я не позволю! Сестрами не журися; на те я є! А жінку собі найдеш; дівчат багато на світі і то не таких ще, як якась там Стефка.

— Тату, тату! Не говорили б хоч ви такого! Оженившись, я не міг би вам ані троха помогти, а ви ж помочі потребуєте; не так ви, як сестри...

— Бог ласкав! — відповів батько.— В тім не твоя голова!

— Не моя голова; але я бачу, що ми у крайню нужду попадемо в сім селі.

— З того ще не виходить, аби ти собі сам світ зав'язував!

— Добре, добре! Але ж на таку біду, яку нині бачу в Заліссі по тій бурі, просто дивитися годі; а не то щоб я від селянина брав який гріш за требу. А такі самі й інші села...

— То що ж ти думаєш робити? — питалася бабуся.

— Тепер в Залісся ані не рушуся; досить уже наїздився і людей пізнав! Тільки й користі з того! А що буде дальше, побачу. Коли б я мав гроші, записав би ся ще на який інший факультет, а так... буду радше сидіти дома поки що.

Бабуся хитала тілько журливо головою на таку мову.

— І хто би був по Ковальських такого сподівався? — додала ще гірко і пішла приготовити для Славка сніданок.

А о. Левицький, похиливши голову, промовляв:

— Рік уже стратив! Тепер знов чекай!

— Не журіться, тату,— успокоював єго син.— Якось-то буде! я вже знаю, що зроблю! Нехай женитьба буде й оправдана, все ж мотиви єї більше самолюбної натури і чей геройством єї не назвете?

— Геройством... геройством...— воркотів старий Левицький.— То пуста фраза, сину! Геройством є виховати таку численну родину, яку я маю, а крайнім самолюбством є жити одиноко, для себе лише.

— Для себе живуть лиш ненормальні люди,— відповів син.— Хто ж хоче мати якесь вдоволення з життя, той мусить для других жити, як не для своєї родини, то для чужих. А я вважаю себе нормальним чоловіком, не яким скупарем або півголовком. Подружнє життя не є геройством, коли оно всі клопоти і смутки винагороджує й по-тіхами.

— Теорія, сину! Говориш тепер так тому, що гарбуза дістав, але коли се переболиш, то знов схочеш стати таким самолюбом, як другі, і твого геройства тобі відхочеться.

— Так ви кажете? Ну, побачимо! — сказав син і гірко усміхнувся.— То таке самолюбство було би оправдане, а може, ще й заслуговувало би на похвалу, якби я заложив собі власну родину і безрадно, а може, й спокійно дивився відтак, як Ольга або Наталка будуть старими паннами тулитися у тіток або де? То було би гарно?

— Ольгою і Наталкою ти не журися! — відворкнув батько захмарений.— Я ще, хвалабо, жию і здоров, а вони в мене діти добрі, женихи найдуться.

— Ага! для Ольги найдете, певно, такого професора, як Ковальський для своєї Стефки! Тілько біда в тім, що Стефка все-таки мала якийсь

посаг і то, мабуть, не малий, а ви що маєте для Ольги? Говорім, тату, одверто: у вас — сам не знаю звідки — взялися якісь фальшиві аристократичні поняття. З одної сторони, таке крайно лихе матеріальне положення, що навіть ніякої часописі не тримаєте, а з другої сторони, якісь неоправдані претензії до життя, якась безпідставна надія на лучче життя для себе і дітей, якого абсолютно ніхто в нашім положенню не зазнає. Самі не бачите, як ви серед своїх щоденних клопотів о прожиток родини, котрих перемогти не можете, зробилися на все

байдужі, село запустили до неможливості; а проте ви все ще вперті...

— Ні, Славку, з тобою нині годі говорити,— угнівався батько і встав з лавки.— Ти нині роздразнений по невдачі, не дивуюся тобі! Іншим разом я би тобі таких слів не дару-

ав! Дай спокій; вже я знаю, що роблю.

— Я вже, тату, спокійний! Гарбуза дістав я ще тому два тижні, отже, мав час розважити собі своє положення. Я був за той час у Львові і...

— Як-то? І у Львові був ти?

— Був! Мусів кудись між людей поїхати, бо інакше був би здурів на самоті. До того вам признаюся, що заким я захвалюване вами самолюбство рішився покинути, то немало намучився.

— Будеш ти ще інакше думати! — закінчив батько розмову.— А тепер ходи до хати!

Трохи не цілий день гілько й розмови було в домі о. Ле-вицького, що про невдачу Славка. Журилася нею мати, журилися сестри. Ольга пожалувала брата на самоті словами: "Обоє не маємо щастя". А він через весь час сих допитів і розмов був якийсь острий, троха рубашний,

глузував собі з родини Ковальських і з Порубського, хоч неприхильні для Стефки уваги родини старався усувати; очевидно, удавав лише спокійного, бо в голосі єго тремтіло роздратування і вражена амбіція; заразом слова єго і виступ були такі енергійні, як би порішив якусь важну, а непевну справу, що довго мучила єго, а тепер, уже полагоджена, уступилася. Він ходив довгими кроками по кімнаті, курив завзято тютюн і рухи мав такі, якби хотів з ким боротися. Таким рішучим, енергійним сестри ще не бачили єго, і тому рум'яна, повновида Наталка стала майже не довіряти єму та перед мамою нишком замітила:

— Ой! який же він нині прикрий! Перше був такий лагідний...

Підвечір вийшов Славко в село, обійшов трохи не всі вулиці, приглянувся нещастю, говорив з деякими селянами, вступив до учителя (хоч про Ольгу не говорив з, ним ані слова), забавив у него хвилину і пішов ще в ліс. Там, як би єго гонив який неспокійний дух, не ходив стежками, тілько впоперек, не раз через гущавину, слухав туркотання дикого голуба і, аж коли вже добре смерклося, вернувся додому. Мати була вже неспокійна, де подівся, і сеї ночі ніяк не хотіла позволити єму спати в стодолі, де собі бажав, лише постелила єму в кімнаті. А й вночі, коли вже Славко спав,

мати відхилила легко двері і подивилася, чи припадково не вийшов куди. Але Славко спав спокійно і твердо, втомлений далекою дорогою і довгим проходом. — Дуже немило вразила отся Славкова пригода цілу родину. Всі вправді находили для него і для себе слова потіхи, але, проте, були прибиті...

IV

Жила в Заліссі вдова Дорошиха і мала трьох синів. Один з них, Петро, шкільний товариш Славка, кінчив сего року філософію у Львові,

другий, Іван, служив у війську, а третій, Гриньо, сидів дома при мамі, парубок уже лепський і до війська також здалий. І жила та вдова не в розкоші, а в біді. Тілько всеї помочі мала, що часом найстарший син зі Львова присилав їй кілька ринських. Більше і частіше не міг посилати, бо й сам не мав з чого жити і удержувався з лекцій та малих стипендій. А ту, дня 9 червня, стрітило Дорошиху велике нещастя; буря розвалила єї стару хату і занесла аж на толоку. Нігде тепер було вдові голову склонити; отже, спала з Гриньом в шопі та ждала на лист від Петра зі Львова. Гриньо все описав єму докладно, як вони були в полі, як захопила їх там буря, а потім прийшли до хати і не застали єї вже на місці, тільки одну грубу. Цілу хату буря вивернула, занесла, як коробку, на толоку і там поломила. Так тепер вони тілько на него, на Петра, як на бога, мають надію і чекають, аби він сам приїхав та порадив, що робити.

Але лист від Петра не приходив, і вістки ніякої не було.

Тому-то, коли Дорошиха перевідала, що приїхав "панич" Славко, зараз на другий день вибралася на приходство до него. Але ще й половини дороги не у йшла, як стрітила єго в селі.

— А ви куди, паніматко? — питається.

— Та я до вас, паничу! — каже вдова і хоче цілувати панича в руку, але той не дається.

— А я йду до вас! Бачите, одна в нас думка. Був я у Львові і бачився з вашим Петром. Дуже згризся вашим нещастям, каже, що за місяць приїде додому і поставить вам нову хату, а тепер передає вам через мене двадцять зр., аби ви мали з чого жити. Не міг скорше прислати, бо не мав. Доки він приїде, радьте собі, як можете.

І Славко передав вдові гроші. Та знову хотіла єго поцілувати в руку.

— Не цілуйте мене, бо то Петрові гроші, а не мої. Та й не вам, старим, мене по руках цілувати.

— Ой паничу солоденький! — зітхнула вдова, завиваючи гроші кріпко у шматинку.— Та я так тішуся вами, якби рідного сина побачила. Що ж він там робить мій Петро? Здоров, моцний?

— Здоров, як оріх!

— Слава ж тобі, господи! — і вдова підняла руки до неба.— Писав, що восени дістане вже посаду.

— Дістане; буде учити в латинський школі.

— Гей, боже, боже! — Я соб* думала, що він буде панотцем так, як ви, паничу, що мені голову стисне... а він ні! як завзявся! Професором, каже, хочу бути, а не попом. А попом таки найліпше бути; все єму щось чи з живого, чи з мерлого перепаде. А який пошанівок у людей!

Славко дивився на вдову і усміхався незначно.

— Не бійтеся,— каже,— буде і з вашого Петра пан, більший, як з мене.

— Все ж що священик, то не професор. Візьміть от нашого професора, а свого тата...

— То не так, матусю; Петро ваш буде професором у високій школі, в латинській, що її гімназією називають, в такій, як він сам до неї ходив у Львові,— поясняв Славко.— Там він і більшу плату буде мати і пошанівок більший — паном буде!

— Дав би то бог! — зітхнула вдова.— Дай же, боже, вам, паничу, доброго здоровля і доброї долі, що ви мене потішили. Чую через люди, що ви женитеся? — додала она тихше і довірочно, як добра порадниця.

Славко зі страхом глянув на Дорошиху.

— Женіться, паничу,— радила вдова,— аби й ви мали потіху, і ваші тато, і мама. Не кайся рано встати, а молодо оженитися...

Славко зовсім не знав, що на те відповісти, але вдова н не ждала на відповідь, тілько попрощалася зараз і вдоволена пішла додому, від часу до часу оглядаючи шматину з грішми.

"Не кайся рано встати, а молодо оженитися...— повторяв собі Славко в думці слова вдови і усміхався глумливо.— І всі они, селяни, справді рано встають і вже щонайскорше роблять, то женяться, та чи відтак не каються, то ще питан-, ня",— думав собі Славко, але тут і нагадав собі характеристичну сміховинку про одного селянина, котрий жалував пана, що у того було тілько троє дітей, коли тим часом у него було аж дев'ятеро. Діти — то селянський капітал... був, може, колись, але вже тепер не є. На малесеньких грунтах сидять они, ті діти заможних колись батьків, і ледви дихають, не жиють, тілько животіють. А що й они не каються молодо женитися, не маючи нічого в руках, то повстає отупілий з біди сільський пролетаріат, зовсім відмінний від міського, матеріал майже до нічого неспосібний, хіба до дальшого тупого, бездушного життя.

Говорили, що в Заліссі, вже по знесенню панщини, було багачів немало. А де они тепер? Де перше жив ґазда вигідно на двадцятьох моргах поля, там тепер бідує ціла громада єго дітей і внуків. Осталася ще багачами лише родина війта Костишина, правдива аристократія заліська, котра свою матеріальну незалежність дає відчувати своїм біднішим сусідам не гірше славної аристократії по сільських дворах.

Нагадавши собі ту сільську аристократію, Славко дуже значущо похитав головою і енергічно вдарив палицею по придорожніх бодяках. "Не кайся рано встати..." — прийшла єму знов вдовина рада на думку, та він зараз убив сю по-словицю іншою: "Добрий кожух, та не на мене шитий!.." Він аж закусив зуби, коли нагадав собі Стефку, і за думками про неї забув про всіх бідаків і багачів Залісся. Чим більше старався не думати про неї, тим виразніше бачив її перед собою, красну і милу, не дуже вправді "поетичну", але, проте, таку, що кожному могла би "закрутити голову".

Ішов селом без цілі і дуже рад був, коли при корчмі стрітив знакомого урядника, люстратора з виділу повітового.

— Як ся маєте, пане Дзюбинський? — привітався з ним скоренько, так як би бажав розмовою з ним прогнати чимскорше навісні думки про Стефку.— Що сталося, що ви заїхали до Залісся?

— Яз орудкою,— відповів той,— оглянути шкоду; виділ краєвнй призначив запомогти для потерпівших сіл.

— Значить, до війта маєте орудку?

— І до війта, і в село мушу піти, і до двора.

— Чому ж ви до корчми заїхали, а не до нас? Ви ж з батьком знайомі? Вступіть хоч на хвилину! Батько готов гніватися.

Дзюбинський недовго дався намовляти; оба сіли на візок і заїхали на приходство. Завдало се трохи клопоту бабусі Клавдзі, але вона зараз собі порадила в той спосіб, що качці зробила смерть, а гостеві потіху. Дзюбинський побув у священика кілька годин. Розповідав, що громада дістане

300 зр. запомоги; привіз кілька новин з міста і довший час підтримував розмову про холеру, а то при нагоді зеленої салати, яку подано до качки на обід. Казав, що поодиноких випадків холери буває досить багато і він, хоч як нежонатий, не дуже цінить своє життя, але на свій зіпсований по реставраціях жолудок таки тепер уважає, чогось боїться. Іменно комісії санітарні, розпорядження властей, прерізні розправи о причинах холери, грізні, хоч, може, й перебільшені вісті, друковані по часописах,— все те заставляє єго зовсім не маловажити собі бодай декотрих рад лікарських, і він справді тепер став дуже недовіряти огіркам, воді, овочам і іншій поживі, що має погану прикмету псувати жолудок.

Бабуся Клавдзя нагадала собі при тім кілька давніших холср і запевняла, що понад чісник і горівку ліпших ліків на холеру нема. Звернула при тім увагу сина на те, що не шкодило би на випадок мати кілька фляшок міцної горівки в шафі; чісник вона вже має. Врешті, казала, раз курці смерт7з; коли бог судив чоловікові вмерти, то від чого-будь мусить померти. Хоч своєю дорогою треба уважати — і тому зараз заборонила наймолодшим внучкам їсти зелені ще порічки і агрест.

Вже сполудня вибрався Дзюбинський із Славком до війта. По дорозі стрітили якогось хлопця, що з-за пазухи виймав зелені яблука і їв їх з великим смаком, незважаючи на можливі наслідки того. Оба усміхнулися і порадили хлопцеві не їсти яблук. Хлопець послухав, при панах не їв, але скоро тілько ті відійшли, заїдав дальше зі смаком.

Хата війта Юрка Костишина була досить простора; недалеко від неї розлилася широка гноївка, а в ній велика безрога з кількома поросятами перевернулася набік і грілася до сонця, прижмуривши очі. Хатні двері були отворені і видко було, як кури з сіней входили собі свобідно ДО кімнати, а звідтам вертали назад до сіней.

— Дома пан війт? — спитав Славко голосно, ставши з Дзюбинським перед порогом.

Ніхто не відозвався. Аж за хвилину з якогось угла в сінях вийшов чоловік уже старший; сорочка у него на грудях була розіп'ята і видко було космате тіло, так само обгоріле, як лице і руки.

— Слава Ісусу! — привіталися.

— Слава навіки! Що доброго скажете, панове? — спитався війт.— Прошу ближче.

Дзюбинський оповів, за чим прийшов.

— Ага! ну-ну, добре,— відповів війт,— біда, пане, в селі, велика біда! От зачекайте, небавом зійдеться старшина, то вам не наоповідаються.— І, протираючи очі, додав ще:— Я троха дрімав собі в холодку; так муха тне, що ні суди, боже, перед нею сховатися.

А в хаті справді гуло, мов у великім улію; в сінях і на дворі літали цілі рої мух та навзаводи лізли в очі, сідали на ніс, на лице, так що за хвилю допекли Дзюбинському і Славкові до живого, і вони вийшли та сіли в тіні під шопою. Пан війт присів собі коло них; не дуже був охочий до розмови і жмурив нині чогось очі. З дальшої розмови вийшло, що він вчора був на хрестинах та пізно в ніч забавився.

З шопи доходила якась немила воня, і Дзюбинський і Славко не могли спершу вгадати, що се.

— Що ви там маєте в шопі, що так чути? —спитав вкінці Славко.

— Та от староство прислало бочку якогось квасу; троха з него виллялося,— так чути, що мені ціле обійстя запо-вітрило. То, каже, на слабість має бути.

Тоді і Славко, і Дзюбинський здогадалися, що то кислота карболова, і вже тепер зовсім добре розпізнавали її по запаху. А війт говорив дальше:

— Не знаю, чи то людям на випадок давати пити, чи зливати їх? От не мала баба клопоту та ще зі слабістю!

Оба панове замітили се зараз, що війт ніколи не називав холери по імені.

— А ви її не боїтеся? — питався Дзюбинський та здивованими очима дивився на велику гноївку недалеко хати, з котрої душна пара так і піднімалася вгору та розносила стаєнну воню довкола.

— А чого боятися! — казав війт, позіхнувши голосно на весь рот.— Кому бог судив вмерти, той умре чи на ту, чи на яку іншу слабість.

Славкові нагадалася при тім мимоволі бабуся Клавдзя зі своїми словами зовсім такими самими, як війтові, і він усміхнувся.

— А порядки в селі ви вже поробили? — питався урядник.

— Які порядки? — дивувався війт.

— А от чи гноївки позасипували, криниці понаправляли?

— А чого гноївки засипувати? Добре староству наказувати!.. Гною треба — то хліб. А керниці які були, такі є, нема чого направляти.

Дзюбинському прийшла на думку та керниця, що він бачив її при дорозі, коли йшов сюди. Оцимрування єї сягало лсдви кілька цалів понад землю; довкола неї було повно болота, а в болоті повно сіна; певно віз ту перевернувся, і багато сіна застрягло в болоті та гнило

разом з торішнім листям і всякою іншою нечистотою. Кілька качок жидівських розкошувалося в тім болоті.

— Ну-ну,— замітив Дзюбинський,— не дай боже у вас слабості, то похоронів будете мати досить.

— Якось-то буде,— втихомирював війт4боязливого урядника.— Розуміється, порядки скажу зробити... Староство казало.

Прийшла громадська старшина. Довідалися, за чим Дзюбинський приїхав, і розповіли єму подробиці нещастя в селі. Урядник побалакав ще хвилинку з радними, умовився, що за годину піде з ними оглянути шкоду в селі, а тим часом пішов до двора. На відході Славко звернув єго увагу на те, що варто би ще послухати наради над холерою. Іменно писар, низенький з хитрими очима, чемненький аж до самопониження чоловік, наставав на те, аби вже раз полагодили справу з холерою. Староство казало се і те зробити! буде карати! треба слухати, треба порадити! Але Дзюбинський не мав часу і, попрощавшись із Славком, пішов до двора. Славко остався; вся старшина знала єго добре і як свого не соромилася та радила свобідно. А нарада та відбулася незвичайно цікаво і весело.

Війт повідомив старшину, що в шопі має вже яптику, бочку квасу для хорих на випадок. Один радний подав раду піти подивитися на ту яптику, і всі зібрані пішли до шопи.

— Ов, як же чути погано, як дьоготь — не дьоготь, мара знає що! — замітив сей радний, підійшовши до бочки.

— Та во! тілько мені обійстя заповітрило! — нарікав війт.

— Як.же ж єго уживати, того лікарства?

— А нам пощо се знати? — відповів другий радний.— Пан біг ласкав, відверне слабість на ліси, на гори, а ми то потім виллємо де, та най хвороби в землі потруються.

— Ба, але староство...— перебивав заодно писар^— казало шпиталь заложити, призначити прислугу до шпиталю, все приготовити завчасу.

— Що там староство! Гірше було би, якби слабість пішла на худобу.

— Як же так?—спитав Славко здивований.— У вас люди менше вартні, як худоба?

— Та що люди? — говорив радний, дивуючись знов Славкові, що той сього не розуміє.—IВмре мені жінка, можу другу дістати ще й з віном; помре мені дитина, дасть бог другу; помре старий тато — ну, годі ж людям вічно жити, але згине мені кінь або корова, тоді я бідний, того мені не зверне ніхто. Так-так, паничу, аби-сьте знали...

Славко тілько здвигнув мовчки плечима на таку мову. .

Старшина вийшла з "яптики" і сіла під шопою. Всі задумалися; лише війтів свояк, також Костишин, Андрій усміхався значущо.

— Знаєте що? — зачав він.— Адже Дуткова хата на вигоні пуста?

— А! таже пуста! — потвердили всі радні.

— То ми з неї шпиталь зробимо,— казав той дальше.

— А як Дутка не схоче?

— Чому би не схотів? І так єму пусткою стоїть.

Але треба було доконче спитати самого Дутку. Війт встав і на ціле горло крикнув:

— Івасю, Івасю, на! А ходи-но сюди!

Прибіг, може, десятилітній хлопець з огорода. Єму поручено прикликати Дутку. Заким той прийшов, замітив котрийсь з радних, що Дуткова хата, призначена на шпиталь, страшно вогка і валиться, і вода до неї затікає...

— Е-во! — рішив війт коротко,— то тілько так, аби рахувалося, що є шпиталь. В старостві казали: "Мусить бути, і вже!"

Прийшов Дутка, згодили хату на шпиталь за незвичайно низьку ціну.

— Тепер би нам дохтора вибрати,— відразу обізвалося аж двоє радних.

— Гм, яптика вже є, шпиталь є, а дохтора нема,— промовив війт.— Що ж ви на то, брате Андрію?

— Ну, та й хорих нема ще,— відповів Андрій.

— Ба, але староство!...— говорив війт своє.— Дохтор мусить бути завчасу.

Кум Андрій Костишин, як Славко замітив, визначувався поміж своїми товаришами найбільшою вигадливістю і справді заслужив собі на ім'я радного, бо рішав скоро всякі питання і на все находив раду. І тепер він не довго думав, лиш усміхнувшись подав раду, щоби на дохтора взяти "дурнуватого Антошка". Вже то слово "дурнуватий" зацікавило Славка і він з подивом дивився на світлу раду громадську, коли вона засміялася на ціле горло і відразу пристала на думку кума Андрія.

— Справді, дурнуватий Антошко буде найліпший дох-тор до шпиталю! — загули всі.— Який шпиталь, такий

дохтор!

Славко усміхався, а війтів Івась на приказ батька призів будучого дохтора з коршми, де він звичайно пробував. Цілій раді незвичайно подобалося, що вигадали для Антошка ім'я "дохтор". Був то, сказати б, громадський волоцюга, заздоровий, щоби мав надію жити з милостині, а залінивий, щоби взятися поважно до роботи. Був якийсь час громадським пастухом, відтак жидівським водоносом, зарібником і — посміховищем для цілої громади, особливо коли запився. І такому-то чоловікові припала тепер честь бути "дохтором". В одній сорочці і штанах, без шапки, станув він перед світлою старшиною громадською і справді дурнувато усміхався.

— Ну, Антошку, ми обібрали тебе за нашого дохтора,— зачав кум Андрій.

Антошкові була то новина неабияка, і він недовірливо спитав:

— За дохтора?

— Ая! або що? не хочеш бути? Як не хочеш, то ми Криворукого возьмемо. Яке їхало, таке здибало!

Старшина громадська засміялася.

— Ніби-то, як-то за дохтора ви мене обібрали? — питався Антошко, незважаючи на сміх.

Кум Андрій встав і, не промовивши ні слова, завів Антошка до "яптики", казав єму понюхати корболову кислоту і пояснив, що то хорим має давати пити. Як з мови єго було видко, він не дуже вірив в то, що

справді так треба вживати сього "ліку", але заразом не дуже вірив і Славкові, коли той пояснив, що то треба всяку нечистоту зливати тим "квасом".

Антошко понюхав кислоту і сплюнув. Хоч дурнуватим єго звали, але він знав собі ціну і не думав сповняти за-дармо докторські функції.

— Я вже знаю,— казав він,— що то "холерників" я маю доглядати. Я чув у Мошка, що слабість від нас недалеко, та й не мислю задармо робити в шпиталі.

— Але ж, Антосю,— відповів кум Андрій,— ми тобі заплатимо та й того квасу дамо — можеш єго пити досхочу.

— То ви його пийте самі,— образився волоцюга,— а мені як не буде фляшка горівки щодня, то я і дохтором не хочу бути. Я вже знаю, що то холера! Тому двадцять літ...

— Ну-ну! — перебив війт єму.— Вже ми тобі кривди не зробимо. Дамо тобі на місяць два ринські і щодня фляшку горівки. Згода?

— Най і так буде, що з вами робити? — сказав Антош-ко таким тоном, якби робив ласку цілій громаді, і хто знає, чи справді не була се ласка з єго сторони.

— А ти холери не боїшся? — спитав Славко Антошка.

— Я?! Або то холера не така сама слабість, як кож да інша? Троха більше людей забирає; але людей і так забагато на світі.

— Правду кажеш! — потвердив сам війт.— Тепер ти, наш пан дохтор, возьми собі яптику з шопи до свого шпиталю, най мені тут не смердить! А то мені вже голова запаморочилася від тої яптики. Десь люди вигадують таке вонюче! Тьфу! То від того самого ліку можна слабість

дістати. А ви, панове радні, накажіть своїм сусідам, най сир, а потім огірки ховають, бо ще готова приїхати комісія і все зіллє тим квасом.

— Тьфу! — сплюнув і війтів брат Андрій.— Ще чого не бувало!.. А як же потім сир та огірки з тим квасом їсти? Я не знаю, що ті пани вигадують, все аби християнинові наперекір!..

— Або єгомосць не казали так само в церкві, ще заким погоріла? — відізвався один з радних.— Робіть, каже, порядки, не їжте того а сего, не пийте води — так якби то могло встерегти чоловіка від смерті. Ви, паничу,— обернувся він до Славка,— не гнівайтеся... Але кому на вік — тому й на лік, а як вмирати — то вмирати. Так бог даь!

— А чому Мошко не прийшов на раду? — спитав що пан писар.

— А де ж би жид радив над холерою! — засміявся Андрій Костишин і всі за ним також.— Жидові іно згадай холеру, то він відвертається.

Славко став їм поясняти, що небезпечність велика, холера недалеко і порядки робити треба. Радні не перечили Славкові, але можна було присягнути, що думали інакше.

Коли Славко відходив, они сміялися зі свого дохтора і зі всіх рад проти холери. їх вибір хати на шпиталь і прислуги — то були немов кпини не то з холери, але зі всякої недуги на світі і смерті. Славко, що начитався тілько вістей в часописах про холеру і уявляв її грізною марою, найстрашнішою з усіх, які видумала людська уява, думав застати і в селі страх перед нею,— тим часом що побачив? Турецьку рівнодушність у такім грізнім положенні; а коли й замітив який страх, то страх перед властями, а не перед холерою. Сама холера — то от собі недуга, на котру вистане "яптики" з шопи, розвалена хата на шпиталь і дурнуватий Антошко яко доктор...

V

Кажуть, що кождий інтелігентний батько два рази в житті "здає матуру", раз учеником, а другий раз батьком сина, що кінчить середню школу. Іспит зрілості, сей старосвітський останок, опертий на тім пересуді, що кождий двадцятилітній молодець може і повинен з рівним замилуванням учитися і розуміти аналітику, логаритми і красну літературу, процеси хімічні і тайни лірики,— томить аж до нервової слабості не лише кождого учня, але не менше й батька єго нетерпеливим ожиданиям. А ще коли ученик вдасться такий, як син о. Левицького Генко, хлопець пустий і лінивий, то непевність і ожидания на довгий час перед матурою відбирають батькові сон та вічно приводять єму на думку ті великі гроші, які видав на науку сина. Ще якби о. Левицький був багатий, то й не жалував би грошей; але він з остатного тягнувся, свої доньки кривдив, аби лише синів вивести в люди. Генко був наймолодшим сином, і о. Левицький уже числив собі, що уступиться єму з голови, записавшися до духовної семінарії; а на єго місце бодай одна донька Зоня буде ходити до учительської семінарії. Так, коли надходив день матури, о. Левицький не втерпів сидіти в Заліссі і поїхав до Львова, аби зараз в день матури знати, яка доля жде єго і Генка.

Здається, молодий син о. Левицького, складаючи того дня іспит зрілості, не переживав таких мук нетерпеливості, як єго батько. Єго ожидания було таке, якби ту йшлося о смерть або життя хорої і дорогої єму особи, котра мусіла піддатися якійсь тяжкій операції, а від виздоровлення єї залежала доля родини. Хоч не бажав перешкоджати синові, але, проте, не втерпів і кілька разів в день приходив до гімназії розвідуватися, як справа стоїть. Та не судилося о. Левицькому мати того дня потіху; вечером на коридорі гімназії дізнався, що Генко при іспиті "перепав" на цілий рік. Ся вістка так прибила єго, що він соромився перед кождим перехожим учеником, дивився остовпілими очима на заплаканого сина і не мав сили сказати єму хоч слово. Аж по добрій хвилині вишептав: "Ходи!" — і оба мовчки зійшли сходами вниз та з соромом і жалем на лиці вийшли на місто. В розпуці, мовби по невдалій операції, завів о. Левицький сина мовчки на станцію, де мешкав, розплатився з господарем, казав прикликати фіакра, забрав свої і синові

річі і зараз виїхав на дворець, хотя й ще до поїзда було часу дві години. Аж коли на двірці в салі усіли оба за стіл, о. Левицький, заломивши руки, тихо спитав сина:

— Що ж ти мені, Генку, наробив? Чи ти серця не маєш, що тобі не жаль ні мене, ні бідних сестер?

І тілько всього. Казав єму відтак подати вечерю, а сам не міг навіть допити поданої склянки пива. Генко їв зі смаком, хоч, звісно, виглядав так, як виновник.

Зате сцена дома, коли приїхали до Залісся, була далеко прикріша. Дізнавшися про пригоду Генка зараз на вступі в хату, мати енергічно відкинула єго від себе, коли хотів поцілувати єї руку; він аж упав на поміст.

— Геть мені з хати! — кричала вона захриплим голосом.— Ані на очі не показуйся мені!

— Дай же спокій, Мариню! — втихомирювала її бабуся і приступила до Генка, аби взяти єго в оборону.— Ще готов собі хлопець що зробити з жалю! Бідний Геньо!

— Не бійтеся! — говорила мати.— Він не з тих, що мають серце; не зробить собі нічого!

І дійсно, хлопець стояв вправді не з радісним лицем, лише з якимсь отупілим, все ж таки тепер вже не знати було в єго поведінню найменшого жалю і розуміння свого положення та злиднів родини. А коли вкінці обі найстарші сестри зі сльозами в очах приступили до нього і подібно, як батько, сказали: "Що ж ти, Генку, нам наробив?" — він навіть обидився і відкинув їх від себе словами:

— А вам що до того? Сам завинив і сам терплю.

— В тім і біда, що не сам! — замітив Славко.

В цілім домі настав настрій незвичайно прикрий. Невдача Славка з женитьбою зовсім змаліла перед сею невдачею Генка, котра захоплювала не лише амбіцію родини, але й єї добробут. Що з ним тепер починати? Всі дивилися на Генка, як на ворога, як на немилосердного розбишаку, що розбиває щастя родинне, як на крайнього самолюба, що хоче жити коштом цілої родини. Батько мовчав, ходив безнастанно по своїй канцелярії або по городі, курив люльку, не міг взятися до ніякої роботи, все промишляв та розводив безнадійно руками. Старші сестри Ольга і Наталка не хотіли з Генком і слова говорити; мати заборонила єму їсти разом з родиною; лише Славко вивідувався докладно, з чого брат перепав, і половину всієї вини невдачі приписував нерозумній системі шкільній з єї видаванням патентів на дозрілих і недозрілих; а й бабуся Клавдзя не давала робити хлопцеві кривди, заносила єму їду до шпихліра і як уміла, так утихомирювала всіх та давала пильний позір на поступки хлопця.

З того часу Славко не міг жити в такій душній домашній атмосфері. Ціле теперішнє положення родини, а навіть, як єму здавалося, цілу незавидну будучність єї бачив він ясно, як на долоні. О долю Генка не боявся, все він чи скорше, чи пізніше своє осягне; але що станеться з п ятьма сестрами? З них же дві ще зовсім малолітні!.. Під чию опіку они прийдуть, коли б, не дай боже, трафилося в родині нещастя? "І тут ще они додають мені охоти до женитьби, щоб я Стефку забув та без ніяких сентиментів їхав кудись шукати іншої панни"...— думав собі Славко.— Як не та, то ся... Коли одні рукавички злі, то вбирай другі!.." І гіркий усміх не вступався з уст єго.

Нудьга, бралася єго страшенна. Які були дома книжки, всі перечитав. На раду бабусі Клавдзі, котрій з давніх часів осталися деякі книжки, перечитав за кілька днів і довженну повість Monte Christo і аж тепер зрозумів, чому бабуся любувалася в сій фантастичній повісті, так що щокілька літ читала її наново. Читала її за кождим разом майже цілий рік і все находила в ній щось нового для себе. Дома не було ніякої

часописі; задля ощадності не передплачував о. Левицький жодної вже від кількох літ. Як він міг обходитися без часописі і без книжок, того син Славко не розумів, але лякався упімнутися о спровадження часописі; своїх же грошей не мав. Часом посилав по часописи до сусіднього священика, але з ними упорувався скоро; за один ранок перечитував усі з цілого тижня. Тому й блукав не раз цілими днями по лісах, пролежував годинами в тіні, купався щодня кілька разів, та не знав, що дальше з собою почати. І та нудьга і непевність томили єго гірше найтяжчої роботи. Розчарування із Стефкою переслідувало єго всюди: і дома, і в глухій тишині лісній, та приймало прерізний вид: раз — туги, другий раз — гніву, третій раз — німої, безвихідної резиґнації. А сама Стефка, чим більше думав про неї, тим не раз ставалася в єго очах чарівнішою, істотою такою, по котру він не мав права сягнути, котра на нього дивилася згори, як на мізерного хробачка, що поважився підняти на ню очі. І те почуття, що вона так мало віднайшла в нім гарних прикмет, заставляло єго думати над самим собою. Іноді здавалося єму, що Стефка поступила собі справедливо, покинувши єго; іншим разом велике обурення будилося в серці єго і викликало почуття сили та гордості. І з такими думками та почуваннями носився день в день, не маючи з ким ними поділитися. Родина?.. Та висилала єго знов у дорогу, "шукати щастя", а з тим він ніяк не міг погодитися. Сестри?.. Сестри розуміли єго; він навіть перед ними багато думок виявив; але они значущими поглядами дивилися на матір і багато дечого не доповідали, не дораджували Славкові нічого. Славко розумів ті їх недосказані гадки аж надто добре, вривав розмову на сю тему і ішов у ліс, ішов у село, в поле та там томився журбою.

В перших днях липня трафилося, що Славко зайшов пополудні на панське кладовище коло каплиці. День був ясний і гарячий, а тут, в тіні каплиці, акацій і кипарисів був такий любий холодок! Кладовище, уняте зеленим живоплотом, як у рамку, лежало освітлене світлом сонця, котре ярко відбивалося у барвних вікнах каплиці та золоченім хресті. Тишина була така, що з двора, побудованого досить далеко від кладовища, через парк долітали сумні звуки фортеп'яно. Вслухавшися в них, Славко розпізнав зараз величавий похоронний марш Шопена. Се, очевидно,

грала Маня на фортеп'яно. Славкові зробилося жаль сироти, що свою тугу виповідала безсмертною композицією Шопена. Він поглянув на каплицю, де в пивниці спочивала єї мати, і думав собі, що якби так бачив тепер Маню перед собою, то мусів би їй сказати багато-багато слів потіхи.

Від кількох днів носився на своїх проходах з "Божественною комедією" Данте. Читав її вже у себе в городі, читав у тіні лісу і помалу студіював безсмертний твір, заосмот-рений численними замітками видавця. Колись, ще в гімназії, брався він читати єго з пієтизмом, та багато не розумів, а ще більше спиняли єго в читанню сі замітки, котрих поминути не міг, але котрі розбивали увагу і вражіння поеми. Тепер же, не маючи інших книжок, постановив собі Славко доконче прочитати її і вже з Данте та Вергілієм перейшов ціле "Пекло". Нині походжав ще з ними по дев'ятім крузі пекла, де різні зрадники стояли у замерзлих керницях та ставах серед такого морозу, що їм сльози на очах замерзали. Се Люцифер своїми крилами, як у ли-лнка, махав і навівав таку страшну студінь. Славко рад був, що Данте схопив одного зрадника вітчини за чуб і що в таке пекло всадив ще живих декотрих своїх краян, чим, певно, допік їм тяжко. "Отак,— думав він собі,— можна би у сс царство Люцифера по заслузі скинути і багато моїх краян, що відреклися рідного народу і пішли служити чужим богам..."

Докінчивши читати "Пекло", Славко встав і вже виходив з кладовища, коли в самій брамі стрітився з Заборовським і донькою.

— А! пан Ярослав! — промовив перший Заборовський, коли Левицький зняв капелюх і нишком глянув на панну Маню у чорній сукні з чорною парасолькою в руці.— Давно вже я з вами не бачився!

— Ви не прогніваєтеся, пане,— почав Славко оправдуватися,— що я поважився тут зайти і читати. Тут так гарно!

— Но-но! ніщо не шкодить!*— відповів Заборовський.— Чи ви знаєтеся обидвоє? — спитав, обертаючись до доньки.

— Знаємося з давніх літ, але так лише з виду,— відповіла Маня.— Пан Ярослав, мабуть, бував у нас колись.

— Тому чотири роки був я,— замітив Славко, подаючи дівчині руку.

— Ходім! усядьмо собі там на лавочці! Поговоримо троха. Ви чей ніде не спішитеся? — спитав дідич Славка.

— Ні! — відповів той.

Всі троє усіли на лавці в тіні.

— Так, так! — почав дідич.— Пригадую собі, що ви давніше були у нас кілька разів з батьком і з молодшим братом. Тоді ще ваш батько жив зі мною в згоді.

— Тоді ще ви, пане, жили з моїм батьком в згоді,— поправив Славко.

— Як-то? — здивувався дідич делікатному закидові Славка.— Адже не я дав причину до незгоди!

— Але й батько мій не з тих, що не люблять приязні. Він, самі знаєте, не політик. А коли тоді при виборах хотів віддати голос на народного кандидата, то тим лише хотів сповнити свій обов'язок русина і священика того народу, з котрого жиє. Але й тоді ваша кліка не допустила до того.

— Як-то не допустила? — спитав дідич, усміхаючись, мовби з вдоволення, що найшов такого одвертого і гарячого молодого противника.

— Пане, не хотів би я показатися нечемним і приписувати вам ту вину. Але один з ваших, певно, о то постарався. Ви чей пригадуєте собі, як то було: вночі перед виборами я з батьком спав у готелю. Чоботи свої виставили ми перед двері, як звичайно, щоби їх слуга рано вичистив. Тим часом, як я того певний, намовлений кельнер сховав нам обом чоботи, так що ми не могли з готелю майже цілий день рушитися і батько не міг піти голосувати. Аж по голосуванню нараз чоботи "віднайшлися". Коли ж відтак розсерджений батько докоряв вам і іншим панам, що воюють таким нечесним способом, ви ще обурилися на нього і погнівалися. Єсть же така борба гідна людей справедливих?

— Пане Ярославе! — відповів дідич, усміхаючись.— Які ви ще молоденькі! Ви ще не знаєте, що в політиці сентиментів нема і кождий спосіб в борбі добрий, коли веде до цілі. Часом nie honorowo, ale zdrowo! 1

— Красна засада! — замітив Славко глумливо. Дідич мав, видко, нині якусь особливу охоту розмовляти

з молодим питомцем, коли не зважав на єго глум, а говорив так:

— Для красної цілі всякий спосіб добрий.

— Яка у вас красна ціль?—гарячився молодець.— Власні інтереси у вас на цілі, коли на хлопського посла вибираєте дідича.

— Пане, ми знаємо лучче всі хлопські справи, ніж ваші демократи.

— Тим гірше для нас, бо, знаючи всі тайни села, вмієте їх використовувати для себе.

— Ух! які ви отверті! — замітив дідич і усміхнувся.— Пожиєте на селі і зміните свою думку, побачите, що дідич не все ворог народові, а знов сей народ не все гідний опіки.

Славка брала велика охота спитати дідича, в чім видко єго приязнь до Залісся, але на сей раз змовчав, замітивши, як Маня дивилася на нег'о своїми великими, немало здивованими очима. А до того прийшло єму на думку, що говорив заостро і зганив себе за то.

— Що ви читаєте? — спитав дідич Славка, щоби змінити немилу розмову, і вказав на книжку в руках єго.

— Данте.

— Данте? Данте? — почав собі Заборовський пригадувати.— Він писав, мабуть, комедії?

— То не комедія, тату, що він писав; то лиш називається "Божественна комедія",— замітила донька єго.

— Ну, так, так; все одно! — відповів батько.

— Ви читали її? — спитався Славко у Мані.

— Читала в польськім перекладі.

— А пригадуєте собі те місце в "Пеклі", де говориться о зрадниках вітчини і народу.

1 Не гопоропо, але добре! (По.і.)

— Пригадую собі. Покутують вони, коли добре тямлю, замерзлі в ставах. Я собі то місце затямила.

— Як? — спитав Заборовський цікаво.

— Стоять у замерзлих ставах та кирницях,— відповів Славко,— а Люцифер своїми крилами навіває такий мороз, що зрадникам сльози замерзають на очах.

— Добрий мороз! — сказав дідич.

— Иег хотіла би я так мерзнути! — замітила дівчина.

— Лучче жити для свого народу,— додав Славко.

— Так єсть! — докінчив дідич.— Свій нарід треба любити.

— Але й другого не кривдити,— докинув ще злобно питомець.

Дідич глянув на нього глумливо, але не сказав нічого.

Посиділи ще якийсь час на кладовищі, Маня вирвала кілька бур'янів коло каплиці, поправила вінок — і всі троє вийшли на дорогу.

— Чи то ви грали марша Шопена? — спитав Ярослав у Мані.— Аж тут я чув єго.

— Я грала.

— Знаєте, то прекрасне вражіння робить гра здалека в таку тиху, ясну днину.

— Люблю грати.

— Скажи радше,— замітив дідич з жалем,— що то твоя одинока розрада тепер. Я за господарськими клопотами забуваю на тебе, а ти мені аж змарніла, Маню, з того плачу і смутку. І не маєш навіть з ким поговорити. Може би, ви коли зайшли до нас,— просив дідич Ярослава,—

та хоч побалакали з нею, най би так не сумувала. Зайдіть коли, прошу вас! Чи ви остаєтеся тепер дома?

— Остаюся і не думаю виїжджати.

— Ну, але ж ви теологію вже покінчили, мабуть, перед роком: чому ж не женитися?

Славко почервонівся, але зараз схопився і відповів жартом:

— Панни не хотять мене.

— На то справді нема ради,— замітив дідич також весело.— Отже, зайдете коли до нас?

— Зайду.

— Може, навіть, нині? Прошу дуже! Мушу вам признатися, що ви мені подобалися своєю одвертістю. Гостро, гостро відповідаєте, ну, але то добре.

— Дякую за комплімент; шкода тілько, що в одвертості своїй я, певно, показався нечемним; але я кажу, що думаю. Врешті, я тепер чогось роздразнений.

— Ніщо не шкодить! Ліпше щире хоч прикре слово, як фарисейство.

Всі троє увійшли на широке гарне, цвітами засаджене подвір'я і вступили на ґанок. При каві, яку зараз подала господиня Кристинська, Заборовський завів широку політичну суперечку, і оба говорили зо дві години. Вра-ження, яке Ярослав виніс з сеї розмови, було таке, що Заборовський повинен стати єго ворогом, коли тілько схоче для села щось зробити, наприклад, заложити руську читальню або що. І хоч на

дідича дивився впрочім, як на пориви-стого, але не злого шляхтича-гречкосія з закостенілими на селі думками, однак на прихильність до нього ніяк не міг здобутися. Адже Заборовський походив з тої шляхти, що за єї панування в краю руське селянство зійшло трохи не на жебрачу торбу!..

На Маню під час гостини в дідича Славко майже не зважав; чув жаль до всіх дівчат на світі... Вона прислухувалася пильно розмові батька із Славком, докидала деяке слово від себе, але більше мовчала.

VI

Цілий тиждень не показувався Славко в дворі, хоч єго просили; не хотів. Волів просиджувати у своїм городі або в лісі, ходив часом на поле до женців, але до двора не навідувався. Аж раз, вертаючи з поля, стрітився з Заборов-ським і той сам зачепив єго:

— Так-то ви дотримуєте слова, пане Ярославе? Чому ж не прийдете коли до мене або сам, або з сестрами? І я, і Маня були би вам дуже вдячні за товариство. А так дівчина сидить зі своїми смутними думками, змарніла, ніде виїхати не хоче... я сам занятий...

— Я прийду до вас,— відповів Славко.— Якось від-воліклося; у кождого свої клопоти...

— Ходіть зі мною! Ви додому?

— Додому.

— Вступіть до нас!

Славко троха отягався, але пішов до двора. Мані не було дома; сиділа в парку в липовій пахучій альтані і читала. Туди повів Заборовський питомця, поговорив хвилину з донькою, відтак лишив їх

обоє, а сам пішов за господарськими орудками. Славко не сподівався такого поведіння дідича і змішався; не знав, від чого почати розмову, але виручила єго зараз Маня, спитавши:

— Чому не прийдуть коли ваші сестри до мене?

— Чому?.. Бо пропасть поміж двором а приходством завелика,— відповів Славко.

— Адже мій батько не грає ролі великого пана? А я ж донька бувшої селянки...

— Бувшої селянки,— повторив Ярослав і поклав натиск на перше слово.— А батько ваш все-таки пан і бідному священикові не пара. Врешті, самі знаєте, що між ними було непорозуміння.

— Але вже тепер чей нема!

— Так як би не 'було; хоч між поляком а русином в теперішніх часах о порозуміння трудно...

"Вона сама признається, що єї мати була селянка?" — мигнула Славкові думка, і він допитливо глянув на дівчину.

— Ваша покійна мати справді була селянкою зроду?

— Не вірите?

— Вірю і чув уже про сс; та все мені якось чудно. Мені здавалося, що се видумка.

— Ні, правда. Мій батько був колись великим романтиком. Уподобав собі зовсім незаможну сільську дівчину — вже не тямлю, з котрого то

села, але не з Залісся — так задля єї справді незвичайної краси, як і задля гарних прикмет її, про які чув; дав єї на науку, а по трьох роках оженився наперекір цілій родині. Дуже багато неприємностей мав з тої причини; сусіди не хотіли жити з нами, родина відреклася...

— Як думаєте, чи було то з їх сторони справедливо? — спитав Славко спокійно, але з укритим наміром.

— Вже ж несправедливо,— відповіла дівчина сумно.— Батько оповідав не раз і про інших панів, що так само оженилися, як він. І не знаю, за що люди гнівалися! Мама була така добра...

Маня замовкла і аж по добрій хвилі знов обізвалася.

— Моя мати не забувала ніколи о тім, з якого роду була, і мені казала не забувати.

— Бачу те сам і розумію ваш жаль по матері. Потішеся тим, що ціле село жалує за нею не менше, як ви.

— Що мені з того? — замітила дівчина тихим голосом.

— У смутку такім, як ваш, то велика потіха: знати, що люблену вами особу любили і поважали всі.

— Тим більший жаль для мене по такій страті.

— Оповідав мені бідний селянин Мовчко, як покійна ваша мати спровадила була доктора з міста до єго дітей, коли дізналася, що вони були хорі,— і діти виздоровіли. Якби ви були бачили, як він благословив пам'ять вашої матері,— той бідний, прибитий селянин, у котрого ніхто не підозріває почуття вдячності,— то ви... Не плачте, пані! — перебив собі сам Славко, замітивши сльози на очах Мані.— Я, необачний, ще вам жалю завдаю...

— Ні, ні! — поспішилася сказати дівчина.— Говоріть! Не то мене болить, що ви розповідаєте...

Але Славко урвав і не хотів дальше вести про се розмову. Єму зробилося жаль дівчини і він аж тепер зрозумів, чому Заборовський бажав для неї товариства. Она не могла забути своєї матері. Передумував над тим, як би почати яку веселішу розмову, але не находив теми. Наступила мовчанка, яку перебивав лише веселий спів пташок, що безжурно скакали по галуззях дерев.

— Коли на вас так дивлюся,— виявив вкінці Славко свою думку,— то, вірте мені, жалую вас і рад би-м вас якось потішити, але не знаходжу способу, бо я сам смутний.

— Не треба! — відповіла дівчина, перемогла себе і сама почала говорити о чім іншім. Питалася, коли приїде Славкова сестра Зоня, котру бачила на Великдень мимоходом і дуже собі її вподобала. Мусить бути весела дівчина.

— Справді, найвеселіша з нас всіх,— відповів Славко.— Може, ще брат Генко подібний до неї.

— Такий самий і мій брат Стасьо! Клопіт маємо з ним; не вчиться. Певно, "двійку" привезе, як я чула.

— Мій наймолодший брат перепав навіть при матурі.

— Згадував мені колись тато, що якби Стасьо дістав двійку, то сього року не дасть єго до гімназії, лише візьме професора додому. Я певна, що так буде. Може би, ви порадили нам, кого взяти на домашнього учителя?

— А наш Дорош не міг би? Він тепер філософію скінчив! Та правда, він міг би вчити лише під час вакацій, бо потім іде до гімназії на учителя.

— А ви остаєтеся надовго в Заліссі?

— Не знаю; мабуть, не виїду, так скоро.

— В такім випадку ви могли би вчити Стася? правда?

— В котрій він клясі?

— В другій.

— Міг би-м; то невелика річ... Але я сам не знаю, що зі мною станеться...

— Розумію вас,— замітила дівчина, легенько усміхнувшись.

— Ні, ні, пані! — поспішився питомець сказати.— Я не виїду з Залісся з тої причини, яку ви відгадуєте. Я вже в сій справі майже рішився.

Дівчина дивилася на нього і немов ждала на дальші слова. Славко похилився до землі і довбав палицею в піску.

— Не повелося мені так, як я собі укладав,— сказав по хвилі,— і тому я рішив поки що ждати.

Дівчина мовчала.

— Хотів би-м тепер в Заліссі цілий вік свій прожити, хоч яке се бідне село,— докинув знов по хвилині.

— За які ж то провини ви хочете наложити на себе таку кару? — спиталася дівчина з легеньким цікавим усміхом.— Чи, може, тому, що панни вас не хотять, як виказали тоді коло каплиці?

— Я так казав? — здивувався Славко.

— Казали, батько свідком. Мені виднться, що се замала причина, аби загребуватися на ціле життя в такім біднім селі. Є тут вправді для кого працювати, але один чоловік не дасть ради усему, не поправить добробуту села.

Славко не відзивався; єму було прикро, що Маня відгадала причину єго лихого настрою. Замітила се вона і зараз пояснила єму свій здогад:

— Я знаю, яка немила пригода вас стрітила; мені сказала все наша ключниця. Кромі того, ви тоді на кладовищі самі се потвердили.

Питомець не мав відваги глянути дівчині в очі і мовчав. Дівчина не відзивалася також хвилинку, мов жалувала своєї одвертості, але небавом таки сказала:

— Вам, певно, дивно, що я се говорю так одверто. Мені здавалося, що з вами можна так говорити, особливо, коли хочу вам ще порадити, не брати собі сеї відмови так до серця. Оповідали мені, що ви ходите смутні по лісах, по полях та шукаєте самоти. А скоро подивлюся на вас, то й без того бачу смуток на вашім лиці; ви змарніли...

— Задля одного відмовного слова панни,— перебив їй скоро Славко, підвів голову і усміхнувся, щоб не виявити своєї журби.— Се правда, пані! І я тепер приходжу до пересвідчення, досить песимістичного, що хоч у дівчат маса чуття, але в мужчини єго далеко більше. Дівчата при всім своїм м'якім серці вміють рахувати; они справді суть тими вербами, котрі ростуть на всякім грунті і даються легко пересаджувати всюди, особливо коли того батько і мати бажають. Але я се вже собі витолкував і не се мене так дуже журить, а більше завдає мені клопоту теперішнє положення родини і мої плани на будуче. Коли я казав, що хотів би остатися до смерті в Заліссі, то тому, що рад би-м жити для родини — батько і так уже не молодий — а відтак і для села. Се була би ціль

життя, котрій справді варто би посвятитися. Кажете, що один чоловік не дав би тут всьому ради, але я хочу спробувати, я мушу спробувати.

— А найти собі яку іншу "вербу" вже зреклися?

— Зрікся.

— Натепер.

— Не лиш натепер, але, мабуть, на ціле життя; з такою думкою ношуся. Але даймо тому спокій; батько ваш іде.

На дійшов справді Заборовський, присівся до них і довідався від доньки, що "пан Ярослав" приняв би ся в потребі вчити Стася.

— А, може, ще сей урвитель привезе добру клясу? — замітив Заборовський.— Але то справді не злий проект. Ви не думаєте виїжджати з Залісся?

— Ні!

— Коли так, то я просив би вас. аби ви взяли Стася в свою опіку, розуміється, коли на се пристанете.

— Мабуть, пристану,— відповів Славко.

В кілька днів по сій розмові настали вакації для школярів. Горошинський виїхав до родичів, але зате до Залісся приїхала сестра Ярослава Зоня, відтак Стасьо Заборовський, а вкінці Петро Дорош. Зоня привезла добре свідоцтво, Стасьо зовсім лихе, а Дорош — свідоцтво, що скінчив уже четвертий рік філософії.

Славко був дуже рад особливо з приїзду Дороша, з котрим міг наговоритися доволі. Дорош привіз із собою стипендію, яку діставав на філософії, і зараз в перших днях взявся будувати нову хату для матері і братів. Дідич, до котрого вдався о дерево, дуже радо відступив єму за дешеву ціну будівельний матеріал. Хоч Дорошеві дуже сподобалася така ласка дідича, але так само, як старий о. Левицький, не похваляв наміру Славка учити Стася, сина такого "завзятого ляха". Бував частим гостем в о. Левицького і уважно та з правдивим вдоволенням придивлявся панні Зоні, котра за всіх сестер говорила і сміялася найбільше. Ще на різдво, бувши в Заліссі у матері і в о. Левицького в гостях, звернув він увагу на панну Зоню, але тоді не мав часу і відваги поговорити з нею яке щире слово. Тепер же, коли часу мав доволі, він шукав нагоди до розмови з нею і найшов її на одній прогульці в лісі.

Вибралися Славко, єго брат Генко і три старші сестри і .Дорош до лісу збирати ягоди. В лісі порозходилися і До-рош придибав Зоню на самоті. Не мав він виразного плану, що говорити з нею, але хотів доконче говорити. Почав розмову від того, чи Зоня по вакаціях поїде до семінарії.

— Не знаю,— відповіла вона.

— А маєте охоту?

— І маю, і не маю.

— Се залежить, певно, від того, чи не приїде хтось до Залісся.

— Хто ж би такий? —спитала дівчина цікаво.

— Ну, який окінчений питомець...

— Ей, ви! — обурилася Зоня і відвернулася.

— Нічого в тім не було би дивного. Ви гарна панна.

— Ага, гарна! — відповіла Зоня, але ласкавіше глянула на Дороша.

— Ви знаєте, що я на компліменти не щедрий. Кажу правду.

— Ба, коби-то була правда! — зітхнула вона.

— Хто ж вам казав, що то неправда?

— Я сама знаю. Дзеркало мені показує.

— То якесь дуже лихе дзеркало. Я маю ліпше, подивіться! — Із тими словами вийняв мале дзеркальце з кишені та підніс єго перед очі дівчини.— А що, не моя правда?

Дівчина глянула в дзеркальце цікаво, але потім відіпхала єго від себе.

— То що з того? — каже.

— З того таке може бути, що вам "люди" не дадуть навіть записатися до семінарії, а вже скінчити її, то, певно, ні!

Зоня нахилилася до землі, вирвала незамітно з коренем малу кропиву і доложила її до букету квіток, котрі вже мала в руці, та подала єго Дорошеві.

— Маєте букет за ваші компліменти. Дорош ухопив за букет і попікся кропивою.

— Ха-ха-ха! — засміялася дівчина весело, а Дорош добродушно усміхнувся.

— Які ви! — сказав лише, викидаючи з букету кропиву.

— А не говоріть мені на другий раз таких компліментів!

— Добре, не буду говорити, хоч вірте мені, панно Зоню, що я незаслужених компліментів паннам не говорю.

— Ви у Львові вивчилися таких?

— Того не потрібно вчитися; само серце каже.

— Серце, серце,— повторяла дівчина з легенькою іронією.

Дорош замовк і не знав, що дальше говорити. Почав збирати ягоди, щоби їх дати потім Зоні. А Зоня, почервоніла, сховалася за корчі; не хотіла, щоби Дорош її бачив.

— Панно Зоню, хочете ягід? — кликнув Дорош.

— А маєте багато?

— Маю!

— То давайте сюди! Похвалюся, що то я тілько назбирала.

— Я вам назбираю багато і принесу додому.

— Так не можна. Ай! і бабуся до нас іде! — кликнула весело, побачивши бабусю на стежці.— Ходіть до нас, бабусю, ту найбільше ягід!

Дорош підійшов до старушки і поцілував її в руку.

— І ви тут, пане Дорош? — спитала стара їмосць ласкаво.— Бавитеся? Бавтеся, бавте, поки молоді! А де інші?

У відповідь на се Зоня високим сопрановим голосом крикнула: "Гоп! гоп!" — і зараз з кількох сторін лісу відізвалися голоси.

— Ходіть сюди! — додала Зоня.

— Пора вже на підвечірок! — замітила бабуся.— Ходіть і ви з нами, пане Дорош! Як же вам хата будується?

— Добре, пані добродійко! Мама так тішиться!

— І має чого! Такого сина мати — то потіха і поміч велика. То ви лише до кінця серпня в нас будете?

— Так!

— А потім?

— Потім іду на посаду, ще не знаю де, чи до Львова чи до Перемишля.

— А відтак нас запросите на весілля, правда? — спитала бабуся весело.

— З ким?

— Ну, з ким! Вже ж не з такою старою, як я, тілько з молодою.

— Не маю ще.

— Найдеться, найдеться! — успокоювала старушка До-роша.— Того квіту по всьому світу.

— Перше мушу іспит зробити.

— І іспит зробите, і весілля справите; вже я вас знаю.

— Тяжко воно, дуже тяжко.

Бабуся дивилася веселими очима з-під окуляр на вродливого, чорнявого "філософа", котрий не вірив у се, що єму так гарно і скоро все вдасться, та перечив бабусі головою.

— Зошо, а ти де вже сховалася? — спитала старушка вголос, а коли дівчина в корчах відізвалася, замітила:

— Не ховай же ся від пана Дороша! Від нього можеш багато навчитися, навіть у розмові.

— Ой вже! що мене пан Дорош може навчити! Латини чи греки? — відповіла онука, виходячи з недалеких корчів.— Врешті пан Дорош має хлопців учити, а не панни!

— Панно Зоню, я вчив у своїм життю шість учениць, одну навіть із семінарії.

— І дуже вони вас слухали?

— Чому ні! Мусіли, я їх остро тримав.

— Може, й били? — сміялася дівчина.

— Ну, бити не бив, але обходився поважно, може, аж надто поважно. І вас міг би я не одно навчити; побачили б ви...

— Не хочу!

З лісу надійшли Славко, Ольга, Наталка і Генко — і всі разом пішли на підвечірок. Ідучи попри поле, замітили коло женців Заборовського. Він підійшов до Ярослава, що остався далеко поза товариством, і з легеньким докором сказав єму:

— Видите, які ви недобрі! Що ж би вам шкодило, коли б з вашим товариством могла ходити на прохід і моя Маня.

— Правду кажете, пане,— відповів Славко,— але зрозумійте ви різницю поміж вашою донькою і моїми сестрами, то не подивуйтесь нам. Я навіть не знаю, чи згодилась би ваша донька пристати до нашого товариства. Вкінці я сам дуже радо запросив би її, але сестри якось немов лякаються. Ви зрозумієте: они відчувають найбільше, що маєтком зовсім не дорівнюють вашій доньці — отже, чулись би зв'язані, немов упокорені.

— А коли Маня пристала би? — спитав дідич.

— В такім випадку, певно, що й ми пристали би дуже радо і коли дозволите, то ми колись навідаємося.

— Але ж прошу, дуже рад буду з того! А Стася хочете вчити від вересня? Бо тепер, в липні і серпні, нехай має також вакації.

— Добре, приймуся вчити єго. Я вже рішився, лише родичі висилають мене замість того женитися, на що я тепер в жоден спосіб не згоджуся.

— Ну, то добре! Прийдіть коли до мене, то згодимося. Сподіваюся, що ви з мене будете вдоволені.

— А ви з мене. Коли ж завтра буде погода, то я з сестрами прийду по панну Маню.

VII

Але на другий день погоди не було і всі сиділи дома. Холодний вітер розбивався об угол приходства, свистів та завівав до кімнати бабусі Клавдзі так, що вона казала собі запалити в печі, бо їй було зазимно; дощ ударяв об шиби вікна, капав виразно з даху в баюрки на окапі; а дерева шуміли раз голосно, мов вода на лотоках, раз знов тихо. Небо висіло сіре, мов олов'яне, над цілим селом,— заносилося на довшу слоту. А понуру тишину пребивав часом лише пес у буді та когут.

Нудьга бралася Славка страшенна. Він як встав рано, то походив кілька годин і поклався знову спати; до обіду збудили єго, він пообідав і знов поклався спати. Встав перед вечером, виглянув крізь вікно надвір і знов смутний поклався на постіль, та вже не спав, лише прислухувався шумові вітру та каплям дощу, ударяючим об шиби. Такий півсонний стан, коли думки немов присіли і відпочивають, не відзиваються, можна пізнати лише на селі. Нічого тоді не хочеться, лише спати і спати або хоч лежати без думки. Взяв би ся за яку роботу, але жодної нема. Всі книжки Славко вже поперечитував, часописів не було, розмовляти з родиною не мав о чім, у власній голові свіжих думок не знаходив — словом, нудьга така, яку лише можна пізнати в тихім селі. Прийшло єму до голови піти самому до двора, але ніщо єго не здержувало від сього ходу так, як думка, що треба брести великим болотом. Був би собі закурив сигаретку, якби хто єму був скрутив; але сам був за-ліиивий встати і скрутити собі. Тут він в одній і тій самій хвилині сварив себе самого в душі за отупіння, за лінивство і тут заразом находив причини, чому лучче лежати на теплім місці в півсні.

І був би, може, лежав так знов аж до вечера, якби Зоня не ввійшла в кімнату та не сказала єму, що селянин Головатий має до нього орудку і жде в сінях. Славко встав і закликав Головатого до канцелярії, рад у душі, що хмарний день приніс єму якусь новину. Головатого знав він з

оповідань, що се майже бідний, старий господар, котрий кілька разів брався закладати в селі читальню, але не находив людей до помочі. Не розуміли єго і навіть на сміх брали. Також знав його з того, що був противником війта Костишина і все грозив єму, що єго попам'ятає, особливо з того часу, як війт замкнув єго ніби-то за обиду свояка Андрія Костишина на добу в арешті громадськім та взяв від нього ще п'ятку кари. Ал з того часу, як тому два роки Головатий хорував тяжко, він здав господарство на сина і сам проживав тихо, так тихо в селі, що майже ніхто єго не замічав.

— Що скажете, пане ґаздо? — спитався Славко, саджаючи насилу сивого Головатого на крісло, бо сей ніяк не годився сідати.

— Я до вас, паничу наш любий, як би не прогнівалися, з орудкою.

— З якою, наприклад?

— Аз такою, що то для вас буде новина. Чув я від людей, що ви розпитувалися і сего, і того, як їм ведеться, та радили, що робити; так я думаю собі: піду і я до панича, що він на моє скаже. Скажіть мені, паничу, як вам подобається наш війт Юрко Костишин?

— Мені він не подобається.

— А чому? — спитав Головатий тихше, нахилившися до Славка і спершися руками на грубій палиці.

— Мені видиться, що він о громаду цілком не дбає.

— Так воно й є! — потвердив старий.— А знаєте, о кого він дбає?

— О себе, може?

— О себе, паничу, о себе; та ще коли би так дбав, аби з того громаді кривди не було, то би єму-то й хвалилося, але ж бо він з громади дере, а собі бере.

— Та як же так, пане ґаздо?

— Як? я вам зараз покажу.— І старий виймив з-за пазухи якийсь папір.— Прочитайте, що там стоїть.

Була се податкова книжка старого Головатого. Славко глянув і каже:

— Ну що ж? Та се ваша книжка податкова; тут стоїть написано, що платите 5 зр. і 3 кр. податку ґрунтового і домового.

— Так, то правда. А що ви скажете на то, що я торік восени заплатив уже свій податок за торік, а взимі сього року заплатив єго другий раз за той самий рік, не за теперішній.

— Чому ж ви платили два рази?

— Я нездужав, не міг походити за тим та розвідатися; прийшов писар з присяжним і сказали, що я ще винен і мушу заплатити; а син взяв та й заплатив.

— Куди ж ті гроші діваються?

— У війтовій кишені, паничу, у писаревій кишені, в Андрія Костишина кишені, у Мошковій — бо они собі в спілці.

Для Славка була се справді новина неабияка, він почав розпитувати і дізнався цікавих річей. Головатий вичислив кільканадцять селян, котрі так само як він, заплатили два рази податок. При кінці минувшого року

зложив війт рахунок з громадського добра такий, що Головатий дуже сумнівається, чи він правдивий. Від радного Павла Стрілецького, свояка, дізнався, що гроші, призбирані за різні кари, що мали йти на бідних, десь пропали. Було їх після рахунку обидвох найменше 60 зр. Андрієві Костишиному відступив війт на власну руку кусень громадського грунту, що варт щонайменше 50 зр. Мошкові Зільберові відступив кусень толоки на склад дерева з Дуброви, а нікого о то не питався. Купував сам ґонти на потреби громадські і порахував собі за них тільки, що вони й половини того не варті. Виарендував Мошкові ломи каміння з громадського грунту, а де гроші за камінь, господь знає. На будову дороги дістав з виділу повітового гроші, але людей гонив на шарварок більше як було потрібно.

Славко слухав того здивований і не хотів вірити.

— Вірте мені, паничу, я правду кажу,— впевняв Головатий.— Що він нам лиха наробив, як громаду скривдив, того ні списати, ні переговорити. І нещастя наше, що нема кому взяти нас в опіку, уймитися за бідними людьми. Село тепер так збідніло, як я не затямив. Були голодні роки, але так, як тепер є, то ще не було. Десь інші громади радять собі якось, а в нас всі такі прибиті, наполохані, що<ні суди боже їх намовити до чого доброго. Мій свояк Стрілецький та й ще двох радних хотіли щось більше розвідати, куди діваються громадські гроші, та що ж? Они неписьменні, писар пустить їм блахмана, ще й накричить; війт настрашить арештом за образу гонору — і они сидять тихо. Я вам то хотів сказати, паничу,— кінчив Головатий говорити і встав з крісла,— щоби ви знали. Може, ви намовите панотця, щоби написав яке письмо до міста, а може, й самі якому панові в місті скажете. Бачив я вас, як ви ходили з дідичем. Добре би було, аби й він о тім дізнався, хоч він з нашим війтом руку тримає, то ледви чи що поможе.

Славко дивився на старця, мов на батька рідного, і дякував єму, стискаючи руку.

— Я й не знав,— говорив він,— що в нашім Заліссі такий нелад. Що буду міг, то зроблю, хоч то робота не на мої сили. Дещо здогадувався я; наприклад, той міст на дорозі, що за нього війт, як я чув, заправив у раді повітовій 340 зр., не варт тілько.

— Та де він тілько варт! — сказав ще Головатий.— Я єго оглядав. Як варт 180 ринських, то більше ні. Взявся єго сам ставити і заробив при тім добре.

— Ні, він ще грошей не дістав: має комісія приїхати цими днями, оглянути міст, чи варт тілько.

Головатий попрощався і пішов, не зважаючи на дощ, додому. А Славкові гірко стало за батька, котрий сидить стілько літ в Заліссі і пальця не ткне у громадські справи. Радив Головатий просити батька, щоби написав письмо "до міста", однак Славко рішився навіть не говорити о тім з батьком. Коли ж той при вечері питався єго, за чим Головатий приходив, Славко відповів лише коротко, що "поговорити".

— Він сільський опозиціоніст,— замітив батько,— і я не радив би тобі з ним собі заходити.

— Добре, добре! — відповів син з нетаємним пересердям.

— Чого ти, Славку, ходиш нині як строєний? — спиталася бабуся.

— Бо я справді строєний тими всіма обставинами.

— Може, тобі що бракує? — питалася журливо бабуся дальше.

— Ах! бракує мені справді багато, а передусім сил Геркулеса, щоб я міг ту стайню Авгієву вимести начисто.

— Що він за якусь стайню говорить?—здивувалася стривожена бабуся, звертаючись до о. Левицького.

— Ніщо, ніщо, мамо, то молоді мрії!

— "Мрії"...— повторив Славко глумливо, встав і пішов до своєї кімнати.

— Що єму такого?—допитувалася бабуся.— Чи він ще й досі не викинув Стефки з голови? Плете якісь небилиці за стайні... Ще, борони, боже, розум стратить.

О. Левицький мусив зараз пояснити матері, хто се такий був Геркуль і хто Авгій, і чому Славко хотів би бути Гер-кулем... Певно Головатий наговорив єму багато про громадську господарку, а єму захотілося в Заліссі лад навести. От! молодий хлопчисько, думає, що се так легко, особливо, коли за війтом обстає і староста, і рада повітова, і дідич. Радше би йому не пхати пальців межи двері.

Але Славко навіть рад був, що таке дізнався від Головатого, бо тепер хоч мав чим свої думки заняти, за чим слідити. Коли приїхав "на комісію" люстратор виділу повітового з двома знавцями оглядати міст, Славко прилучився до комісії і був також при оглядинах моста. Справу ту зрозумів він тепер цілком добре. Виділ повітовий повірив зверхності громадській Залісся будову малого моста в селі за гроші повітові. Війт не сказав нікому слова, лише з писарем порадився і на власну руку зайнявся дуже ревно будовою моста. Закупив потрібний матеріал, але лихий, і вибудував міст. Зладив потім з писарем спис коштів, добув на нього підпис делегата дорогового, котрий навіть моста не хотів оглядати, і подав просьбу о виплату 340 зр. грошей. Виділ повітовий не хотів зараз виплатити грошей, казав, що вишле урядника оглянути міст. І справді, приїхав люстратор п. Дзюбинський разом зі знавцями. Ті оглядали міст з усіх боків, придивлялися матеріалові, рахували, кілько

могли коштувати робітники, і вирахували, що цілий міст не варт більше як 200 зр. та й то вже буде добре заплачений.

— Ну, що ж тепер буде? — питався люстратор у війта.— Я вам не виплачу тілько грошей, скілько ви зажадали. І як ви мали лице жадати тілько?

— Прошу пана люстратора, я на таку комісію не пристаю,— відповів Костишин.— Ті панове не розуміються на тім. Мене коштували дорого звоження дерева і робітники, матеріал дав я добрий, постоїть кількадесять літ.

— Як постоїть п'ять літ,— відповів один із знавців,— то дуже добре.

— Я вам 340 зр. не дам,— сказав ще люстратор,— і торгуватися з нами на позволю!

— Добре, добре! — відворкнув Костишин розлючений.— Я собі іншу комісію спроваджу. Чи й ви, паничу, належите, може, до комісії? — звернувся він з глумом до Славка, що мовчки приглядався та прислухувався всьому.

— Ви мені пана Аевицького не займайте,— сказав люстратор до війта,— я єго тут запросив, і він нікому не перешкоджає. Будьте здорові! а ми їдьмо!

Попрощалися зі Славком і від'їхали до міста. Славко пішов додому, а війт лишився на своїм мості і стояв невдо-волений. Він не тратив надії, що виділ повітовий, котрому він не раз годив у політичних справах, виплатить єму всі гроші, а сердило єго найбільше се, що свідком такої немилої для нього пригоди був син панотця. І се гнівало єго, що гроші не зараз дістане; трафляється купити дешево грунт в одного ґазди, а грошей не стає. Розсерджений, пішов він

скорим ходом до корчми Мошка Зільбера. Зайшов до сіо алькира і там сів та казав собі подати пива.

— Що чувати, пане війте, з мостом? — спитався Мошко, присівши коло війта.— Що сказала комісія?

— Нічо! — відповів Костишин коротко.

— Як нічо? — дивувався Мошко.— Дадуть вам 340 ринських?

— Ага, дадуть!

— Що, не хотять дати? Або то їх гроші? То гроші повітові !

— Двісті ринських дають лише.

— Лише двісті? Ну-ну! Але між нами сказавши, пане війте, ви таки заправили забагато. За ті дуби, що я вам продав з Дуброви, що ж ви заплатили? Га? Та й то не далека дорога їх возити, чверть милі, більше ні!

— Тілько ти, Мошку, не виговорися мені з тим перед ким в місті, бо я тобі готов зараз камінь сперти. Кілько-сь уже на нім заробив? га?

— Ну! — відповів Мошко.— Зарібки з того невеликі. А за то, щоби в місті мав що сказати, не бійтеся! Я не з тих!

— А за те місце на толоці,— що я тобі дав на склад дерева, нічого мені не думаєш дати? Як не даш, зараз мені забирай дерево геть!

— Що ж вам за то дати, пане війте?

— Десятку даш і вже!

— Та за що десятку? Чи то ваша толока?

— Коли не моя, то забирай собі дерево!

— Ей! Які ви скорі! П'ятку дам, добре?

— Замало.

— Ну, то шість.

— Не торгуйся, жиде, раджу тобі! Ти і так маєш з мене великі зиски.

— А шість з половиною візьмете? То, бігме, більше не варто.

— Давай десять, а як ні, то забирай собі дерево! ні грей-цара не спущу! — повторяв війт своє і таки поставив на своїм, взяв десятку.

— Які ви, пане Костишин, недобрі! Ви на мені ще хочете заробити, а я знаю, що ви цими днями заробили грубі гроші,— говорив жид, подаючи війтові десятку і гальбу пива.

— Які грубі гроші?

— А запомогу? га? Триста ринських! То сума!

— То піде на люди.

— Ну-ну, "на люди"... Ви також "люди"... Пане війте, то ми собі тут в чотири очі можемо так говорити! — втихомирював Зільбер Костишина, коли той видивився на нього гнівно.

— Дай спокій, Мошку, з такими жартами, а пильнуй радше свого носа! Що ти, чую, загадуєш того п'яницю Криворукого з хати викидати, чи що?

— Винен мені багато.

— А нащо ж ти єму даєш пити?

— Бо сам хоче; чому я не маю дати?

— А ти знаєш свої приписи корчемні?

— Знаю; ну, й що з того?

— А маєш ти совість викидати дрібні діти Криворукого надвір?

— А що мене обходять єго діти? Він мені винен вже більше, ніж єго хата варта.

— Сивуха твоя тілько варта? — говорив Костишин з глумом.— Ей, жиде, пильнуйся!

— Ей, пане війте, пильнуйтеся! — відповів так само Мошко.

— Чого я маю пильнуватися? — боронився війт.— У мене все в порядку.

— А в мене ще в більшім, як у вас. Я би вам таки направ-ду радив, пане війте, аби ви більше пильнувалися. Ви-бо дуже відважно все

робите. Я знаю, що Головатий ходив за чимсь до єгомостя — за чим? У нього ж дома не було ані хрестин, ані похорону! А люди мені доповіли отут в корчмі, що він збирається вас скаржити.

— Що? він? — обурився війт.— Той старий гриб? А не молив би ся радше, щоби смерть мав легку? За що ж він думає мене скаржити?

— Каже, що податки взяли ви від нього два рази. Хто ж так робить? Адже то зараз може викритися!

— Я не брав,— відповів війт коротко.

— Та й я ні! — сказав Мошко.— Але що люди платили по два рази податок заводин рік, то я сам знаю.

— А що ти злі цитував Грицуняка, Козака і Федишина за лихву, то я також знаю. Позичив Грицунякові сотку, а взяв до трьох років кілько? га? Двісті п'ятдесят! Та ще з торбами єго пустив. А Федишин через кого вибрався за море? Лишив тобі такий красний грунт, а сам ледви на дорогу дещо призбирав. Ні, Мошку, пригадай-но ти собі, який волоцюга ти був, коли прийшов ту до Залісся тоді під час холери тому з двадцять літ? Тямиш? Що ти мав тоді? А тепер ти

багатший від мене! А я ж ґазда був з діда-прадіда! От сидів би-сь, Мошку, тихо та не пускав ані пари з уст.

— Та я нічо! — боронився Мошко.— Або я що кажу напротив вас? Я тілько раджу як приятель, аби ви зі своїм писарем та з Андрієм якось то інакше робили, аби в очі не впадало. Ще готова приїхати комісія, зревізує касу і тоді що буде?

— Нічо не буде! Я з панами знаюся. Врешті каса в порядку.

— Ну, як в порядку, то най буде! — закінчив жид.— Дати вам ще гальбу?

— Давай! Може би, ти, Мошку, післав кого по писаря?

— Добре, я пі шлю.

— А не сказав би ти мені, Мошку, що зі слабістю чувати? — спитав війт, бажаючи, очевидно, звернути розмову в інший бік.

— З якою слабістю?

— З тою — пек їй! холерою? Мошко видивився настрашено і спитав:

— Ну, що? може, вже прийшла?

— Вже прийшла і забирає самих жидів.

— Не жартуйте, пане війте, з тим; то недобре. Я чув, що з наших сторін вона вже пішла собі геть.

— Ха-ха-ха! а ти вже налякався! — засміявся війт.— Ну, не бійся, Мошку, слабість затихла.

Прийшов писар і приніс немилу новину, що один з радних, Костюк, котрому поручено відібрати при нагоді гроші за підводи для війська при маневрах, ніяк не хоче їх звернути до каси.

— Не до каси, а людям я мушу виплатити! — вгнівався Костишин.— Що ж він собі думає, той несіголовка?

— Сказав мені просто в очі: "Коли вільно війтові і єго завушникам красти, то вільно і мені!"

— Та я єго до криміналу всаджу за таке! — грозив війт.

— Тихо, пане Костишин, ще хто почує! — успокоював писар війта.— Годі єго до криміналу всадити, бо заки що, виговорить перше все, що знає, на нас, і буде біда.

— Та й то правда! — замітив на се Костишин.— А грім же би його побив! Що ж я зроблю, як люди будуть у мене допоминатися о гроші?

— Скажемо, що ще не прийшли, а потім люди забудуть. Але ж бо ви, пане війте, і не думаєте мені нині що зафун-дувати.

387 13*

— Кажіть собі дати пива!

Писар волів рум, як лихе Мошкове пиво, і казав собі подати руму. При напитку і тютюні оба розбалакалися про свої справи і аж пізнім вечером вернулися додому.

VIII

День 18 серпня був незвичайно погідний і красний; тому подвійне свято Преображення Ісуса Христа і уродин цісарських випало дуже величаво. О. Левицький рішився правити богослужения на пожарищі старої церкви. З неї вже й сліду тут не було, кромі випаленого місця поміж липами, бо обгорілі балки і підлоги казав Левицький зложити під дзвіницею. На місці, де стояв давніше престол, уставлено тепер дошки на підвищенні, а на тім великий стіл зі свічками і образом з дому о. Левицького.

На кладовищі зібралася більша половина села святити овочі, а потім послухати і панотцевого сина, бо пішла чутка, що він буде мати проповідь. На богослуженні з'явився і дідич з донькою, всі діти о.

Левицького (жінка єго і мати осталися дома); приїхав також Горошинський, а Дорош, що був офіцером в резерві, явився нині з нагоди цісарських уродин у військовім параднім мундирі з ясно-жовтою "фельдбіндою" при боці. І ніхто з цілої інтелігенції залі-ської не звертав на себе такої уваги, як іменно Дорош своїм мундиром. Декотрим селянам не могло то в голові поміститися, що Дорош лише рік служив при війську і вже став офіцером; аж молодші селяни, котрі служили також при війську, мусили сим недовіркам вияснити, що се можливо. Стара Дорошиха стояла недалеко свого сина, не зводила з него очей і аж росла з радості, чуючи у громаді людей, що її обступили і випитували, самі похвали для єї Петра. "Офіцер, як золото! — казали люди.— Не знати, кілько такий мундир коштує?" А Дорошиха то чує і мов від нехочу кидає слово: "180 зр." — "Сто вісімдесят ринських! — дивуються люди.— Але ж бо і ладний мундир! А ті кутаси самі скільки коштують?" А Дорошиха знов мов від нехочу каже: "Дванадцять"! "Дванадцять ринських! То они, певно, шовкові?>: — "З чистого шовку! тому такі дорогі".

Не менше вражіння зробив Дорош і на доньки о. Левицького, котрі в мундирі єго ще не бачили. Особливо Зоня, що сиділа на лавці недалеко Дороша, не могла втерпіти, аби від часу до часу не глянути на вродливого поставного молодця. Перед сестрою Наталкою, що коло неї сиділа, виявила навіть тихцем свою думку, що "Дорош у військовім мундирі виглядає далеко краще". А Дорош тим часом стояв, легенько спершися на шаблю, усміхнений і певний себе, та спокійно водив очима по громаді, що подивляла єго.

Богослужіння йшло красно. Вправді головний співак, дяк, не мав голосу такого, щоби єго було пустити хоч на яку-не-будь сцену, але, проте, голос єго чути було з-поміж всіх, як бренькіт джмеля поміж мушками. А й люди помагали єму щосили, так що голосні пісні лунали далеко та відбивалися в лісі разом з гуком двох моздірів, з котрих стріляли під парканом церкви. Лише до тих пісень, що співали молодими дзвінкими голосами школярі, котрих зібрав Горошинський, люди не мішалися і з вдоволенням самі їх слухали.

Нараз громада втихла і навіть ті, що оглядали досі До-роша, звернули свою увагу в інший бік, туди коло престола, де явився молодий син о. Левицького, щоби мати проповідь. В Заліссі не проповідував він ще ніколи, отже, всі були цікаві послухати єго. Ярослав постояв хвилину мовчки, як би ждав на се, аби всі зібрали свою увагу, і відтак рівним голосом розповів дещо приступно з життя цісаря, вказав на значення конституції і тих прав, що милостивий цісар людям признав, і зійшов на то, як з тих прав треба користати, передусім у громаді. Тут звучний голос Славка став щораз підніматися, набирати сили, лице єго стало напружене, очі замиготіли, і він, не називаючи Залісся, почав яркими красками описувати такі самі злидні і такий самий нелад, які були в Заліссі. Передусім описав безрадність і непроворність самих селян так, що чути було між громадою голосні потакування і зітхання, а відтак дотепно змалював зверхність громадську, котра користає з непорадності і темноти селян. Люди зглядалися з усміхом і злобою на Костишина, що сховався між людей і дивився в землю, та на радних, що не могли встояти спокійно на місці. І все те говорив Славко так, що не називав нікого по імені, а проте, всі знали, про кого він річ веде. Вкінці на прикладі одної громади, знаної з порядків в цілій Галичині, пояснив, як люди собі радять, і закінчив величанням цісаря, котрий дає людям спроможність рядити собою на власне добро.

Під час цілої проповіді о. Левицький був дуже неспокійний і не втерпів, щоби потім не сказати єму тихцем: "Тобі здавалося, мабуть, що ти на вічу; ще мені біди наробиш!" А Заборовський через весь час вдоволено усміхався і до доньки своєї сказав: "Добрий проповідник! Дуже мені сподобався той Славко. Батько єго не такий". А коли Славко зложив дальматику та, почервонілий, підійшов до сестер, Заборовський встав і подав єму руку, сказавши: "Гратулюю! Враження знамените! Ви бачили, як селяни вас слухали?"

— Ні, я не завважав добре! Забуваюся майже зовсім, коли говорю, і здається мені так, якби я сам до себе говорив, а людей перед собою не бачив.

Славко усів, похиливши голову, і слухав дальшого богослужения. Нараз здалося єму, що голос батька якось дивно затремтів, немов став жалісний. Глянувши в сторону престола, він замітив коло дяка слугу Марту з дому. Славко здогадався, що сталося. Слуга принесла з дому новину, а дяк сказав її о. Левицькому, не зважаючи на богослужіння. І коли священик правив дальше богослужіння голосом таким благаючим та ревним, якби молив бога о якусь особлив-шу ласку, син єго встав, вийшов з кладовища і в повертаючої додому слуги хотів щось спитатися, але та випередила єго, сказавши з веселим усміхом:

— Дав вам бог ще одну сестричку, паничу!

Славко не сказав на се ані слова, але на богослужіння вже не вертав, лише пішов просто в ліс. Сів собі на окопі під лісом і звідтам дивився на родинний дім, котрий на нього наводив смуток і жаль. Шість сестер без посагу, без будуч-ності... Долю таких дівчат може лише той відчути, що їх любить так, як Славко любив свої сестри. Ще рік-два, а найстаршу сестру Ольгу будуть називати старою панною, Наталці вже також двадцять літ минуло. Зоня до семінарії, певно, не піде, бо звідки взяти на се гроші? Генко мусить повторяти восьмий клас, троє малолітніх дівчат не буде навіть за що посилати до школи,— а ту батько вже не молодий і серед тих злиднів зовсім отупілий. Боже, що з того вийде? Вийде передовсім таке, мій Славку (сказав собі він з глухим самовідреченням), що ти зі своїми самолюбивими мріями мусиш попрощатися вже раз рішучо і жити для родини! В такім випадку навіть добре сталося, що ти від Стеф-ки дістав гарбуза, бо тепер хоч ніхто тебе не в'яже. Восени висвятишся безженним, забереш старші сестри до себе — буде батькові легше. Може, дещо й Генкові пішлеш... Інакше годі, так треба зробити.

Але Стефку не так легко можна було забути... Як було тому рік, а як нині?

Він приляг головою до землі, закрив лице руками, полежав так бездушно кілька хвиль, а коли потім піднявся, лице єго було бліде і

змучене. Мов перед осами, так перед якимись влізливими думками почав він утікати скорим ходом дорогою додому. І розводив так не раз руками, якби справді хотів прогнати які прикрі оси.

Ідучи попри город, замітив там сестри і сам вступив у фіртку городу. Крізь заслонене вікно одної кімнати долетів до нього плач немовляти, котрий єго прошиб морозом. Але ще більше вразило єго, коли на вступі до альтани побачив заплакані сестри: Ольгу, Наталку і Зоню. Всі три сиділи сперті о себе, Зоня всередині, і плакали тихо. Одна Зоня виглядала так, як би плакала тому, що сестри плачуть.

— А ви чого сльози проливаєте? — спитав Славко з силуваним усміхом.— То се такий невеселий привіт для сестрички? Слізьми смутку її вітаєте?

— Добре тобі казати,— відповіла Наталка, хлипаючи,— ти о себе не потребуєш боятися, але що з нами буде? що ми маємо?

— А я вже хіба лишуся старою панною,— казала Ольга.— Хто мене схоче?

— А я до семінарії не піду,— хлипала Зоня, відсуваючи з чола русяву гривку.— А все через тоту "малу" та й через Генка...

— Не плачте, мої дівчата,— потішав Славко,— так воно зле не буде, лиш будьте терпеливі!

— Я до семінарії мушу піти! — сказала рішучим голосом Зоня, обтираючи сльози із своїх синіх очей.

— Ти хоч до семінарії можеш піти,— завидувала сестра Наталка,— а ми й до того вже застарі.

— І не знати властиво, що собі тато думає? — замітила Ольга докірливо.

Славко усів на лавку і справді не знав, що на ті всі питання відповісти. Настала хвилька мовчання, і з заслоненої кімнати долетів знов слабенький плач молодої сестрички.

— Уве! уве! — стала Зоня покривлятися, і, коли по личку єї котилися дві ясні сльози, уста розширилися до злобного усміху.

— От бачите! — замітив Славко.— Зоня вже потішилася.

— Ага! потішилася! — відповіла вона знов понуро. До альтани надбігли з городу молодші сестри, семилітня

Мариня і чотирилітня Клавдзя. Ті вже десь, очевидно, від слуг дізналися також, що дістали ще одну сестричку і зараз тим похвалилися.

— Я маю сестричку маленьку! — сказала Клавдзя, притискаючи до себе ляльку з відломаною ногою.

— Чи, може, ту, що на руках тримаєш? — спитав Славко, усміхнувшись.

— Е! ні! — відповіла мала.— То інша, така, що кличить.

— Я її буду колисати! — похвалилася старша, Мари-ня.— І буду їй співанки співати.

— А ти знаєш такі співанки? — спитав Славко.

— Знаю! — відповіла Мариня і тоненьким голосом проспівала: "Ой ходить сон коло вікон!"

— І я знаю також,— похвалилася Клавдзя і заспівала: "Всі ви, хлопці, баламути!"

Славко засміявся вголос, взяв малу Клавдзю на руки, поцілував і посадив на коліна. Сестри також усміхнулися.

— А ти ту малу сестричку, що кричить, любиш? — спитав Славко у Клавдзі.

— Люблю.

— І я люблю,— додала Мариня.

— Бачите, то ви ліпші сестри, як ті старші! — замітив Славко і з усміхом звернувся до старших сестер.

— От, діти ще! — відповіла Зоня поважно.

— Ов, яка мені доросла! — закпив собі брат.— Ти ще сама дитина.

— Я вже не дитина, шістнадцять літ маю!

— Ага! то тому ти вже кидаєш так на Дороша очима. Ся замітка діткнула Зоню несподівано глубоко; она розплакалася і вийшла з альтани.

— Бе-е-бе! — стала покривлятися маленька Клавдзя.— Плаче так, як сестричка там в хаті.

— Ай, ти пестійко бабусина! — сказав Славко і поставив Клавдзю на ноги на своїх колінах.— А мене ти любиш?

— Люблю.

— Як же ти вмієш любити?

— От так! — сказала Клавдзя, поклала ляльку на стіл, обняла брата дрібними рученятами за шию і поцілувала єго в уста.

— Ну, коли ти мене так любиш, то я тобі мушу зірвати красну грушку. Ходи зі мною! І ти, Мариню, "ходи!

В альтані осталися Ольга і Наталка. Они вже не плакали, але з лиця були понурі.

— Чи наша Зоня не залюбилася припадком в Дороші ? — спиталася Наталка.

— Не знаю.

— А чого ж так розплакалася?

— От, дитинні примхи!

— Може... То він уже професором?

— Хто?

— А Дорош?

— Ні, він щойно суплентом буде.

— То кілько плати буде мати на місяць?

— П'ятдесят ринських.

— Ов! то на велике місто замало.

— Для него одного досить!

— Але коли б хотів оженитися...

— То возьме таку, що гроші має, а певно, ані тебе, ані мене.

— Ти вже маєш свого Горошинського,— замітила Наталка якимсь невиразним голосом.

— Він так само мій, як твій,— відповіла Ольга.

— Чей же тепер батько не буде ждати на луччого жениха для тебе?

— Не знаю. З нашим татом годі що говорити...

— Давніше приїздили до нас в такий час різні питомці, а тепер нікого не видко.

— Пощо мають приїздити?

Наталка не знала, що на се відповісти, встала помалу з лавки і вийшла в город. Ольга лишилася в альтані разом зі своїми понурими думками. А жодна з них не мала відваги вступити до хати...

Там же в хаті, о. Левицький по богослужінню, упевнившись о здоровлю жінки, походжав з люлькою в губах по своїй канцелярії і думав, що чинити. Не брав він собі зросту своєї родини так до серця, як

доньки, але й сам перед своєю матір'ю признався, що волів би сина, як доньку. Мати, бабуся Клавдзя, хотіла єму з сеї нагоди багато наговорити, але нині не мала на се часу. І так о. Левицький остався сам зі своїми думками. Він бачив, що й се не добре і се зле, але дальше не сягав думками, будучності своєї родини не старався навіть собі уявити. Знати було в єго поступуванню щось з магометанського фаталізму; він ждав не знати на кого і на що. Одно лиш розумів тепер ясно, що єму треба доконче багато-багато, якнайбільше грошей, бо без них загине разом з родиною. І він рішився не жалувати ніякого селянина і за треби церковні правити якнайбільше.

Що від такого рішення і на другий день не думав відступати, о тім пересвідчився зараз обрабований Мошком селянин Козак, котрий жив тепер простим зарібником у своїй бідній хаті і тілько всеї помочі мав, що кусник городу і одна корова для дітей. Він прийшов згорблений, з зарослим тупим лицем, зі стеблами соломи в довгім волоссі до канцелярії панотця з сумною вісткою, що єго жінка, котру о. Левицький тому два дні причащав на смерть, померла, і він хоче тепер згодитися за похорон.

Левицький усів за стіл, вийняв свої книги і питається:

— Як твоя покійна жінка називалася на ім'я? Козак стоїть і не знає, що відповісти.

— Як же ти її кликав?

— Та як же? "Стара!", і вже! — каже Козак так, якби се була річ зовсім зрозуміла.

— А як вона писалася, ще заким вийшла за тебе замуж?

— Канонірчиха!

— Ей ти, старий дурню! — вгнівався о. Левицький.— Жив тільки літ з жінкою і навіть не знає, як вона звалася. То Канонірчихою єї прозивали по батьку, а батько єї писався Чорний.— І заглянувши у метрику, о. Левицький додав:— Називалася небіжка Домна Чорна, прожила літ 53, а з тобою 26. Що даш за похорон?

— Що ж я можу дати, прошу єгомостя? — скривився Козак.— Я такий бідний...

— Ну, ти бідний, але й я не багатий. Даш п'ятку, менше не візьму!

— Єгомость, не маю, бігме, не маю! Дам ринський, кожух заставлю, то роздобуду, але п'ятки не дам.

— Ну, то ховай собі жінку без мене. Я покроплю.

— Та як же так можна, єгомость? Тілько літ бідувала зі мною, та й тої прислуги їй не віддати? — говорив Козак тремтячим голосом.

— Як хочеш; або давай, або обійдися без мене,— повторив о. Левицький.— Я не спущу ані крейцара. І я маю діти, і я мушу з чогось жити.

— Возьміть два ринських, єгомость, а решту вам відробить син один або другий. Візьміть, панотченьку! — благав Козак.

— Маєш при собі?

— Ні, не маю.

— То йди, перше принеси! — сказав Левицький твердо.

І Козак пішов заставляти кожух. Приніс небавом два ринських, а решту, казав, відробить син восени; буде молотити і картоплю копати так довго, доки не відробить. О. Левицький записав собі, що син Козака має єму відробити десять днів восени і казав старому прилагодити похорон на другий день пополудні. По тім торзі по селі пішла поговірка, о котрій зараз дізнався і Славко, що панотець збирає гроші вже для шостої доньки, а тим часом о. Левицький, коли розважив свій вчинок, жалував єго якийсь час, але при слідуючій нагоді зробив так само.

Все те сталося мов на привіт отсеї малої істоти, що на хресті назвали її Володимирою. Добре хоч, що маленька Влодзя того всього не розуміла і не знала: інакше життя відразу було би їй дуже гірке. І не знала вона й сього, що поява єї на світ спонукала о. Левицького також до одного вчинку, до якого він перше не показував найменшої охоти. Іменно Ольга, що плакала і сумувала так задля сестрички Влодзі, небавом дізналася, що повинна радше бути їй вдячною, бо о. Левицький на гарячу намову бабусі Клавдзі рішився вкінці віддати Ольгу за Горошинського.

— На кого ти хотів ждати? — говорила бабуся до свого сина.— Шість доньок в хаті, адже того не скриєш перед ніким! А Горошинський чоловік статочний, не надто молодий, має тридцять три роки, загосподарований. Ольга прийде на готове.

— В моїм роді ще того не бувало, щоби дівчата за учителів виходили, — говорив на се о. Левицький.— Та най уже побираються, коли така божа воля.

Повідомлений о тім Горошинський прибіг, красно прибраний, чимскорше в дім о. Левицького, і поцілував єго, бабусю і свою суджену в руку. Єго лице, звичайно, сніде, тепер зарум'янилося, і він щасливо споглядав на свою суджену, що також немов віджила і стала якась жвавіша. О. Левицький принимав Горошинського ласкаво, але без особливих любощів; зате бабуся Клавдзя скакала коло Горошинського так, як би сама була єго суджена, а не єї внучка.

— Ну, преці потанцюю собі,— говорила вона і рухалася так жваво, якби танці мимо її старості зовсім не приходи-, лися їй тяжко.— А пам'ятайте, пане Горошинський, не забудьте попросити мене бодай до кадриля!

— Добре, пані, прошу вже тепер! — відповів щасливий Горошинський, сідаючи коло своєї судженої.

Зоня кривдуйала собі дуже. Такі освідчини їй не сподобалися.

— Якби мені мав хто освідчитися,— говорила она сестрам, пізнім вечором лягаючи спати,— то мусів би перше впасти передо мною на коліна, потім присягнути, що мене дуже а дуже любить; а ми би потім обоє крилися з тим перед татом і мамою довший час і аж відтак сказали би їм. А тут сталося се якось так непоетично, сухо...

— Проси бога, аби хоч так непоетично освідчився тобі хто,— відповіла Наталка.

— А! я тепер піду до семінарії, то можу собі почекати і перебирати.

— Почекай, хто знає, чи приймуть тебе. Там зголошується таких, як ти, сот'ками. А ліпша рахуба була би, як тато казав, аби тебе Славко дома вчив, а ти потім іспит складала.

— То ще ліпше! — тішилася Зоня.— Буду на весіллі Ольги.

— Моє весілля буде тихе, може, навіть без музики,— замітила Ольга. — Годі ставитися, як нема за що.

Ще сказала Зоня кілька своїх думок і зараз заснула; лише Ольга і Наталка розмовляли допізна вночі, думаючи посполу над своєю будучиною. З третьої кімнати чути було часом пискливий плач наймолодшої доньки Левицьких...

IX

Вакації скінчилися. Петро Дорош вибудував хату і виїхав на посаду до Львова. Генко Левицький остався дома і мав аж на другий курс знову вступити до восьмого класу. Зоня пішла до семінарії, до чого допоміг їй Горошинський тим, що помістив її у своєї заможної тітки у Львові за дешеві гроші.

Ярослав Левицький не виїжджав нігде і почав учити дідичевого сина. Що з собою почати, не знав; думки висвячуватися безженним немов лякався, але і не слухав намови бабусі, щоби їхати до о. Лановича, котрий мав красну доньку і значне віно для неї. А се, що прийнявся учити дідичевого сина, оправдував раз перед батьком, котрий троха кривився, так:

— 'їхати,— казав він,— нігде не думаю, висвячуватися маю час, дармо їсти хліб ваш не хочу,— що ж вам шкодить, коли у дідича зароблю по 20 з[олотих] р[инських] місячно? Я ті гроші вам віддам і собі дещо справлю; бодай газету запренумерую собі. І не буде мені так скучно, як тепер є у сій глуші заліській, без книжок, без газет, без роботи...

— Але ж бо, хлопче, вік твій минає! — вговорював о Левицький сина. — Думав бути священиком, а пускається на домашнього інструктора! Чи то ж годиться?

— Такого "щастя", як ваше, тату, можу добігти чи скорше, чи пізніше, а чим пізніше попаду в такі злидні, як ваші, і поступлю собі так, як ви з Козаком, тим лучче для мене і для таких Козаків. А краще не шукати таких злиднів!

— Роби собі, що хочеш! — закінчив о. Левицький, вражений немилою згадкою про Козака.— Ти вже давно повнолітній; пам'ятай лише, аби-сь на мене не нарікав.

— На вас не буду нарікати за свою долю, будьте певні! — відповів Славко і хотів вийти з батькової канцелярії, коли в двері вступив саме той Козак, котрого перед хвилею згадали. Славко задержався в канцелярії.

— Що скажете, ґаздо? — спитав о. Левицький, наставляючи Козакові руку до поцілування.

— Та я, прошу єгомостя, з інтересом.

— З яким?

— Женитися хочу.

— Та як? в дві неділі по смерті першої жінки?! — здивувався Славко.

— Годі інакше, паничу,— відповів Козак, підвівши свої тупі очі на Славка.— Нема кому сорочки випрати, нема кому зварити, та й мені самому маркотно. А за жінкою то я ще дістану дещо, буде легше.

— Не ліпше ж тобі,— почав о. Левицький,— свою доньку, що служить у Львові чи десь, додому завернути, най би варила і прала?

— Якби я знав, де она є, то я би їй казав вернути додому; але за нею і слих загинув.

— То котра? — спитав Славко в батька по-німецьки, аби Козак не розумів.— Чи та гарна Анниця, що приїздила раз на Великдень до Залісся, цілком по-панськи приодягнена?

— Та сама,— відповів о. Левицький.— Sie war wirklich sehr schön, aber А де ж вона обертається? — спитався у Козака.

— Не знаю,— каже батько Анниці.— Зі Львова поїхала десь аж під Турка чи до Гамерики, не знаю. Писала якось раз торік, але і реєнтий не знав, з якого то краю лист прийшов від неї.

— Так з ким же ти хочеш женитися?

— З вдовою по небіжчику Кіндраті.

— А! то справді добра буде жінка! — почав панотець прихвалювати. — Мусить бути шлюб красний.

— Та вже як ласка ваша,— говорив Козак вдоволено, як би не той, що першу жінку поховав тому два тижні.— Я з нею умовився, ще як мені жінка почала "псуватися".

Славко витріщив очі на таке варварство, але батько, полагодивши орудку з Козаком, пояснив синові цілком просто сю безсердечність Козака.

1 Вона справді дуже гарна, але... (нім.) УЛ

— Ти дивуєшся? Думаєш, що на селі так, як у піснях співають? Хлоп без жінки не витримає, хоч би сам не мав що в рот вложити. Один бувший мандатор, а потім війт, що вже давно помгр, оповідав мені, що коли селяни не хотіли платити податків, то він замикав їх жінки до арешту. Той спосіб завсігди показувався найлуччим, бо селяни зараз складали гроші...— Бачиш, такий бідолаха Козак жениться, а ти не думаєш, хоч ти все-таки будеш мати що їсти і для себе, і для жінки.

— Бо я не Козак! Хіба ви думаєте, що можна отак раз-два, діставши від панни гарбуза, її забути і другої шукати?

— Чому не можна? Се ж звичайна річ, щоденні випадки! Женися, поки ще на синоді не ухвалили целібату.

Того місяця мав бути у Львові церковний синод і газети ширили заздалегідь вісті, що синод має постановити без-женність для священиків.

— Заким синод ухвалить, а Рим потвердить,— говорив Славко,— я ще буду мати час надуматися.

Під кінець вересня синод зібрався. О. Левицьки^ читав "Діло", передплачене Славком, і сердився незвичайно, що синод може навіть над чимсь подібним радити, як безжен-ніСть. А полохлива бабуся Клавдзя думала, що вже от-от вийде заборона питомцям женитися, і трохи не виганяла Славка з дому, щоби їхав на празники і весілля. Він уперто не слухав і з Залісся не виїздив. Але ся справа безженності не виходила єму з думки і навіть гризла єго, коли мав раз

0 тім розмову з Головатим. Було се по тім, як о. Левицький відчитав у каплиці єпископське послання о синоді. Головатий питався у Славка, над чим там будуть радити, а дізнавшись, що між іншим і над безженністю, заявив зовсім ясно, що то було "би не зле, якби і руські священики були нежонаті.

— Не у гнів вам сказавши,— говорив Головатий,— от і ваш батько якби був нежонатий, то, може, був би цікавий знати, що в селі діється, та поміг би дещо направити. А так що? присіли єго діти, він ґаздує, як кождий з нас, зводить — як може—кінці докупи, а про своїх парафіян не має і часу думати.

Славко передумував сю річ з різних боків, але кінець кінцем добачував у словах Головатого багато правди і отеє єго гризло. Коли він розповів батькові сю думку Головатого, той обурився незвичайно і на таку "єресь", і на Головатого,

1 на Славка.

— Я тобі раз кажу: не приставай ти собі з тим Головатим, бо хоч він головатий, але, проте, дурень. Бунтівник, радикал — я єго знаю.

— Що ж ви будете робити,— питався з глумом матурист Генко у своїх сестер,— коли питомцям заборонять женитися? Відпадуть вам найлуччі женихи. Ольга ще найлучче зробила, що рішилася вийти за учителя, а Зоня зі страху захотіла нараз бути учителькою...

Наталка мала справді невеселу міну.

Горошинський, котрий тепер був щоденним гостем в домі о. Левицького, набрав по синоді вартості, а сам синод був не раз предметом розмови при обіді і вечері.

Бився з думками Ярослав, але на ніщо не рішався. І навіть на весіллі Горошинського з Ольгою, котре небавом відбулося, зовсім не був чемніший до захвалюваної бабусею доньки о. Лановича, котра приїхала на весілля, як для інших паннів, що бабусю дуже журило і гнівало. Поступив собі так, якби для него всі дівчата були однаково милі або однаково байдужі.

Весілля було досить гучне. О. Левицький — як Славко на своє зачудування дізнався — позичив гроші від війта Костишина, щоби лише справити відповідне весілля для першої доньки. Славка дуже немило вразили такі ближчі зносини єго батька з війтом, котрого мав за злодія, але мовчав. То найстарша сестра виходила замуж, годі було перед світом виявляти свої злидні... Бабуся Клавдзя була дуже весела і як обіцяла, так справді танцювала з Горо-шинським кадриля. Зоня, що приїхала зі Львова на весілля, була також вдоволена і весела: казала, що з Дорошем видається часом у Львові, за що Наталка зганила її і порадила уважати на себе. Мала Влодзя в колисці, що найбільше причинилася до того весілля, не могла ще, на жаль, брати участі в розривках весільних...

По весіллю був дома такий нелад, як по нападі ворога. Славко не міг собі спокійного кутика найти; кілька днів прятали хату і все переганяли єго з місця на місце. Тому він і ходив трохи не цілим днями по селі та заводив нові знайомства, особливо з парубками.

— Єй-богу! — казав він.— Нема іншої ради, тілько перенестися до двора, куди мене Заборовський вже давно просив. Ту так тісно, хоч Ольга перенеслася до школи.

— То переносися! — говорила Наталка.— Панна Забо-ровська красна дівчина... Може, її . зловиш замість Стефки...

— Ет, не говори! Саме для того не кваплюся до двора, що там панна є... Але,— додав по хвилі,— перенестися варто, там я мав би велику вигоду і міг би дещо робити.

Однак він не зараз зважився на се.

X

Цілий вересень і перші дні жовтня Славко лише доходив до двора і просиджував там із Стасьом по дві, по три години. Перших кілька днів більше розмовляв зі своїм учеником, як учив єго, бавився з ним та пізнавав, що "в нім сидить". Відтак втягав єго помалу в науку і скоро замічав у хлопцеві неувагу і втому, зараз науку вривав і йшов з ним в сад бавитися в пилку. Розповідав єму при тім дикі історії про індіан, які затямиз ще з хлоп'ячих літ, а правдиву радість зробив хлопцеві, принісши єму "Робінзона", котрого той прочитав за два дні, а через цілий тиждень випитувався о пояснення. Наслідки такого поступування з хлопцем були такі, що по двох тижнях Заборовськнй сказав Левицькому:

— Але ж пане! мій Стасьо тепер вас любить більше, як мене, або Маню.

— Коли так, то тепер почнемо вчитися,— відповів Славко.— Я хотів перше призвичаїти єго до себе, аби не дивився на мене, як на свого ворога. Він свавільний, але талановитий.

— Урвитель, пане, кажу вам: урвитель, як рідко. Колись-то мало корови не застрілив, так що я тепер мушу патрони під ключ ховати. А вчера упав з яблінки; добре, що хоч єму нічо не сталося. Тютюн де зарве, то зараз папі росу крутить. На заяці вже хоче ходити стріляти. Гультяй він, пане, кажу вам! Мислить, що як має герб, то і без науки мусить бути паном. Го-го! мосьпане, повчися трохи; не вдавай пана так замолоду, на панство ще час... Я би дуже вас просив, щоби ви до мене перенеслися. Дам вам окрему кімнату, в мене дістанете все, лише допильнуйте мені Стася. Будете могти спокійно і собі щось робити; я маю, а властиво Маня має зовсім гарну бібліотеку, можете собі читати. Там і так у вас дома потісно.

— Добре,— відповів Славко,— я перенесуся, але. аж коли слота і болото настане.

Але ще слота не настала, як він перенісся до двора. Розгосподарився широко і вигідно в гарній кімнаті, котрої вікна виходили на смерековий ліс. Наука Стася йшла гладко, хлопець поважав, любив і слухав свого учителя, не збиткував уже так часто і сам не раз хвалився перед батьком тим, чого навчився.

Коли Славко лиш доходив до двора, він видався з Манею рідко і не дуже шукав її; навпаки — обминав. Але тепер він з Заборовськими обідав, підвечіркував і вечеряв, отже, мусив говорити і з Манею. У неї жаль по матері вже значно притих і являвся найчастіше тоді, коли хто згадав покійницю,— а се обминав і Заборовський, і Славко. Що найбільше у Мані подобалося Славкові, то се, що она прекрасно, з великим розумінням грала на фортепіано. Привикнувши до Заборовського і єго доньки, Славко відважився раз навіть співати до єї гри. А що в него був дуже приємний баритоновий голос і він сам знався на музиці, то з того вийшло таке, що на бажання і Мані, і Заборовського

він мусив не раз співати різні пісні. І се ще мусив Славко признати панні Мані, що она була з лиця дуже мила, а в поступках своїх і розмові безпретенсіональна.

Приїхав раз із сусіднього села Мурованки пан Роман Більський, про котрого Славко чував від батька, що він женихається до панни Мані. Приїхав відвідати Заборовського, звиняючись, що так довго в него не бував через жнива та різні інші господарські клопоти. Був се околосоро-калітній мужчина, черствий ще, рум'яний, але зі спорою лисиною на голові. В рухах жвавий і надскакуючий, в розмові

0 пустих річах невтомний, притім чоловік бувалий, бо прожив з десять літ за границею та їздив світами. Заборовський в порівнянні з ним виглядав на простого гречкосія старої дати, котрий лише в малій частині познакомив-ся з новітніми справами, читаючи пильно щодня свій "Рггедіасі".

Пан Більський приїхав на бистрім коні, котрого славний родовід знав аж від прадіда єго. Увійшов жваво до салону, поцілував Маню в руку, привітався з Заборовським і допитливими очима глянув на Славка, котрий стояв збоку і не знав, чи виходити з салону, до чого мав більшу охоту, чи оставатися.

— Пан Більський! Пан Ярослав Левицький! — познайомив Заборовський обох, і Славко остався.

Він оглядав Більського докладно і жалував, що така молода і пристойна панна, як Маня, має дістатися такому пережитому кавалерові. Нехай він буде і добрий чоловік,

1 заможний — все ж він Мані не до пари.

Розмова цілого товариства не виходила поза щоденні справи. Більський сказав Мані кілька зручних компліментів, она легеньким

усміхом дякувала за них, але більше нічого не міг Славко по ній замітити.

— Як же вам подобався мій сусід Більський? — питався Заборовський у Славка, коли Більський від'їхав.— Правда, світовий, салоновий чоловік!

— Правда! — відповів Славко коротко.

— Пане! він пів-Європи звидів! — говорив Заборовський одушевлено. — В Мурованці він гостем. Але і грошей видав на свої подорожі — село купив би за них! Тепер, каже, вже єму навкучилося їздити, але я не вірю, чи довго втерпить на селі. Хіба би оженився... А має маєток, о! має!

Славко мовчав, але того дня підвечір мав нагоду розмовляти про Більського з панною Манею. День був погідний, і вечір наступав такий тихий, осінній, що наводить на чоловіка задуму, мов похорон перед часом померлої краса-виці. Славко сидів в огороді в альтані, на котрій листя дикого винограду прийняло вже всі відтінки червоної краски, і вдивлявся у фотографію Стефки, котру носив і досі при собі мов на муку. Вдивлявся в неї, щоб найти собі відповідь, для чого вона єму в свій час подобалася. Дивився і думЪв, але ясної відповіді не знаходив. При тім огляданню застала єго Маня, що увійшла в альтану і хотіла зараз вийти, скоро замітила фотографію в руках єго. Але він зірвався і задержав її.

— Прошу,— казав,— можете і ви подивитися на неї... Се вона... Я не криюся. Скажіть мені, чи я мав добрий густ?

— Зовсім добрий! — відповіла Маня, оглядаючи з цікавістю фотографію.

— Иа красі пізнався, а на характері помилився. Але ж бо й справді годі вас, панни, пізнати; або ви занадто звичайні, так що се нас дивує, або ви такі скомпліковані, що ми розуму не доберем.

— Скорше занадто звичайні,— замітила Маня, віддаючи фотографію.

— Ви так думаєте? — спитався Славко здивований.

— Ну, що ж? Ми — люди і то більше люди, як ви, мужчини. Круг наших інтересів більше буденний, як ваш. Чи ми тому винні, чи се зле чи добре — в то не входжу; але факт фактом остається.

— Тому-то я не можу позбутися гадки, що женщини взагалі більше практичні в життю, хочу сказати: менше перебірливі у своїх вчинках... Чи так?

— Так би виходило... Чи ви не співаєте сього до мене? —.-спитала бистро, відгадавши тайну думку Славка.— Ні, пане, така дуже практична я не є, і здогад ваш не має великої підстави. Се комбінації батька, а не мої. Пан Більський дуже милий чоловік, правдивий салоновець, але в мені по матері лишилося досить демократичної крові, щоб я на сало-новість не клала великої ваги. Ви не повірите, як пам'ять на покійну матір мені все пригадує, хто я з роду, як настроює мене часто недовірчиво до всіх "згІасЬеІпіе игосІгопусЬ".1 МІЙ брат, поручник, дуже зарозумілий на свій герб, батько лише часом нагадує єго людям, а я вдалася в маму-демократку.

— Демократизм не лежить в тім, аби маловажити герби,— замітив коротко Славко.— А аристократизм сей, що шукає краси в життю і вміє віднаходити її, також не злий, навіть дуже добрий.

— Я знаю,— відповіла дівчина живо.— Демократизм треба ще зазначувати роботою. Бувши у Львові через два роки у тітки, я пізнала там одного панд, котрий мені докладно вияснив, що се таке демократизм.

— І якою роботою думаєте єго зазначити? — Що ж я можу тепер робити?

— Е! ні, не кажіть так! Можете щонайменше робити се, що ваша добра мати робила; можете, наприклад, мати вплив на батька, щоб він не терпів у селі такого неладу, який є. Розуміється, коли пан Більський забере вас нам на другий рік та ще й виїде з села в місто, то з вашого демократизму користі не буде.

— Пане Левицький, не докучайте мені Більським,— промовила з усміхом,— бо я вам так само і з більшим правом буду докучати панною Стефкою. Ви самі винні, що вона рішилася вийти за кого іншого заміж.

— Вже вийшла,— замітив Славко невиразно.— Недавно читав я в часописі про її вінчання і дивно мені було, що я прийняв сю вістку досить спокійно.

— Вже вийшла замуж? — повторила дівчина і, зміняючи голос на більш м'який, додала:

— Я, властиво, не повинна вам докучати...

— Можете, нічого не шкодить.

— Не хочу.

— Чому?

— Бо то вас, певно, болить.

— У мене досить сильні нерви.

"Народжених шляхтичами" (пол.).

Славкові забаглося немов висповідатися перед дівчиною, що пошанувала єго чуття, і став їй оповідати про Стефку. Думав, що зможе

оповісти все спокійно, а навіть з легким глумом. Тим часом, коли пригадував собі чимраз лучче пережиту подію, голос єго м'як, він уривав і, не докінчивши, замовк та похилив голову в землю.

Настала мовчанка. Маня передумувала, від чого би почати свіжу, веселішу розмову, а'ле не находила предмету.

Аж по добрій хвилі Славко підняв голову і, намагаючись до усміху, відізвався:

— Правда, який я ще дитинний!.. Не дивуйтесь і не смійтеся! Я до того перед рідними сестрами не признався, що вам тепер оповів. Мені здається, що вам можна було оповісти, а я чув потребу до того. Тяжко носитися самому із своїми думками. х

— Не бійтеся; я вмію оцінити ваші почуття і зовсім не думаю брати їх на глум.

— Є,'знаєте, люди, з котрими цілими літами живеться, а проте чоловік перед ними криється; а є знов такі, до котрих відразу мається довір'я. Ви, мабуть, одна з сих...

— Незаслужений комплімент...

— Мені тепер не до компліментів; я, можна сказати, зробився тепер байдужий до всіх женщин, та проте вірю ще, що є між ними щирі люди. Спокою бажаю...

— Борби повинні ви бажати, а не спокою; ви ж не старець.

— Авжеж, без борби годі, і я її шукаю, я її вже найшов, але не таку, як ви собі думаєте. От з нашим війтом поборотися, з нашими Мошками, з темнотою — оце тепер для мене борба, хоч не поетична, але зате цікавіша і корисніша, ніж ті стереотипні, все однакі любовні борби.

— Ви зробилися песимістом завчасу і без надто великої причини. Се стара історія... Бачите, як спадає листя з клена? А він на весну знов зазеленіє.

— Так-так! Се стара історія, мовляв Гейне, doch bleibt, sie immer neu... Але даймо сьому спокій! Шкода о тім говорити! Чуєте, панно Маню? Я числю на вас, що коли мені буде потрібно помочі вашого батька в користь громади, то ви вживете свого впливу на нього. Правда?

— Буду старатися.

— Якби ви знали ближче відносини Залісся, то вас би така сама лють брала на них, як мене бере, коли думаю про них. Я не раз і зовсім рад з того, що зазнав розчаро-вання, бо тепер я чуюсь більше громадянином, членом суспільності.

І він розповів дівчині про нелад і злидні Залісся, розповів усе докладно. Маня чудувалася, що сидить у селі, а мало що знає про него.

Пізно ввечір думав Славко над своєю розмовою з Манею і соромно було єму лиш за одно: що виявив перед нею своє розчарування і жаль. Думав, що се єго піднесе, а тим часом воно ще єго прибило. Хоч Маня слухала єго із співчуттям, але він тепер підозрівав о недостачу чуття всі панни, навіть Маню, до котрої в деяких хвилях чув довір'я.

А тим часом панна Маня у своїй кімнаті грала допізна на фортепіано і якісь самі такі задумливі та смутні мелодії, що то старому Заборовському аж навкучило.

— Моя кохана, чому ти не йдеш сапати? — спитав він її, зайшовши до єї кімнати.— Вже 11 година.

— Скоро тато хоче спати, то я, розуміється, зараз перестаю.

— Не в тім річ, любко, чи я сплю, чи не сплю; тільки ти повинна спати! Я такий рад, що ти вже лучче виглядаєш, отже, боюся, щоби знов не змарніла. Ой, ти моя рибко золотенька!

І старий Заборовський обняв доньку за голову та поцілував її в чоло.

— Якось не хочеться мені спати,— оправдувалася донька.— Бачите, тату, яка ніч красна;^ от місяць над лісом...

— Акурат найліпша ніч для спання,— закінчив прозаїчний тато.

XI

Скоро перший більший сніг покрив землю, Заборовський урядив лови у своїх лісах. В день ловів уже зрана в дворі стали приготовлятися для гідного прийняття гостей з міста і з околиці. Мали приїхати кілька урядників із староства і ради повітової, сам староста, і сам маршалок повітовий, і деякі сусіди, між ними і Більський.

Ще ніхто з гостей і не заїхав до двора, як рано по селу пішла чутка, котра зараз дійшла і до двора, що злодії обікрали громадську касу; мало бути в ній найменше дві тисячі, в тім і гроші, зложені на будову церкви. Злодії виломили вікно, розбили касу і все забрали. Вартівники спали в сусідній кімнаті і не чули нічого.

Коли о тім дізнався Славко, зараз вибрався в село, аби вивідатися дещо ближче. Але ще не вспів вийти за браму, як на подвір'я двора вступив сам війт Костишин, одягнений в кожух, минув мовчки Славка, зняв лише капелюх і пішов до кухні. Славко вернувся. Війт хотів бачитися з дідичем. Мав міну налякану і безрадну.

Заборовський надійшов із стодоли і прийняв війта в канцелярії. Коли Славко хотів іти до своєї кімнати, Заборовський сам єго закликав:

— Ходіть, пане Левицький, послухайте! Може, що порадите! А то нечувано, щоби в Заліссі такі злодії завелися! Адже они і мене можуть обікрасти! Чи дали ви вже знати до жандармерії? — спитався у Костишина.

— Дав, прошу ясного пана,— відповів той.— Адже я тепер на жебрачу торбу зійду, як мені скажуть всі гроші звернути!

— Які ж там гроші були? — спитався Славко. Костишин кинув спідлоба непевними очима на Левицького і відпозів:

— Були гроші податкові, були братські гроші, вирятува-ні з церкви...

— Чому ж ви грошей податкових не занесли зараз до уряду, а ту тисячку до щадниці? —питався Левицький.

— Та я хотів нині занести!

— Акурат нині!.. Чому ж не вчера, не предвчера? Костишин дивився лютими очима на Славка.

— Чого ж ви хочете від мене? — питався Заборовський.

— Порадьте, панонько, що робити?

— Почекайте, може, гроші найдуться,— втихомирював Заборовський.

— А коли не найдуться? — допитувався війт.

— Ну, то пропало!

— Нещасна громада,— замітив Славко,— одна біда за другою. До кількох місяців — оркан, зливи і гради, пожар церкви, лихі жнива і крадіж громадських грошей. Люди мусять третій раз платити податок... — додав ще Славко нарочно.

— Як третій раз? — здивувався Заборовський.

— Пан війт скаже вам, як,— відповів Славко.

— Та я нічо... прошу пана... от жартують собі панич,— оправдувався війт.— А мені тепер не до жартів. Але я вже мушу йти; може, жандарм прийшов,— сказав війт і зараз виніссся.

Жандарм справді небавом явився в село і пішов оглядати місце крадежі; казав спровадити вартівників і замкнути їх, аби не втекли; а сам став оглядати зсередини і знадвору стіну, до котрої була прибита громадська скарбона. Видко було, що злодій силувався перше відбити скар-бону від стіни, щоб її цілком забрати, а коли єму се не вдалося, скарбону на стіні лишив, але розбив її, що єму видко легше пішло. Знадвору один гак, котрим була примоцова-на скарбона до диля, був відігнений. Жандарм найшов там малий кусень кожуха, а на відігненім кінці гака троха вовни; очевидна річ, злодій при роботі спішився і завадив кожухом о гак. Найдений кусень кожуха жандарм незамітно сховав.

Оглянувши місце, він переслухав усіх підозрілих людей, котрих єму вказав війт, перетрусив дві хати і зараз вибрався в дальшу дорогу.

Ідучи попри двір, він бачив, як саме в ту хвилю заїхало там кілька панів з міста, між ними і староста, і повітовий маршалок. Жандарм уважав потрібним подати старості і люстраторові Дзюбинському до відомості крадіж у громадській касі.

Всі панове дивувалися незвичайно, але, звісно, не могли нічого порадити. Жалували війта, що має такий клопіт, і брали все на карб "vyrzutkow вроі'есгепзІУ/а" які тепер, на жаль, всюди завелися з причини безвір'я і радикалізму. З жандармом не балакали нічого, злодій мало обходив їх, бо спішилися на обід; один лиш люстратор повітовий і з обов'язку свого, і з очевидної цікавості став випитувати жандарма о тім, що сей вислідив. Славко бачив сю сцену і не втерпів, щоб не приступити до них. Буцім хотів привітатися із знакомим люстратором, а по правді бажав почути дещо з оповідання жандарма. Сей оповідав, що ніяких познак не найшов, лише кусень шкіри, очевидно, із злодійського кожуха.

Почувши се, Славко прийшов нагло на дивний здогад; але не відважився єго виявити при люстраторові-, тілько аж коли жандарм вийшов з двора на дорогу, здержав єго:

— Я би вам, пане, хотів сказати в справі сеї крадежі свій здогад. Очевидно, застерігаюся, що нікого не хочу підозрівати, але сказати я повинен.

— Прошу,— казав жандарм.— Я вам навіть буду вдячний за се.

— Рано був ту в дворі війт Костишин, одягнений в кожух, і, коли добре тямлю, на рукаві у него була видерта шкіра, так завбільшки, як сей кусень, що ви показували.

— У війта! — дивувався жандарм.— Та не може бути! Такий порядний чоловік!

1 "Покидьків суспільства" (пол.).

— Я не кажу, що він не порядний, але що вам шкодить, вступити ще до него і так мов від нехочу придивитися?

— Розуміється, піти — піду, але я не вірю, то не може бути...

— Підіть, підіть! — просив Славко.— Я маю таке підозріння і вважаю своїм обов'язком сказати вам се.

Жандарм вернувся до війта і зацікавлений, і при тім заклопотаний, бо не знав, що робити, коли би справді здогад Аевицького показався правдивим. Застав війта коло стодоли в кожусі. Оправдався, що забув ще випитатися деякі подробиці про вартівників, отже, вернувся для того. Був при тім такий спокійний, як би ніякого підозріння не мав; але скоро вивідався від війта, що потрібно, і вийшов на дорогу, лице єго виявило і здивування, і радість, і закло-потання. На рукаві війтового кожуха побачив він справді вирване місце, до котрого найдений кусень шкіри зовсім надавався...

Що діяти?

Війт Костишин, знана права рука старости і маршалка при всяких виборах, чоловік, на котрого у всяких політичних справах можна було старості напевно спуститися — він злодій!..

Се так дивувало жандарма, що він спершу лякався ув'язнити війта. Але годі було довго надумуватися. Він завернувся ще раз до хати війта вже з дороги.

Війт здивувався, чого жандарм ще раз приходить. Але сей тепер не випитувався єго привітно, тілько схопив кожух з лавки, що єго війт перед хвилею скинув з себе, станув з ним у дверях, приміряв вирваний кусень кожуха до діри на рукаві і, заким стривожений війт і єго жінка опам'яталися, сказав твердо:

— Я вас арештую! Ви украли гроші! Кажіть зараз, де вони?

— Я украв?! — відповів Костишин тремтячим голосом.— Звідки на мене така напасть?

— Але то ваш кожух?

— То кожух не мій, а наймита!

— І ви ще крутите? Жінко, прикличте мені зараз наймита! Ну, чого стоїте? ! — крикнув жандарм.— Наймита мені прикличте!

Прикликаний наймит мимо знаків Костишина потвердив, що то кожух війта.— Куди мені до такого дорогого кожуха! — казав невинно і здивований невміру.

Жандарм казав наймитові прикликати присяжних, а сам взяв війта на випит. Костишин не признавався до нічого, війтиха гірко плакала, але жандарм, проте, велів замкнути війта до громадського арешту. Відтак перетрусив ціле війтове господарство, але грошей не найшов. На сій роботі минуло єму ціле полуднє і він, добре утомлений, впросився на ніч до учителя Горошинського, бо хотів ще на другий день вести далі слідство.

Чутка про арештування війта розійшлася блискавицею по селі, і люди до пізнього вечера вистоювали на вулицях та оповідали собі сю чудну новину. Одні вірили, другі не вірили, але всі то більше, то менше радувалися, що така пригода трапилася першому багачеві на селі. Однак вони немов не розуміли вартості украдених грошей, зложених ними самими. Один Головатий, посердившись з годину, не втерпів, щоби не піти до громадського арешту та подивитися ще у заґратоване віконце. Хоч вечером не міг там нічого побачити і навіть не чув нічого, але вже було єму на серці легше. Хотів ще побігти до "попового панича" на розмову, та нагадав собі, що він тепер на гостині в дворі, то ледви чи міг би бачитися. Писар і на очі не показувався нікому.

А в дворі вечором по ловах було весело. Всі мисливці сиділи за багато обставленим столом, гостилися, пили і розмовляли. Очевидна річ, о пригоді в селі було також багато бесіди. Всі знали, що війт ув'язнений.

— І хто би був по нім сподівався! — дивувався марша-лок, сідаючи із старостою, з Заборовським і Більським в салоні за столиком коло чорної кави, коли інші гості так само позбиралися в малі гурти та забавлялися, хто картами, а хто розмовою з панною Манею (вона мала нині багато поклонників) або з ким іншим.

— Ано,— казав староста про війта,— коли він злодій, то нехай іде до криміналу! Тепер він нам не потрібний...

— Оповідав мені директор мого сина, пан Левицький,— замітив Заборовський,— що Костишин два рази податки вибирав від людей.

— Не може бути! — дивувався староста.— І є на то свідки?

— Є, Левицький вичислив мені кількох.

— А то бестія! Ану, будьте ласкаві, де той Левицький? Варто би єго розпитатися. Ну-ну, чи бачив хто таке? Такий лайдак!

Заборовський прикликав Левицького, котрий розмовляв з люстратором,— і Левицький засів з панами до розмови.

Оповідав їм все, що знав про заряд Залісся, згадав між іншим про санітарні зарядження Костишина, з чого всі пани мали велику потіху (пан Нільський казав, що то було аж "знаменито"), і вкінці дозволив собі на замітку, що уряди повітові не мають поняття о тім, що діється по селах. Замітка була колюча, і пан староста з маршалком повітовим почулися ображеними. Завважав то Славко в одній хвилі по їх мінах, і щоби оправдати свої слова, додав:

— Я не перечу, що у наших властей добра воля є, але раз, трудно їм все знати, коли сидять у місті, а друге; они дуже часто помиляються в доборі людей по громадах, котрим дають також власть у руки.

Панове урядники могли тепер сперечатися із Славком; він їх виправдав не дуже — не дуже, але все-таки виправдав. Повітовий маршалок перший відізвався:

— Позвольте, пане Левицький, спитатися вас: чи вся теперішня молодіж отак собі нас старих має за нездарів, що нічого доглянути не вміємо або не хочемо.

— Го-го! теперішня молодіж! — закинув староста. Славко зрозумів глум у словах маршалка і відповів:

— Ні, пане маршалку, є між молодіжжю всілякі так само, як і між старими.

— Як і між старими! — вирвався Заборовський.— Де хто перше чував за соціалістів, за радикалів! А нині: бога нема, власності нема, все спільне, всі пани, а робити нема кому!..

— Правда! — потвердили староста і маршалок.

— За границею ті гасла, лише не так страшно стилізовані, дуже часто можна почути,— замітив Нільський.— Возьмім приклад: такими побожними, як церква жадає, ми, певно, не є.

— Ну-ну; трудно ж, аби ми були такі, як селяни,— сказав маршалок. — Але ті гасла не для нас.

— У нас і не приймуться в масі, коли 70 % маємо аналь-фабетів! — додав ще Більський.— Вже то коли молодіж за се на старих нарікає, то

має рацію. В Швейцарії я не стрічав неписьменного; кождий умів читати і писати.

— Від Галичини ще тілько маленькі краї — Буковина, Дальмація і Чорногора — мають більше анальфабетів,— відізвався Славко.

— Добре вам казати: анальфабети, анальфабети,— говорив староста,— та звідки грошей взяти на школи, звідки взяти учителів! Адже поступ є!

— Безпечно, поступ є! — відповів Славко.— Але мимо того поступу скрізь біда страшенна, особливо між нашим руським людом. І як відомо панам, є люди, що приписують се лихій господарці польської інтелігенції, котра має власть у краю.

— І ви, розуміється, тому вірите? — замітив глумливо маршалок.

— Особливо, що руський нарід передовсім скривджений! — докинув староста.

Славко сердився щораз більше.

— Чи я вірю, чи не вірю тим людям,— казав він,— то менше з тим. Я ж такий молодий і незначний чоловік, що всього докладно не можу знати і рішати такі справи також ні. Але я, проте, таки можу вже мати свою думку.

— Розуміється! — сказав Заборовський.

— Отже, яка ваша думка? — питався цікавий староста.

— Багато говорити...

— Ну, але преці як ви думаєте?

— Я думаю, що поляки не уживають своєї власті і сили так, як повинні. В теорії, при банкетах, люблять "братній" руський народ, але на ділі обходяться з ним, як з ворогом. Маєте силу, маєте власть, а в нас що? Недавна панщина, неволя, народ ще й тепер несвідомий, інтелігенції мало, провідників ще менше... Тут треба помочі, опіки, справедливості.

— Чи ви думаєте,— спитався староста,— що правительство або поляки можуть постаратися, щоби русини в Галичині стали відразу рівно з другими сильні, рівно багаті, рівно просвічені, рівно вироблені політично і соціально?

— Пан староста має рацію! — докинув маршалок, глянувши з маловаженням на Славка.

— І я кажу, що пан старост має рацію,— відповів Славко.

— І що з того? Конституція для всіх однакова, воля і русинам дороблятися! — сказав маршалок.

— В тім і лихо,— говорив Славко,— що конституція така, як наша, не для всіх має однакову вартість; для культурного народу она щастям, для некультурного нещастям.

— Може, російський абсолютизм вам би більше подобався? — нападав маршалок.

— То ні, пане маршалку; але що я, мабуть, не помиляюся, то всі бачимо, коли подивимося на ту нерівну-борбу, яку тілько в різнонародній Австрії можна бачити:/під крилами конституції, свободи і гаслом любові до свого народу майже безоглядне поборювання другого

народу, з котрим доля судила сусідувати або і всуміш жити. Ви маєте силу, значить, за вами і справедливість, але яка та справедливість?

— Добре каже! — замітив Заборовський.

— Армія інтелігенції вашої взяла провід трохи не у всіх наших містах і містечках і господарить собі у свою користь, а не в нашу.

Маршалок ставав нетерпеливий.

— Хто ж тому винен,— почав він,— що ваша руська інтелігенція, в більшій часті священики, розкинені по тисячах сіл, проводить життя на дрібних клопотах життєвих і відзивається тільке рідко з сіл, частіше плаксивим голосом, як голосом одушевления воєнного і побіди? Ваша інтелігенція роздерта між собою на два ворожі табори, віруючих і невіруючих в будучні^сть народу, народовців і ренегатів, що безнастанно воюють між собою. Хто тому винен, чи поляки, чи наше правительство, що ви тратите більшу частину своїх сил на^дрмашню борбу і спинюєте свій власний роздвій! Ваш поступ — то поступ лінивого вола в порівнянні з поспішним /Поїздом! А ми не маємо потреби тягнути вола за роги.

— Правда, пане! — перебив єго Славко.— Та коли б у поляків платні ренегати довгі літа впоювали безнадійність на будучність народу, так як у нас, коли б розвій вашого народу поза границями Австрії, в Росії, спинили так безусловно, як наш, коли б ваш побут економічний був такий лихий, як наш,— то ви, певно, не мали би тільке охоти до борби з нами, як маєте. А проте наш народ живе; чей не заперечите, що велика частина нашої інтелігенції бажає життя народу і міряється з вами щосили.

— Ненавистю, а не роботою! — вколов маршалок.

— Ненавистю, виснованою з історичних подій,— боронився Славко.

— Які ваші ідеали? — приступав щораз гостріше маршалок, а староста і Більський тим часом з усміхом прислухувалися суперечці.

— Наші демократичні ідеали, певно, більше варті, як заскорузлість ні би-аристократів, як їх маловаження хлопа, як береження власних кастових Інтересів і традицій! Відколи ви стали на серіо дбати о свій люд? Прошу мені відповісти!

— Певно, скорше, як русини.

— Ледви! — відповів Славко.

— Ненависть і завзятість розгніваної слабої дитини — от оружжя русинів!

Староста вважав за потрібне вмішатися тепер в сю суперечку спокійною заміткою, що правительство австрійське в році 1890 дало початок до полагодження русько-польських відносин. На се не Славко, лише Більський відповів, що думає інакше: правительство приглядається спокійно борбі і вижидає мира між суперниками, стає при нагоді по сій або тій стороні, звичайно, по стороні сильнішого, або заховується зовсім байдуже, лишаючи народи на волю судьби. Тим часом, на думку Більського, коли би вся амбіція поляків і русинів лежала в тім, щоби з тих 70 % анальфабетів поробити людей письменних, то поляки і русини на довгі літа мали би стілько роботи, що їм відхотілося би борби і посягання на чуже добро.

— Ні, пане Більський,— перечився маршалок,— si vis pacem, para bellum 1 — се одно і природне, і правдиве!

— Біда тілько в тім,— замітив ще Славко,— що ваше військо, уживане до тої війни, складається дуже часто з таких вояків, як наш війт Костишин... їх ще й старшими роблять...

Колючі слова Славка поцілили добре, так що маршалок і староста звели зараз розмову на що інше. Не хотіли запускатися в дальшу бесіду, котра ставала щораз дразли-вішою.

— Руська молодіж складається із самих політиків,— закінчив староста.— Чому ви, пане Левицький, не вчилися на адвоката, тілько на священика? Шкода вас!

Але, прощаючись з господарем, староста ще іншу думку сказав про Левицького:

— Пане Заборовський, ви радикала тримаєте собі дома.

— Ну-ну,— успокоював його Заборовський,— радикал і священик в одній особі... ні, він не радикал... Але добре учить мені хлопця.

Тим часом сей учитель дідичевого "хлопця" стояв сам коло фортепіано, переглядав ілюстровану газету та передумував свою розмову з панами. До нього підійшла на хвилю Маня і здивувала єго словами:

— А то ви добре боронили своєї справи!

— Ні, зле боронив, тепер бачу. Ви чули нашу розмову?

— Чула дещо. Я вас обсервувала. А як ви виглядали!

— Як же?

Хочеш миру, то готовся до війни! (Приміт. авт.).

— Такі запалені, завзяті, аж страшні! Так вам очі світилися!

— Я такий страшний?

Але Маня на се вже не відповіла, бо в тій хвилі надійшов Більський, щоби попрощатися з нею.

Гості від'їхали додому. Північ уже давно минула.

Славко довго ще не міг заснути. Він сердився на маршал-ка, що своїми доказами не раз загнав єго в кут; не міг не признати правди не одній єго замітці, але все-таки боліла єго та правда. І що з того виходить? — завдавав собі питання.— Треба праці і праці! Се одинока розумна відповідь ворогам.

Коли в духовній семінарії він незвичайно пильно вчитувався в історію руського народу, а часописи читав усі за порядком і в читальні заводив гарячі суперечки з противниками, єму здавалося, що треба тілько піти на село і вже в роботі Аля народу ніхто єго не перепинить. Тим часом рік життя по скінченню семінарії, знайомства з різними людьми/^і теперішні досвіди в Заліссі переконали єго, що^еугак легко не йде, як єму здавалося., Заким почнеться в якім нашім селі орати на зерно, треба перше довгі часи чистити грунт.

Але проте Славко не міг жити без цілі; втративши суджену, він бажав бодай чимсь занятися, чимсь таким, що поривало би єго душу, єго думки, щоб не мав часу думати о своїй втраті. І він журився, пізнавши відносини Залісся, що робота в тім селі не по єго силам. Що занапащувалося довгі літа, то треба щонайменше стільки літ і направляти, хіба що зложаться якісь непередвиджені корисні випадки. Таким випадком було, безперечно, н арештування Костишина; хоч він покрав громадські гроші, котрі готові і пропасти, але, певно, тепер усунуть єго з війтівства, а се вже само річ велика.

Вставши досить пізно зі сну, Левицький пішов відвідати сестру Горошинську. Зараз на вступі почув чудну новину, що Костишин вночі

утік з арешту: жандарм передав був ключ від арешту єго своякові, знаному славному радному Андрієві; а той, видко, небагато думаючи, випустив війта з арешту. Вийшло з того лихо і для него.

Вже пополудні розійшлася по селі вість, що Костишина переловлено в селі, що найдено гроші, хоч не всі, в Андрія Костишина і що єго також арештовано. Поїхали собі оба свояки, як пани, до арешту в місті. Ціле село мало з того велику потіху.

Коло від'їжджаючих злочинців був також Славко і Головатий. Головатий кланявся за від'їжджаючим возом і бажав Костишиннм, щоби не вернулися ніколи. А відтак звернувся до Славка і каже:

— Як же буде тепер, паничу? Треба щось починати.

— Авжеж, треба. Чи ті крадені гроші були в облігаціях... таких паперах?

— Я знаю... Не в паперах, тілько готові сотки і десятки.

— Чому ж їх братство не дало до щадниці?

— Говоріть! або я їм то раз казав? Не вірять; кажуть, що пропадуть. Ліпше, як лежать без процентів...

— Дурний народ!

— Ба! звідки було єму розуму набрати? — спитався Головатий.

— І то правда.

— Зайдіть до мене, паничу, в неділю, Ви знаєте, що я в Коломиї був на вічу?

— Але?

— Був. Я читав у "Хліборобі", що ви мені дали, що має бути віче, і поїхав. Прийдіть, розповім вам. Я вже так давно з вами не бачився...

— Добре, добре; я прийду... я вже читав о тім вічу в газеті. Подобалося вам?

— О, ще й як! Я казав собі ту газету посилати. Зайдіть до мене, прошу, бо мені до двора ніяково. Я скличу людей.

XII

Надійшла зима.

Тиха, меланхолійна сільська зима. Сніг покрив білим покривалом усі низенькі хати Залісся, одягнув по-святочному убогі загороди, застелив болотисті дороги і пусті поля — село стало на вид чистіше, але заразом і скучніше. Менше руху на селі, менше новин — дрімота зимова...

Славко відчував сю сільську нудьгу дуже. Довгі проходи по околиці, котрими убивав час і розважав себе літом і восени, тепер відпали — треба було сидіти дома. Роботи такої, щоби було чим заповнити цілий день, не мав. Учив Стася Заборовського, помагав троха своєму братові Генкові при науці, але, проте, вільного часу оставалося єму ще багато. Ще день як день, минався скоренько — і так був недовгий — але прийшлося вечером, хоч по стінах дряпайся з нудьги. Видобув Славко свою цитру, на котрій вивчився грати в семінарії, переграв усі композиції, до яких мав ноти, поставив іитру гарненько на шафу і забув її. Нових композицій не мав, а старі повторяти єму навкучилося.

— Ви нудитеся,— замітила раз панна Маня,— правда?

— Нуджуся. Але й вам, панно Маню, скучно, правда?

— Правда.

Обоє усміхнулися.

— Приємний з мене товариш, що не придумаю ніякої розривки для вас...

— Я сама не знаю, що ви за розривку могли би придумати!

Справді, Славко не знав, як панну Маню забавити. Дові-рочних розмов, кромі тої по вінчанню Стефки, більше з нею не заводив, а навпаки, як спершу вважав її за одиноку особу, перед котрою міг говорити щиро, так тепер замкнувся і навіть дивувався, пощо перед нею висповідався зі свого розчарування. Очевидно, перше чув потребу перед КИМСЬ ВИЯВИТИ уСВІЙ жаль, а тепер уже сеї потреби так дуже не відчував.

^/Сю зміну в єго настрої замітила Маня дуже добре і також стала перед ним менше щирою, вже лякалася зачинати з ним розмову про особисті справи. Але се її таки гнівало, що він так мало звертав на неї уваги. Она кілька разів придивлялася собі уважно в дзеркалі, а відтак і своїй фотографії, щоби відповісти собі, чи взагалі може який молодий мужчина бути зовсім байдужим супроти неї,— і не могла найти причини, для чого би можна так її маловажити, як маловажив Славко. Ні, зле сказано... Він не маловажив її, був навіть дуже чемний, але чому такий холодний? Що він у тій своїй Стефці найшов такого невиданого, щоб так за нею побиватися?..

І она раз в листі до тітки у Львові написала між іншим таке: "Наш Стасьо здоров і вчиться тепер дома. Учить єго син нашого пароха, окінчений питомець, чоловік розумний, досить приємний, о Стася дуже дбалий, але якийсь знеохочений до життя. Мав суджену, панну не дуже бридку, і не дуже гарну, котра єго покинула, і тому він тепер такий скучний. А я так не раз нуджуся, дорога тітко, так би хотіла з кимсь

говорити багато-багато, сміятися, а най би вже й плакати, аби тілько не відчувала такої пустки довкола! Тато має свої вічні клопоти з господарством і не хоче знати того, що мені придалася би яка розривка. Я щось троха помагаю нашій господині Кристинській, але та мені й не дає до всього мішатися. А тут часу вільного стільки-стілько! Я жду і сама не знаю, на що..."

Тітка відписала, щоби Маня приїхала до неї по різдві. Хоч з карнавалу не скористає, бо в жалобі, але все буде їй веселіше. На таку раду Заборовський не хотів пристати, казав, що доньки з дому не пустить, бо сам не хоче жити, як на пустині; донька то сама бачила, що не годиться батька покидати хоч би на короткий час, але таки випросила собі в нього "відпустку" бодай на тиждень.

— Добре,— сказав батько,— але ж по різдві. Чи ти мене вже не любиш, що хочеш мене покинути?

— Але ж люблю, тату!

— Ой, ти! — погрозив батько і поцілував її в чоло. Славкові о стілько було відрадніше життя в Заліссі, як

Мані, що він мав у селі родину, мав ціле село знайомих, котрими міг займатися в потребі. Він і відвиджував свою родину трохи не щодня, раз був у батька, другий раз у Горо-шинського, і хоч розмов не чував там таких, щоб єго дуже займали, та все якось час минався.

Бабуся Клавдія розповідала про давні часи і про знако-мих, викладала карти, плела панчохи, або бренькала на старій гітарі старі пісні для успокоения малої крикливої Влод-зі. Та гітара лежала занедбана на поді приходства вже довгі літа, аж зовсім случайно відкрив її Генко і нею спробував успокоїти плаксиву сестричку; проба повелася дуже добре, сестричці сей бренькіт дуже сподобався, бабуся пригадала собі давні часи, як ще грала на гітарі, і так тепер маленька

Влодзя трохи не щодня мала старосвітський домашній концерт. Батько починав часом із сином розмову про політику і ніколи не міг з ним погодитися; мати бавила діти або поралася коло господарства, зовсім не виявляючи цікавості до політичних суперечок свого мужа з сином; Генко пустував з сестрами Мариною і Клавдзею, а Наталка читала романи з бібліотеки дідича. Про сю дідичку було не раз багато розмови, хоч і не знали нічого цікавого про неї: більше зацікавлював цілу родину кожний лист від Зоні зі Львова, а вже зовсім весело було в хаті, коли прийшов Горошин-ський з жінкою, обоє вдоволені з себе і з життя. З ними вступала в хату якась більша надія і відрада. Звичайна річ: прикро в товаристві, коли в нім находяться люди зажурені або пережиті, а веселіше стає, коли прийдуть люди, що зі щасливим усміхом споглядають на світ і з довір'ям дивляться в будучину. Тоді у Левицьких складалася зараз партія преферанса, бабуся підсувала вище окуляри^на ніс і не раз трохи не сварилася, коли їй карта не йшла, якби тому хто був винен. Славко завважав при тім, що жінки страх не любили дати себе побити при картах і зовсім не соромилися в потребі дещо "покрутити" при грі, аби лиш на своє вийти. Бачив він се особливо у бабусі, усміхався іронічно, але не псував їй забави. При таких родинних сходинах перемелювалися наново давно знані новини, пригоди і плани на будуче; забава протягалася не раз і до півночі — і відтак усі лягали вдоволені спати. Звичайно ж Левицькі лягали досить скоро спати — і тоді Славко не мав що дома діяти та вертався до двора.

"Що я справді мудрого роблю,— думав він собі тепер,— що отак живу з дня на день і боюся думати о тім, що зі мною станеться? Отупів я, чи що за мара?.. Вкінці можна так жити і рік і два, але що потім?.. Можна і в селі дещо починати, та пощо починати, коли нема певності, що й до кінця се доведу? Або ж я тут буду до смерті жити?"

Так, але кудись треба було час подіти. І Славко, де міг, там єго подівав.

Заліські селяни дуже відчували потребу щирого дорадника, а що жодного іншого в селі не було, то вдавалися до Славка і з такими

справами, в котрих він не знав, як і порадити. Щоби всім догодити і помогти, він мусив би бути і лікарем, і правником, і господарем, і бог знає чим — а тим часом він так мало знав того, що в житті селян потрібне! З того всего, чого в школах учився, і десятої частини не міг ужити для добра людей. І се єго не раз лютило. Шкода літ і праці на таку науку, з котрої і самому хісна мало, а другим уже зовсім нема. А селяни помочі і поради домагаються, потребують її доконче, без неї кроку не можуть ступити.

Славко був часто у великім клопоті, коли селянин прийшов до него з "папером" з суду о пораду, або селянка добродушно питалася єго о лік "на печінки". Він здогадувався часто, що, певно, не печінки її болять, хоч після мужицької анатомії чоловік ледви чи й має що більше в собі як самі' печінки, але, очевидно, сам нічого не міг порадити, хіба відсилав хвору до доктора, а та й не думала єго слухати. Так само було й з єго правничими порадами; селянам ними не поміг, хіба сам зискав то, що пізнав їх потреби.

Ще якби селяни знали розповісти розумно, чого їм потрібно, то скорше й порадив би їм, а то они розповідають, як діти; відгадувати треба, що їх болить. А не відгадаєш або не догодиш, відвертаються або й гніваються.

Прийшов раз до Славка селянин, троха підпитий.

— Дай боже добрий день!

— Дай боже здоровля!

— Що скажете, ґаздо?

— Я до вас, паничу, як до тата рідного. Нема в кого порадитися, тілько ви одні в селі.

— Чого ж вам від мене потрібно?

— Як до тата рідного приходжу до вас, паничу, бо не можу витримати. І єму і собі смерть зроблю, щоби на другий раз не зачіпався.

— Против кого ви се говорите?

— Против кого, як не против него? Збив мене, паничу, так мене збив, на землю кинув...

— Та хто такий, коли, як?

— Коли? Вчера зночі! Іду я від Мошка, а вже було троха пізно, іду я, іду, тримаю гуску солі за пазухою — і нічо! Іду!...

— А кілько в Мошка порцій випили вчера?

— Присяй богу, іно три! Чекайте, зараз вам скажу: я поставив кватирку, потім Сеньків Іван — знаєте? — далі... чекайте... Козак... і ще хтось... от не пригадую собі. Але, бігме, паничу, я не був п'яний, борони боже!

— Ну і що далі ?

— Так іду я собД, іду, іду, несу гуску солі за пазухою... аж ту коло перелазу Дорошихи дивлюся, хто іде? він іде!

— Та хто такий?

— Хто? Дорошихи син, Іван, той, що з війська восени вернувся, а брата має у Львові!

— І що далі?

— Що далі? Вибив мене, взяв і вибив мене!

— За що?

— Вибив так! раз поза вуха, другий раз поза вуха, на землю кинув і пішов.

— Але за що, питаюся вас?

— То знаєте, паничу, ще за єго небіжчика-тата... Мав я з ним процес...

— І хто виграв?

— Він, щоби в гробі перевернувся!

— Ага, тепер розумію. Ну?

— Так іду я коло перелазу Дорошихи — тої вдови, знаєте? — дивлюся, іде він. Я до него: "А! добрий вечір, пане Дорош! Добре, що я вас здибав!" А він мені на то: "Чого вам,— каже,— треба від мене?" А мене взяла така лють: "Чого мені,— кажу,— треба від тебе? Ти не знаєш? А що ж, ти не гадаєш направити тої кривди, що мені твій тато зробив?" — "Відчепіться!" — він мені так. "Не відчеплюся,— кажу,— най ту згину, а не відчеплюся! Добре, що я тебе

здибав". Та й за рукав єго хап! А він вирвався та й в ноги! Гов, чекай, не втікнеш від мене, пташку! І як вийму гуску солі, як кину за ним, а в

нім аж гепнуло. Маєш за твого тата! А він тоді до мене та за ковнір, як тарахне сюди-туди, а потім в сніг...

— Чого ж ви від мене хочете? — вже знетерпеливився Славко.

— Я до вас, паничу, як до тата рідного: зробіть мені право, я вам і заплачу, а до криміналу мушу єго всадити!

—Та за що?

— Як, за що? Най покутує за свого тата і за себе! Славко підійшов ближче до п'яного і відповів йому

грізно:

— Я вам зроблю таке право, що не Дорош, а ви підете до криміналу? Розумієте?

Селянин отворив широко очі:

— Так ви кажете? Фі-ю-фі! Бувайте дорові! Обернувся і пішов, а Славко засміявся. Мав одного ворога

більше; вже на другий раз не прийде до него як до "тата рідного".

Сю сцену з п'яним селянином він розповів ще того дня Мані; думав, що її тим розвеселить. Але вона тілько усміхнулася і то так якось милосердно, як би жалувала Славка або селянина. Се здивувало єго і він замовк.

— Проза життя...— замітила вона коротко.

— Звідки ж узяти поезії життя?

— У п'яних селян єї не найдете, а коли й найдете, то ся поезія буде п'яна.

— Тверезої поезії нема,— відповів Славко, граючись словами.

— Так, однак упитись можна не лише сивухою, але й шам-паном.

— Наслідок зовсім той самий, похмілля однакове.

— Але п'ється неоднаково.

— Звідки ж шампана взяти?

— Треба собі заробити.

Славка інтригували сі приспівки Мані. Що вона хотіла ними сказати? Шукати вдоволення не в простих розривках або й роботі, а в'якихось вишуканих?.. "Кокетка! — прийшло єму на думку,— як всі польки. Пильнуйся, Славку!"

— В Заліссі шампана не дістати...

— В Зільбера, певно, ні...— відповіла на то дівчина, замовкла на хвилю, а коли Славко не відзивався, додала: — Прошу вас, пане Левицький, поясніть ви мені се! Ви так все на розум берете, отже, що ви мені на то скажете? Молодість — то капітал, наприклад, сто тисяч. Дістається сей капітал, можна сказати, без заслуги, сам приходить і не минається якийсь час, наприклад, від 20 до 30 року життя, немов жде, щоби з него витягнути якнайбільше користі. Що робити, щоби сей капітал якнайбільше визискати, якнайбільше процентів зібрати?

— На старість?

— Не на старість; про старість молоді люди не думають Чи ви думаєте, що з вами буде за тридцять літ?

— Ні.

— І я ні; не думаю навіть, що зі мною буде за десять, за п'ять, за два роки; найдальше сягаю думкою на кілька місяців, на рік; на такий час можна ще якісь плани снувати, а на дальший час трудно.

— Се дуже справедлива замітка.

— Добре; отже, що почати з молодістю? Чи її пильнувати, щоб якнайдовше цвіла другим на потіху, чи її в приступі одушевлення випити душком, як часом п'ється на чиєсь здоров'я, чи, може, пити помаленьки, смакуючи так, як староста смакував старе вино у нас по ловах?

— Звідки вам такі думки прийшли, панно Маню?

— Менше о те; дайте мені відповідь!

— Що почати з молодістю? Справді, цікаве питання. Ми, бідніші люди, в молодих літах працюємо на то, аби в старших літах мали самі що їсти і другим могли дати їсти. Се доконче потрібне. Рівночасно у вільних хвилях бавимося більше або менше розумно.

— Добре,— відповіла Маня, а коли завважала допитливий погляд Славка на собі, замітила ще:— Ви не дивуйтеся мені; отеє питання мучить мене від якогось часу і я хочу найти на него хоч сяку-таку розумну відповідь... Отже, ви, мужчини, особливо менше заможні мужчини, працюєте замолоду, щоби мати обезпеку на будучність. Крім того, кажете, бавитеся більше або менше розумно. Що то є розумна або нерозумна забава?

— О тім би можна писати цілу розправу; не можу вам так відразу се означити. Мені видиться, що з розумної забави не повинно бути шкоди моральної або матеріальної, або одної і другої.

— Розумію... А що ми, дівчата, маємо з молодістю починати? Якийсь час учимося, а потім?

-77— А потім виходіть заміж! Се найрозумніше.

— Ні, пане Левицький, не жартуйте! Коли котра з нас хоче і може виходити заміж, то, певно, виходить. Інша може вийти заміж і не лякається того, що буде комусь тягарем, але поки рішиться, має, наприклад, два, три роки часу. Роботи настілько не має, щоб за нею забула про потреби серця, отже, що має почати з вільним часом, з тими кількома літами молодості?

— Нехай бавиться!

— Бали, концерти, театри і т.п. можуть надоїсти.

— То нехай закохається в кім "на смерть", буде мати і рай, і пекло, властиво, більше пекла, як раю.

— Отже, кажете, нехай закохається.

— Так; се на всякий випадок найцікавіша історія в кож-дій молодості. Молодість, як ви кажете, се капітал, але чоловік, звичайно, аж коли має сорок літ, приходить на думку, що орудував тим капіталом, як дитина. Я ще не старий, а вже мені здається, що пусто-дурно стратив кілька молодих літ. Вже би я тепер не пішов в задушний, поганий шинок, коли можу піти в прегарний ліс або на концерт знаменитих співаків. Треба вміти збирати замолоду приємні враження.

— А ви вмієте?

— Не вмію, то правда.

— Коли заходитеся з селянами, то маєте приємні враження?

— Як часом; так, врешті, як у зносинах із іншими людьми.

— Але в зносинах з освіченими людьми можете приємних вражінь назбирати більше?

— Се правда; але сповнення обов'язку супроти нижчих від мене дає мені також вдоволення.

— Що ж мені тепер о тім всім думати? Чи ви мені відповіли на моє питання чи ні?

Славко засміявся:

— Якби я, пані, знав вам дати на то найрозумнішу відповідь, то перше всього сам би так поступив, як вам порадив.

— А ще одно спитаюся вас; як ви думаєте, чи можна когось до смерті любити?

— Сумніваюся. Візьмім: вийшла панна А. за пана Б. за-муж з любові. Здається їй, що буде єго любити до смерті. А він по п'ятьох літах розпився і зовсім зледащів. Чи може вона єго любити дальше так, як досі?

— Ні; але якби він не змінився?

— То й тоді за чуття ручити не можна. Ану ж пізнала вона когось, що ще й лучше подобався, як муж? Чуття змінюється разом з думками, з досвідом, з роками — змінюється так, як все на світі.

— І то ви говорите?

— Я говорю; іменно тому говорю, що маю вже троха досвіду. Все можна перетерпіти і починати наново, коли не кривдиться тим нікого.

Панна Маня задумалася. Взяла альбом зі столика, похилилася над ним і стала нетерпеливо перевертати картки. На фотографії майже не дивилася, бо вже не раз їх бачила, але голови не підносила. Славко дивився на неї уважно та передумував над тим, звідки прийшла їй охота вдаватися з ним в таку дешеву філософію, з котрої виходила прибрана у балаканину стара рада: "уживати світа, доки служать літа". Вже ж нерозумно було би не уживати світа, та заки то чоловік зміркує, чого і як найрозумніше в світі уживати, вже й літа пішли. Одним словом, пуста всяка рада, коли не вгадати хвилі, коли і як, і в якім місці її послухати!

Маня все ще мовчала і не зводила очей з альбому. Славко не мав відваги починати знов розмову і сам майже не рушав-ся. В комнаті було тихо, тілько годинник тикав на стіні і огонь тріскав у печі.

Маня замкнула з лопотом альбом, відкинула кучері, що їй зсунулися на чоло, і глянула на Славка — але як, він не міг зміркувати, бо в сій хвилі надбіг у комнату малий Стасьо і пристав до Славка з просьбою:

— Пане директор, ходім на зайці! Поза городом бігають і не бояться. Я сам тепер бачив одного. Ходіть, пане директор; тато не буде гніватися, казав, що можна.

— Але ж я, Стасю, не стрілець.

— То я буду стріляти.

— Тобі ще не можна. А чи тобі зайця не жаль? Він, бідний, бігає по морозі без черевиків і без калошів, не має що їсти, а ти хотів би його убити? За що?

Маня засміялася на думку про зайця в калошах, а Стасьо дався скоро відмовити від стрілецького запалу. Але зато мусив уже Славко пояснити хлопцеві деякі неясні єму уступи з оповідання "Дух пустині" — і так зайці могли до часу бігати собі спокійно поза городом. Коли того було хлопцеві замало, пішов ще з ним на ставок ковзатися.

А Мані того дня вечором прийшла охота написати до тітки, що вже не приїде до Львова. Она й сіла писати лист, написала кілька стрічок, але скоро відложила перо, лист подерла і взялася читати газету. Переглянула новинки, спиняючись на титулах, аж найшла новинку: "Самовбивство з любові". Сю новинку перечитала цілу. Оповідалося в ній про дівчину, котру коханок зрадив і покинув — і вона втопилася з розпуки. Лишила лист, такий жалісний, що Маня аж сплакнула над ним, коли єго прочитала. "А все-таки і завидувала тій дівчині; она ж мала коханого чоловіка, через котрого й життя позбавила себе... Як она мусила єго любити! Ах, смерть з такої причини — гарна!..

Та нещаслива дівчина кілька днів не сходила з думки Мані.

XIII

В неділю по вечірні в хаті Головатого зійшлося кільканадцятеро людей. Був син Головатого (невістка винеслася з хати), прийшов учитель Горошинський, Славко Левицький, дяк і син Дорошихи Іван, той, що вернув з війська. Прийшли ще й інші господарі, цікаві послухати розмови. Головатий сподівався більше людей, бо й більше обіцялося прийти; але в хаті і без них було тісно і душно.

Минуло досить часу, заким розмова зійшла на громадські справи. Головатий став розповідати, що чув на вічу в Коломиї. Найбільше чудувало єго то, що там промовляли самі селяни.

— Виходить,— каже,— один мужик перед люди, стає вище на дошках і говорить: "Що то,— каже,— нам тепер через рибу не можна

мочити коноплі і лен по ріках! А на шарварки ходи робити, чи потрібно, чи не потрібно! А дика вбити не можна, хоть шкоду зробить!" А другий стає і: "Мандаторів,— каже,— хочуть нам нових настановити, по кілька громад разом лучити і над всіма одного мандатора ставити. Нова панщина!" Дуже красно говорив. А третій знов стає і впоминається, щоби самі громади собі вибирали панотців, а не пани.

— А то справді не зле було би! — замітило кілька голосів.

— Та ще нарікали дуже на панів зі Львова, таки наших русинів, що з поляками пішли рука в руку, бо відома річ: від поляка поли втинай і втікай!

— А ще о однім була там мова: насамперед,— замітив Славко.

— Ага! — підхопив Головатий живо.— Говорили, щоби ми всі мали право голосувати на своїх послів, а не лиш самі виборці. "Що то? — казали.— То рекрута ми давати годні, а голосувати всі — то вже не годні?" Отого я добре не розумію: де-де нашим людям до того! Як прийде вибір, то половина теперішніх виборців сидить у хаті, що вони, звичайно, люди заможні і цікавіші, а потім як буде?.. Не знаю, чи то їм удасться.

— Як буде? — спитався один старший селянин простодушно.— Так буде, як досі. Кого староста покаже, того ми і виберемо. Адже пани лучче знають, що хто варт... Пощо нам журитися?..

Славко слухав з усміхом сеї простодушної замітки.

— Чуєте? — спитав Головатий Славка.— От маєте наших людей! І робіть з ними, що хочете!

— Або що? — здивувався той селянин.— Не правду кажу?

— Але ж правду, куме, щиру правду! — відповів Головатий з глумом. — Та й говорили ще на вічу, щоби закладати братства при церквах.

— Та вже таке маємо,— відізвався парубок Іван Дорош.

— То не таке; у нашім братстві ладу нема; а то мало би бути братство... не знаю, як-то вони казали...

— На статутах,— піддав Славко.

— Ага, на статутах. Що то таке ті статути?

Славко пояснив усім се чуже слово і радив таке братство в Заліссі заложити. Відтак оповідав, як у багато селах позасновувалися читальні, християнські крамниці, шпихлірі, і як з тим людям добре.

— Та в нас була читальня ще тоді, як бився москаль з турком,— замітив старий дяк, що сидів під піччю і курив люльку.

— Була?

— Була. Кілька разів скликували нас єгомосць і читали нам за ту війну — сходилося людей досить — а потім кинули. І шпихлір був, та люди розібрали щось сорок кірців збіжжя і не звернули.

— Наші люди взяти знають, а віддати — ого! — відізвався один господар.

— Ну, а що, якби ми заложили собі нову читальню або братство? — спитався Славко.

— Годі, паничу! — відповів дяк.— Темні наші люди! Читати не вміють...

— Молодші вміють,— відповів Іван Дорош.— Я парубків стягну докупи.

— Я приймуся вчити парубків і дівчата співати! — сказав Горошинський.

— Та вони і так уміють співати! — відізвався голос.

— Ні, сусіде,— пояснив йому Головатий,— вони співають... от, знаєте, як вони співають... а пан учитель вивчили би їх так, як своїх школярів.

— Що ж, коли своєї церкви нема! Де будуть співати?

— Почекайте, буде і церква.

Зійшла бесіда на церкву. Славко радив, що скоро вийде по різдві контракт з Мошком Зільбером, треба відібрати від него ломи каміння і взяти їх у свій заряд. Пора вже почати возити камінь на церкву. Братство нехай би зайнялося будовою церкви. Церква має бути мурована. Три тисячі є з асекурації, тисяч двісті має братство (добре, що Кости-шинові не вдалося вкрасти), на ломах каміння можна заробити (адже Мошко заробляє!); при братстві треба крамницю заложити і дохід з неї складати на будову церкви; на потоці можна побудувати млин — і так близько в околиці млина нема — аз него також дещо капне; потім вибудується власну цегольню, аби своя цегла була, а й дідич мусить помогти...

Господарі слухали сего оповідання Левицького, зітхали: "Гей, боже, коли то в нас буде?" — і махали недовірчиво головами.

А Славко чимраз більше запалювався і змалював зібраним таке взірцеве село, на яке і сам не мав надії. Він бачив уже Залісся в добробуті, просвічене і заможне, цікаве до книжки і до школи, оборотне у громадських справах, сягаюче думкою і поза межі свої.

Головатий, єго син, молодий Дорош і ще деякі люди усміхалися з вдоволення, але коли Левицький замовк, майже гуртом відізвалися, що до такого ладу в Заліссі ніколи не дійде. Левицького чудувало, що селяни про своїх громадян думали далеко гірше, ніж він сам. Они справді тілько слухали, зітхали і помалу відходили з безнадійним видом, немов байдужі або безпомічні. Одно їх лиш переконало, що треба справді тепер відобрати від Зільбера камінні ломи, бо громаді самій потрібно каміння на церкву.

— Як до них найліпше братися? — радився Левицький у Горошинського, коли оба верталися вечором від Головатого.

— Бог знає! — казав той.— Вже вісім літ придивляюся селянам і не можу зміркувати. Але мені видиться, що най-радше хапаються того, що їм дає матеріальну користь.

— Се я знаю.

— А відтак, думаю, треба махнути рукою на старих, а з молодими починати. А там нині були майже самі старі господарі.

— То Головатий їх спросив.

— Я раджу тобі з молодими починати; зі старими не дійдеш ладу; я їх знаю. Ти бачив, що найрадше слухав тебе молодий Дорош?

— Ну, єго вже і брат-професор привчив троха. Але інші ?

— І інші парубки скорше тебе послухають.

Що Горошинський говорив правду, Левицький небавом переконався, коли задумав зложити читальню і не міг навіть зібрати підписів на статути. Підписало двох-трьох, а інші — навіть ті, що були тоді в Головатого — не хотіли покласти свого підпису. Сердило то єго через

кілька днів дуже, але вкінці погодився з тою думкою і став збирати коло себе молодих. Горошинський зацікавив їх співом; почалися в громадськім домі немов вечорниці для парубків і дівчат, не такі свобідні, як то устроїли би они собі без надзору, та знов і не надто скучні. Чудувалися тому старі і з невдоволенням помахували головами.

Удалося також Левицькому намовити Івана Дороша, щоби отворив у своїй хаті крамницю, бо братської ніхто не хотів вести. Поміг єму Славко її заложити, показав, як рахунки вести, навчив, звідки товар спроваджувати — і знов селяни тілько чудувалися, але купувати до Дороша мало ходили, воліли купувати у Мошка або аж у місті. Що у Мошка діставали гірший товар, що на дорогу до міста тратили даремно час, се у них нічого не значило; Мошко дав і танше, Мошко і поборгував, а Дорош, казали, захотів нараз на людях маєток зробити. Та й таки, говорили, крамарство, то річ жидівська, а не християнська; Дорошеві і не до лиця цим ділом займатися.

До одного місяця зміркував Дорош, що крамниця не йде, і став перед Славком жалуватися на се. Той додав єму надії, що помалу люди привикнуть, але сам надії не мав, і коли почув, що Зільбер глузує собі з них обох, єго брала і нетерплячка, і гнів на всіх заліських селян.

А ще й батько збільшав Славкове невдоволення.

— А що? не казав я тобі,— говорив він,— з нашими людьми не зробиш нічого!

— Хто ж тому винен, як не ви самі бодай в часті? — сердився син.— Двадцять літ сидите тут і не виховали собі навіть маленького кружка своїх людей!

— Ой, дитино, дитино! гаряча голово! — жалував батько сина, що такий недосвідний.

А мати, з наймолодшою донькою на руках, додавала:

— І десь у тебе охота береться до того? Намовив Горошинського мішатися у такі справи, а то ще готово єму пошкодити. Ти не чув, які польські інспектори шкіл?

А бабуся Клавдія все своє повторяла: радила їхати або до Аановича, або до Черминського, або до Красницького — і ще вичисляла єму цілу купу знайомих священиків, у котрих були доньки. Она знала при тім розповісти, яке положення кождої з тих родин, з ким посвоячені, які вигляди на посаг, які протекції можливі, які самі панни, що у котрої добре, а що лихе — все те бабуся вважала своїм обов'язком розповісти, хоч Славко запевняв її уже сотий раз, що шкода єї слів.

— Ти собі тут з нашими хлопами голову морочиш,— говорила мати,— а тим часом найліпші панни тобі з рук вирвуть.

— Оно би не було зле,— казала бабуся,— зробити щось для тих бідаків, навіть треба, але звідки ти, такий молодий, приходиш до того? Та хто таке видав? Женитися не хоче! Хто? — питомець! Видко, що вас так тепер в семінарії виховують...

— Я чекаю, аж Наталка вийде замуж! — шукав Славко викруту.

— Що тебе Наталка обходить? — питалася мати.

— Обходить мене, бо вона моя сестра!

— Але не ти її будеш замуж видавати!

— Певна річ, але трудніше їй вийти замуж, як мені оженитися. А, може, я буду для неї і для інших сестер потрібний?

— З ним не договоришся! — кінчив о. Левицький нетерпеливо.— Заїхала єму та Стефка, як фіра сіна в голову, і він зовсім здурів.

— Добре, добре! — відповів Славко, і невеселий вертався до двора.

"Справді,— думав він собі,— коли би мені так дальше не вдавалося нічого доброго зробити, так тоді шкода би тратити житє на пусту роботу. Виходило би, що треба би собі шукати якоїсь ближчої цілі: жінки, родини...

Коли родичі намовляють єго до того, навіть з можливою шкодою для себе і інших дітей, то в тім, безперечно, ВИДКО їх добре серце... Але як же можна брати сю річ так тверезо, як вони? Мов яке купно!..

Від кого помочі сподіватися?

Від Заборовського? Він так само думає про громаду, як батько. Від єго доньки? Та як она й поможе? Піде у хлопську хату агітувати, чи що?

Яка ж би та поміч мала бути?

Матеріальна! Отеє селяни розуміли би. Коли б вони були заможні, то були би цікавіші і до просвіти... Чи справді так? Адже є в селі кілька заможних родин — вся родина Костишиних — а вони зовсім до просвіти не цікаві...

Треба їх учити самопомочі! Гарно! Хотів собі помогти Іван Дорош і як поміг? Адже без помочі громади він сам у тім ділі собі не поможе!

Що воно за круговорот такий, що з него розумного виходу нема при таких слабих силах, як мої?" — думав собі Славко, вступаючи у свою хату в дворі.

Сів читати "Народа" і лютився на автора статті, котрий круту справу народного добробуту рішав одним скликуванням віч...

Між тим і свята надійшли...

Польське різдво у Заборовських було скучне. Не було в дворі і звичайно гамірно та весело, а під час свят якось ту скуку відчувалося ще більше. Мав приїхати на свята поручник Заборовський, але не приїхав. Якусь там подав причину до того і тілько видер у батька сотку, очевидно, на гулянку. Гостей у Заборовського не було, лише він виїхав був з донькою і сином на один вечір до сусіда. Тілько було все і розривки.

Маня і Стасьо і в святий вечір і на другий день плакали, нагадавши собі, що се перше різдво без матері. Старався їх утихомирити і Заборовський, і Левицький, зводячи все розмову на веселіші речі.

Між іншим зацікавила тоді Заборовського вістка, вичитана в "Ргге§1ас1-і", що сусідні Новосілки, село о милю від Залісся купила якась вдова Маєранська, про котру він не чував. Бувши у гостях у сусіда, дізнався лише, що то ще жінка не стара — літ около сорок, пристойна — і що у неї тільки один син. Мала она бути вдовою по якімсь бароні, бо і кликали її бароновою, але де она жила досі, сусід не знав. Сю баронову згадував Заборовський кілька разів, мабуть, з недостачі іншого предмету до розмови. Говорилося ще про всякі інші новини, вичитані в газетах — і на тім свята минули. Скучні були!

Мані прийшло на думку порадити батькові, щоби запросив родину Левицьких до себе; він се і зробив, хоть не з великою охотою, але Левицькі не прийшли ніби для того, що їмосць була нездорова. Один Славко знав, що мати тому не хотіла прийти до дідича в гостину, бо і сама, і донька Наталка не мали відповідних суконь.

Вже веселіше було на руське різдво в о. Левицького. Приїхала зі Львова Зоня, прийшли Горошинські — і в хаті було гамірно та весело. Семінаристка Зоня старшувала тепер між сестрами деякими досвідами з великого міста, оповідала, чого учиться і як їй ведеться.

Слухаючи її, Славко замічав, що вже більше "світа" знає, як її сестра Наталка, котра не докінчила навіть виділової школи в Яворові. Пані Горошинська не визначалася також великою освітою; осьмилітня сестричка Мариня щойно починала вчитися читати. Розмови тих сестер і навіть родичів були плиткі, буденні; Славко не пригадував собі, щоб у них коли дома велася між родичами з доньками розмова о справах вищих. В краю досить багато говорилося і писалося про емансипацію жіночу, про потребу гімназії для дівчат і було навіть жіноче віче в Стрию з ціллю емансипаційною,— але сей рух нічим не зацікавлював дочок о. Левицького, дівчат, щоправда, пристойних і господарних, але освітою зовсім не замітних.

І Славкові прийшло на думку, що чей же то єго обов'язок зайнятися наукою бодай Наталки і Марини. Він береться освічувати селян, а тут власні сестри неосвічені. Взяв він по святах сестру Наталку на розмову, пояснив їй, чого вона не знає, і просив, щоб вона читала ті книжки, які він їй буде приносити з бібліотеки дідички або і зі своєї. Готов був навіть спровадити декотрі книжки нарочно.

Наталка згодилася, але коли Славко попри романи радив їй читати і научні статті — от хоч би про таку важну для неї справу, як емансипація жіноча — Наталка ніяким чином не могла себе перемогти. В романах шукала бодай змісту, цікава більше на долю героїв, як на ціль і спосіб писання автора; а в научних статтях навіть не бралася шукати чогось для себе. "Я вже застара до того" — казала розгніваному братові.

Вже скорше слухала бесіди єго о таких справах, про котрі не мала охоти читати. І він сам уже при кожній нагоді старався сестру вчити живим словом. Ішло се гладше і з більшим успіхом. Наталка помалу-

помалу щораз більше зацікавлювалася, хоч не раз нарікала на брата, що зробився такий "скучний".

Зате наука Марині ішла зовсім гладко.

— Ти вже зовсім зійшов на домашнього учителя,— говорила мати до Славка, коли той поясняв Марині тайну складання букв докупи.

— А що маю робити?

— Карнавал настає; ти повинен виїхати кудись...

— Ви вже знову зі своїм?.. Отже, Мариню: м у читається му — так! — х а — ха — добре! А разом?

— Муха.

— Добре, Мариню. Тепер дальше!

Пані Левицька відходила мовчки від своїх дітей.

І так щодня; рано учив Славко дідичевого сина, пополудні сестру, ввечері вертався до двору і читав сам. Маня виїхала до тітки до Львова, отже, не мав з ким і поговорити. В той час про село немов забув; зазнане розчарування ще не втихомирилося в него.

Але коли батько перед Йорданом ходив скроплювати свяченою водою хати селянські і потім Славкові оповідав, яку нужду заставав у багато хатах, Славко зараз вирвався:

— Тату, треба би доконче щось для села зробити.

— Що ж зробиш? Та-бо ти все говориш, як дитина! Люди потребують грошей — ти даш їм гроші? Люди потребують землі — ти даш Тм землю? На всю селянську біду ти один не поможеш, а зробити щось дрібне та незначне, то радше ніщо. Заостриш у голодних апетит, а попоїсти добре їм не даш. І я, і ти, і всі ми безсильні супроти непорадності, глу-поти і нужди. Адже ти вже пробував щось робити! І як тобі повелося?

Отець Левицький був готов сказати синові цілу проповідь, але той уже дальше не слухав. Вийшов з хати...

Тим часом і Заборовський устроїв Славкові велику несподіванку. Він, звісно, не думав, що се буде для него несподіванка, а хотів собі якнайлучче зробити. Але Славко дуже зчудувався, коли раз в гостях Заборовського застав двох мазурів, порядно одітих господарів, і дізнався, що вони прийшли умовитися з дідичем щодо продажі частини грунту, яких сто моргів. Для порятовання своїх фінансів рішився був Заборовський продати частину свого грунту, надто віддаленого від села, мазурам.

— Чому не нашим селянам? — питався відтак Левицький.

— Наші не мають грошей. А мазури зараз платять. Я вже ту справу обдумав добре.

— Будуть в селі нарікати...

— А що то мене обходить?

— А коли б мали гроші, то ви би їм продали?

— Н-ну, може би, я й надумався; хоть, бачите, мазури мають для поляків ще спеціальну місію.

— Польщити.

— А польщити! Як же ви думаєте: не вільно нам?

— Звічна річ, вільно; а що буде, коли они зрусчаться? так буває...

— Ну, то ваша користь.

— Все ж таки, пане, варто би обдумати спосіб, щоб ті парцелі, призначені на продаж, дісталися заліським людям, а не чужим.

— Пане Левицький, не гнівайтеся, але ті ваші руські селяни — то, вибачте, худоба.

— Ліпші мазури, що вас різали 1846 року... То правда. То люд живий, має кров у жилах, а наш під опікою панською так розжився, що ні думкою, ні рукою не рушить...

— Радикал ви, бачу, пане Левицький... Но-но, але я таки з мазурами зроблю інтерес. Впрочім, якби хто з Залісся зараз при контракті дав гроші, то я, може би, й єму грунт продав.

Тою невідрадною вістю поділився Славко зараз з Манею, коли вона вернулася зі Львова і гаряче поручив їй, щоби батька інакше настроїла. Маня прирекла і додержала слова: не раз і в товариській розмові закидала про заліських селян та боронила їх перед закидами батька.

Але сам Славко напитав собі тим тілько нового клопоту. Ішло о те, щоб роздобути щонайменше десять тисяч зр. на початок. Звідкі ті гроші роздобудуть заліські люди?

Довідавшись о тім, Головатий скликав раду з кількох господарів. Був при тім і Славко. Всі нарікали, що землі мають тілько клаптики, всі мали величезну охоту купити сей грунт, але справи, звідки взяти гроші, не бралися рішати і не придумували навіть способу. Славко мало знався на

таких купнах; все ж таки думав, що якби на енергічних людей, то сю землю могли би задержати у своїх руках.

Поїхав до міста, розвідався в адвоката, як би сю землю можна купити, і скликав знов нараду господарів. Повторилося знов те саме, що й за першим разом; охоту мали, але план Славка, купувати грунт на спілку, здавався їм чимсь неосяжним, чимсь таким, що й вірити тому годі. Притім майже призналися самі, що при поділі посварилися би цілком певно о парцелі, а чи всі спільники складали би відтак правильно гроші на рати в банку (бо треба задовжитися) — за те ніхто не ручив.

Скінчилася справа на нічим.

— Але ми таки мазурів у село не пустимо! — грозив один господар.

— І що ж їм зробите?

— Не пустимо, і вже! То грунт наш, заліський, хоч він і дідичів.

Славко не розбирав сеї дивної логіки селянської; знав тілько, що селяни безрадні і він сам також безрадний, ще до таких великих діл не доріс. Свідомість своєї безрадності зробила єго похмурним і непривітним, мовчаливим. Він щораз більше оправдував байдужість батька і не дивувався єму. Але як же так без цілі дальше жити?

— Чого ви такі смутні? —питалася єго раз Маня.

— Глупе то житє, та й годі! — відповів Славко коротко.

— Не сумуйте, пане; нащо се здалося?

— А нащо здасться веселитися?

— Все ж розумніше...

Славко не відповів на се нічого. А Маня по хвилі сказала:

— У інших тепер карнавал, гуляють... А ви?.. Жаль мені вас.

— Се дрібничка, пані. Я з того виросту. Оно певна річ, коли саме житє глупе, то глупо і сумувати над тим. Але приходять на чоловіка хвилі і цілі дні смутку. Почуття своєї немочі — то найпоганіше почуття. Ну, нічо!

— Ходіть, я вам заграю щось веселого. Добре?

— Добре.

— Але ви будете співати?

— Не зможу тепер, хіба іншим разом.

— Заграти вам думки українські?

— Прошу. Ви знаєте, що я їх дуже люблю.

— І я люблю.

Славко усів недалеко від фортепіано на фотелю і слухав. Єго бурливі думки і почуття не втихали від музики, противно, змагалися, але з ними було єму тепер мило. Коли ж по смутних думках наступила весела шумка, він і сам став веселіший...

XIV

Маню боліла трохи голова і вона сиділа смутна у своїй комнаті. Хотіла читати книжку — не могла, і всяка інша робота не бралася єї.

— Ви би проїхалися санками,— радила господиня Кри-стинська,— вам би зараз відійшло. Як не має вас боліти голова, коли так безнастанно сидите дома?

— З ким же поїду? За дві години буде вечір, уже темно.

— Може би, тато поїхав з вами, або Стасьо?

Господиня пішла спитатися дідича, що пильнував роботи в стодолі. Сказав, що не має часу, але порадив попросити Левицького. Стася заборонив брати за кару, бо збив велику шибу в вікні.

Маня не мала великої охоти просити Левицького о товариство. Але Кристинська пішла таки сама по него. Він прийшов і також радив Мані просанкуватися, а певно біль голови устане.

— Надворі,— казав він,— так гарно, мороз невеликий, а санна добра. Я би-м дуже радо проїхався; і я занадто засидівся в хаті.

Маня дала намовитися.

Санки були зараз готові; бистрі коні стояли нетерпеливо, рвалися наперед. Посідали в санки і поїхали лісом в сторону Дуброви.

— Не їдьте так скоро! — наказала Маня старому наймитові Миколі.— Мені аж в голові крутиться від такої їзди.

Микола звільнив.

— Правда, що нині гарно надворі?—спитався Славко.— Подивіться на сніг на галузях сосон... А як тихо! Одні тільки дзвінки дзеленькотять на конях.

В тій хвилі здалека дійшов гук від падаючого дерева.

— Так дуже тихо воно не є,— замітила Маня.— Се Дуброву рубає Зільбер. Шкода такого гарного лісу. Поїдьмо там!

Приїхали в Дуброву і казали здержати санки. Довкола лежали зрубані дуби; робітники обтісували з них галуззя. Дуброва, колись густа, прорідилася вже значно.

Мошко Зільбер сварив саме в ту хвилю, коли они приїжджали, на Криворукого, котрий хотів зігрітися коло ватри, бо був дуже лихо одягнений.

— Чому не стягаєш галуззя на купу? Вже знов дармуєш? — кричав, але скоро замітив санки, зараз покинув Криворукого і підійшов до Заборовської і Левицького.— На спацир виїхали вельможна панна? — питався він і кланявся при тім низенько.

— Отак троха провітритися.

— О, нині тілько санкуватися!

Рубачі перестали на хвилю робити і дивилися на Мошка і на Заборовську. Криворукий притягнув одну галузь до купи, кинув, став коло ватри і собі видивився. Левицький вискочив з санок, щоби до ватри закурити папіросу, бо не мав сірників при собі, а Зільбер балакав тим часом з панною про Дуброву; нарікав, що переплатив.

— Що ж там, Криворукий, чувати? — питався Славко у знаного п'яниці, закурюючи папіросу.

— А що ж би? — відповів той бездушно.

— Все ще горівку п'єте?

— Пив би, та нема.

— Не дає Мошко?

— Ет! — махнув Криворукий рукою.

— Чи вам Мошко платить за роботу?

— Платить шістку.

— А то чому так мало?

— Ну, що ж, у мене нема сили і за дитину.

— З чого ж ви живете?

— У Мошка дещо дістаю. Я вже в него і ночую. Коли звів мене на діда, то нехай мене до смерті годує.

— З хати ще не викинув?

— Ще ні, але вже збирається. Нащо єму квапитися? Скорше чи пізніше дістане в свої руки... як не він, то син, як не син, то зять... все одно.

— Бідні ви! — замітив Левицький і подав Криворукому милостиню.

Той сховав скоро гроші, але не відізвався. Лише кутики уст у него тремтіли, мов від зворушення.

Левицький усів на санки. Поїхали дальше. Чули знов через кілька хвиль приказуючий голос Зільбера, але небавом заїхали у глибокий ліс, де справді була величава тишина.

— Бачили ви того чоловіка при ватрі?

— Того, що ви з ним розмовляли? Бачила!

— То жертва Зільбера. Зовсім уже зруйнував чоловіка і матеріально, і морально.

— Ну, Зільбер... Я єго знаю,— говорила панна.— Мені тілько дивно, що батько з ним робить інтереси. Се виходить справді на таке, що шляхтич без жида не обійдеться.

— Він зруйнував так кільканадцять родин. Я присяг би, що він був у спілці з війтом-злодієм. Ціла шайка злодійська; війт, єго свояки, жид, писар — маленька компанія, але чесна... Я сподіваюся, що і він, і писар ще підуть також до криміналу. При люстрації громадської каси найдено значний дефіцит; писар викручується, що нічого в тім не винен і поки що остається на вільній стопі... Знаєте, пані, як-то трудно серед таких обставин, як в Заліссі, зробити щось добре для громади! Я й не думав, що так оно є. Одно лиш мені вдалося з тяжкою бідою: я переконав людей, що камінні ломи нам тепер потрібні і з Мошком зірвано контракт. Він і так тепер кінчився. Так уже починають звозити каміння на церкву. Маня слухала і мовчала.

— Болить вас ще голова? У

— Вже мені значно легше... Я думаю, що ще потрафлю відмовити батька від плану продавати грунт мазурам.

— Дав би то бог! Якби була надія на се, то я би таки зложив спілку з селян, що сей грунт купили би.

— То справді прикро прикликувати чужих людей, коли свої потребують.

— Панно Маню, хоч я зневірився троха в дівчатах, але таки вірю, що де мужчина не може вимогти чогось, там проворна женщина, певно, зможе. Вам батько не відмовить... Я уявляю собі, як би то гарно було, коли б я був у Заліссі священиком, а ви вийшли за якогось розумного і прихильного до селян чоловіка замуж і також осталися в Заліссі — разом ми могли би таки з часом піднести село. Тепер, звичайно, священики не живуть з дідичами в згоді,— єсть і розумні причини до того,— але коли я буду мати таку ласкаву дідичку, як ви, то, очевидна річ, на тім тілько громада виграє і я.

— І ви?

— Очевидна річ, і я, бо знаю, що ви не схочете мені перешкоджати в роботі. Хіба чоловіка дістанете неласкавого.

— Що ви о якихсь чоловіках говорите? Я й не думаю, а ви пригадуєте.

— Тепер не думаєте, але небавом прийдеться вам доконче о тім подумати.

— Щоб не стати старою панною?

— Розуміється. Пощо дівувати, як можна вибрати у цілій громаді мужчин чоловіка відповідного до подружжя?

— Дайте спокій! Не говоріть таке!

— Добре, я не буду таке говорити. Але правда, панно Маню, що в потребі колись буду міг числити на вашу прихильність до мене, чи властиво до громади?

— А якби і до вас? Чи не можна мені?

— Але ж і овшім. Дуже вам буду вдячний. Воно-то справа приязні поміж молодим нежонатим мужчиною а панною — взагалі досить непевна і я в ту приязнь не дуже вірю, але здається мені, що на світі і така приязнь є, бодай повинна бути. Розумієте, пані? Приязнь, а не любов. Приязнь — то чувство далеко вище і достойніше, як любов, бо приязнь не основана на інтересі, на бажанні безусловного посідання себе, а любов самолюбна, то контракт серцевий поміж двома людьми.

— Отже, ви в таку приязнь, як кажете, взагалі не вірите? Здогадуєтеся лише, що й она можлива?

— Не бачив я такої приязні, отже, не знаю певно.

— А я вірю в неї!

— То дуже гарно. Але я читав раду одного гумориста, як випробувати таку приязнь; він каже: нехай лиш ті приятелі, т. є. він і она, обоє молоді, остануться на самоті на десять хвиль, то певно забудуть за свою приязнь і стануть цілуватися, як залюблені.

— То досить сумно...

— Що сумно? То, що цілуються? Противно, се дуже весело...

— Певно-певно,— усміхнулася Маня,— але сумне, бачите, се, що ми такі слабі, такі самолюби! О приязні говоримо і навчаємо других, а прийдеться в практиці: ми або зовсім байдужі, або пристрасні. Дві крайності, а золота теорія о приязні лишається собі теорією.

— Хто ж, як не жінки, майстри в тім — в байдужості або в любові? Такими холодними, немилосердно байдужими, якими они не раз чиняться, лише й они потрафлять бути.

— Стара казка, пане! "Die Weiber werden zu Hyänen"1 — правда?.. Або ангел, або чорт! А ми ні ангели, ні чорти, а люди такі самі, як ви. Вміємо любити, отже, мусимо вміти і ненавидіти — одно з другим дуже часто тісно злучене — а коли ви кажете, що мужчини не вміють бути такими немилосердними, байдужими, як ми, то, очевидно, мусите признати, що не вміють так само і любити когось чи щось, як ми. Значить, вони ні теплі, ні зимні, або вигорілі вулкани, або, може, нестоплений лід... А що се так у мужчин не є, то я маю доказ на вас самих. Як ви восени сумували по своїй судженій, а як ви тепер уже значно збайдужніли! Що, неправда?

— Правда ваша! Не думаю вже так часто о своїй пригоді, як перше.

— А видите! — тішилася дівчина і, заохочена своєю риторикою, додала:

— Отже, коли б я, припустім, хотіла з вами жити в приязні, то се не була би якась диковина, тільки щось зовсім звичайне, чувство таке, за яке соромитися не треба і яким навіть похвалитися можна. Ліпше ж мати приятелів як ворогів і треба шукати собі приятелів.

— Певна річ, се не було би нічого дивне в тім випадку, коли б я оженився і ви вийшли замуж — ми як дві родини могли б жити, хоч знову великі пани з малими не дуже-то люблять ся — але коли б, наприклад, я остався безженним, а ви вийшли замуж, то вже наша приязнь не подобалася би світові...

— Світові...— повторила дівчина.— Хто такий світ? Я, ви, мій батько, ваш батько, село і т. д. і т. п. Або той світ ліпший і розумніший, як я — а тоді повинен і мене розуміти, або той світ гірший і нерозумніший, як я, а тоді я не маю що на него зважати.

— Закидували ви мені теорію, тепер я вам закину. І я, і ви, і всі ми числимося з світом.

— З розумним — додайте се... Гей, пане Левицький, дивіться: серна стоїть! Бачите, яка красна?

Тим окликом перебила нараз розмову і не докінчила єї вже і пізніше.

Серна стояла справді хвилинку поміж деревами, дивилася на переїжджих, але небавом скочила і щезла в корчах. Мабуть, дзвінки налякали її найбільше.

— Пора би вже нам завертати додому, вже смеркається,— казала Маня.

Микола завернув додому.

— Мені справді зовсім перестала голова боліти.

— І які ви рум'яні зробилися на лиці! Отак ви гарно виглядаєте!

Дівчина видивилася на Левицького:

— А, звичайно, то ні, правда?

— Хто ж вам се каже?

— Ви самі!

— Хочете, видко, компліменту. Сказати вам?

— Ні, ні, не хочу. Але правда, що є кращі від мене?

— Є, розуміється...

— Брр, які ви нечемні! — засміялася дівчина.— Хто ж так говорить панні?

— Скиньте мене за то в рів, нехай мене вовки з'їдять...

— Ні, не скину, було би шкода... Передусім я би нудилася ще гірше, як нуджуся, а так є з ким поговорити. Знаєте, пане Левицький, тоді як ми вас стрінули на цвинтарі вліті, ви мені видалися якимсь таким мовчаливим, занадто поважним... Як мені і не до сміху було, а та — даруйте за слово — надутість у молодого чоловіка видалася мені тоді надто претензіональною.

— А тепер як про мене думаєте?

— Тепер думаю, що годі на перший вид чоловіка судити. Ви казали раз,— я собі то затямила, бо то був комплімент (Маня при тім значущо усміхалася) — що є люди, до котрих відразу мається довір'я... Такою ніби-то маю бути я. Ну, видите, про вас я такої думки відразу не мала. Я була вам вдячна за співчуття по смерті матері, але... тепер бачу, що ви можете й подобатися.

— Кому?

— Навіть паннам, хоч ви їх не любите...

— Навіть паннам! — повторив Славко.— Чи то найвища інстанція для молодих мужчин? Я думаю, що ми, мужчини, не дуже повинні гордитись тоді, коли подобаємося паннам... нашим паннам. Ви повинні знати, хто їм найбільше подобається?

— Хто ж такий?

— Мужчина молодий, пристойний і заможний. Може бути при тім чоловік безхарактерний і глупий, аби лиш добре гуляв, умів правити

компліменти і анекдотами сипав — вже він паннам мусить подобатися і може собі вибрати хоч яку...

— Красне поняття про нас! — відповіла Маня.— Розчарувалися при одній панні і вже всіх судите однаково. То не справедливо. Ви не знаєте дівчат!

— Розуміється, суджу о стілько, о скілько знаю.

— Але ж ви їх зовсім не знаєте!

— Всіх, певно, ні, але кількадесять знаю з різних сторін і різних родин. Ви знов, пані, не думайте, що всі такі, як ви. Коли ви кажете, що я можу паннам подобатися, то хочу вірити, що чей добрими своїми прикметами, характером.

— Коли б не ті добрі прикмети, то я з вами і слова не говорила би, пізнавши вас. Я мушу обстати за дівчатами: лише бідній подобається заможний — се ж зовсім природне.

— Перепрошаю, хочете, може, дальше сказати: лише неосвіченій подобається мудрий... Як же вона ту мудрість може оцінити? Інстинктом вгадує?

— Почекайте, пане: бідна хоче позбутися біди, неосві-чена цілком певно відчуває свою нижчість і може бути тільки горда на розумного чоловіка; характер і желізна воля нам незвичайно подобаються — сафандулів хоч би з золотим серцем ми не любимо — а вже про красу не говорю, бо то річ припадкова. Очевидно, як ви, так і ми волимо пристойних. Ви не дивіться на то, що дівчата так часто приневолені обставинами "вибирати" кого-небудь; коли б справді могли вони вибирати по своїй волі, так як їм серце і розум каже, то мужчини, певно, думали би про них інакше. Візьміть же ви тепер на увагу наших "панів світа", тих, що справді вибирають поміж нами, які вони?

— Я ваших панських кругів не знаю,— говорив Славко, признаючи дівчині в не однім правду,— але в моїх кругах я замічав таку некультурність...

— Ви песиміст — от що!

— Я песиміст? Пані, мені здається, що більшого оптиміста нема! Що попадаю від часу до часу в зневіру, то не диво; та проте охота до життя, до красного життя, хоч би в невеликих достатках, у мене дуже велика.

Обоє замовкли. Славко сидів задуманий.

Тим часом санки виїхали з лісу на дорогу до села. На заході було небо червоне на виднокрузі, а щораз вище та червоність блідла і переходила у синяву краску. Мороз брав на ніч.

Далеко дорогою ішов мужик. Зачувши дзвінки, він станув, уступився набік і чекав згорблений. Славко зараз пізнав Криворукого. Він ще здалека зняв шапку, спер її і руки о палицю, вдивився в санки і, коли ті над'їхали, поклонився мовчки до землі. Лице єго було тупе і бездушне.

— Ох, який же бідний чоловік! — замітила Маня.— Се той самий, що там коло ватри стояв. Пане Левицький, я вам завтра дам дещо для него, може би, ви єму якось то передали... При собі не маю ані цента...

— Добре, я єму передам.

Санки поминули мовчки Криворукого і за кілька хвиль в'їхали в село. Вид Криворукого, що остався обоїм в пам'яті, не допускав до дальшої розмови, такої, яку вели... Обоє задумалися...

XV

Того самого вечора пі зною годиною — се було з п'ятниці на суботу — Мошко Зільбер був сам в хаті. Жінка єго з сином виїхала вже тому два дні до рабина порадитися, як викрутити сина від бранки, і ще не вернула; доньки і другий син виїхали були в сусіднє місто до тітки в гості.

У Зільбера світилися чотири свічки на столі, як звичайно під шабас. Він щойно помолився богу, положив спору книгу на шафу, скинув із себе широкий талес з чорними пасками, на краях сріблом шитий, поцілував єго, приложив палець до чорної скриночки на чолі і на рамени, котрим була обкручена ліва рука, поцілував палець і помалу з по-божностію скидав з себе ті прибори до молитви. Потім, не скидаючи куною обшитої шапки, обмив пальці водою і засів до застеленого стола, на котрім коло ліхтарів лежала тарілка зі смачною рибою, приправленою перцем і цибулею. Коло тарілки лежав шабасовий колач і стояла флящина з рожевою горі вкою. Все те ще перед вечером принесла єму добра невістка з другої коршми в Заліссі, що стояла в іншім куті села. Мошко випив малу чарку і почав вечеряти.

В комнаті, в котрій сидів, було тихо. Тілько часом в шинку через сіни чути було уривану розмову двох осіб. Се розмовляла з Козаком Марта Чайчиха, що в шабас замість Мошка продавала горівку і відбирала гроші.

— Марто! — гукнув Зільбер на всю хату, не встаючи від вечері.

— А що там? — почувся голос з шинку і за хвилю увійшла в хату Чайчиха.

— Козак ще сидить?

— Та сидить. Такі вам речі оповідає, що аж страх! Каже, що єго донька — та, знаєте,— вийшла заміж за великого пана там за морем. Тілько, каже, той єї чоловік тепер хорує.

— І ви тому вірите? Він то вже давно говорить.

— Та як не вірити? Присягається! Листи дістав... Ще, каже, паном буде.

— Ну-ну, заким стане паном, викиньте єго за двері! Випив що?

— Випив два келишки і сидить.

— Кажіть єму, най іде додому. Мені більше світла випалиться, як він вип'є. І пізно вже. Ага, а закличте мені ще Криворукого із стайні, най дров доложить до груби, бо ту зимно. А дурнуватий Антошко де?

— Спить.

Добра хвиля минула, як у сінях почулося ступання спершу Козака і Чайчихи, котрі відходили додому, а відтак Криворукого. Він помалу отворив двері, замкнув і станув коло них. Мошко піднявся з-за стола і глянув на Криворукого.

— Худоба напоєна?

— Напоєна.

— Коням оброку дав?

— Дав.

— Принеси ще дров і докинь до груби... Ну, чого стоїш і дивишся, як вовк?

— Та я нічо,— і Криворукий пішов по дрова.

За хвилю прийшов з полінами і докинув дров до груби. Зільбер уже розбирався і клався в ліжко.

— В алькирі також докинути дров? — спитався Криворукий.

— Не треба, там грані досить,— говорив Зільбер, простягаючись у ліжку.— Подивися там, може, час заткати грубу! Загаси потім свічку і забирайся спати. Двері позамикані ?

— Позамикані...

— Ну, пам'ятай же собі, бо як що пропаде, то нажену!

— Добре, добре! — відповів Криворукий якимсь гробовим голосом, пішов в алькир, і хоч грані було ще багато в грубі, заткав її, лишив двері від алькиря отворені, згасив свічку, ту, де Мошко спав, і вийшов з хати.

Мошко скоро захропів; перемерз був троха в Дуброві, провітрився добре, находився і тепер смачно спав.

Криворукий вийшов затилками з коршми. В руках мав спору бляшанку. Заглянув знадвору в кухню, де спала вже наймичка, постояв хвилю і пішов у стайню. Подумав тут хвилю на порозі, зайшов у середину, вийшов звідтам у дранім кожусі, вже без бляшанки, примкнув двері, підійшов під вікно кімнати, де спав Мошко, подивився і знов постояв хвилю.

Відтак скоро, як тілько міг, вибіг на дорогу і пішов повагом в середину села. Він трясся від зимна.

В Заліссі було темно. Вправді ту і там мерехтіли звізди на небі, але світла від них не було багато; здавалося, що білий сніг на дорозі блистів ясніше, як ті зорі.

Було темно і тихо. Колись, доки церква була, то коло неї вночі відзивалися вартівники. Відтак ночували коло гро-мэдського дому, де була каса. Тепер ті гроші були в судовім депозиті — не було чого пильнувати: ані церкви, ані каси... Славна поліція громадська в Заліссі безпечністю цілого села від огню не дуже журилася — і Криворукий був переконаний, що вартівники десь сплять.

Але він про них і не думав багато, пристанув лиш раз на дорозі, послухав і, не почувши нічого, ступав дальше. Він ішов до своєї хати. Застав її замкнену. Сперся о приспу, звернений лицем до маленького вікна, і водив безрадно рукою по чолі.

— Жінко, отвори! — відізвався по хвилі, застукавши у вікно.

— А хто там? — почувся голос з хати.— Ага, то ти!

Заскрипіли двері хатні і сінешні, і Криворукий увійшов до хати.

— Чого ж ти так пізно? — питається єго жінка і ховається чимскорше на піч.

— Отак, спати не міг... Маєш чим засвітити?

— Нема, каганець вийшов. Засвіти скалку, сірка на комині.

— Я маю при собі... А що діти? — питається Криворукий, сідаючи потемки біля вікна.

— А що ж би? Голодні.

— Я приніс тобі шістку,— дав мені попів панич,— на, маєш! Купи завтра дітям бараболі.

Криворукий підійшов до груби і подав жінці напотемки шістку. Усів знову на лавку і мовчить. Жінка також мовчить.

В хаті темно, діти сплять: одно на припічку, друге на печі коло матері, третій, хлопець Михась, на ліжку.

— А шо Михась? — починає знову Криворукий.

— Га?~

— Михась, питаюся, вчиться?

— Вчиться. Професорка щодня єму дає їсти. Єму ще найліпше... Ти чо' не кладешся спати?

— Не можу.

Мовчанка. За хвилю жінка вже сопе так, як би спала. Криворукий засвічує скалку і держить її в руках. Жінка піднімає голову і дивиться:

— Чого ти собою шибаєш? Не поклав би ся та спав каменем! П'яний ти, чи що?

— Ні, не п'яний; адже ти знаєш, що я тепер не п'ю...

— Опам'ятався тепер, коли вже пізно... Ой, п'янице, п'янице, зав'язав ти мені світ!.. А ти чого там коло Михася шукаєш?

Криворукий стояв коло ліжка із горючою скалкою в тремтячій руці і дивився на хлопця. Хлопець застогнав крізь сон, закліпав очима, бо світло разило єго, обернувся на другий бік і спав дальше.

— Чого шукаєш? питаюся,— говорила жінка на грубі.

— Хочу на діти подивитися. Я їх три дні не бачив.

— Не мав коли, та тепер! Здурів чоловік, чи що? Криворукий оглянув ще дитину на припічку, виліз

на лаву, подивився на дитину на печі і на жінку.

— Ні, присяй богу, ти нині п'яний! Геть мені, п'янице, з хати! Я рада, коли тебе не бачу!

— Не кричи, жінко, нема чого! Я зараз іду.

Криворукий зліз з лавки; скалка вже гасла в єго руках. Блисло ще раз тускле світло по хаті і погасло. Криворукий кинув ще оком довкола, відтак недогарок скалки затоптав ногою на землі, перехрестився тихцем до образів і станув у дверях.

— Ну, стара, я вже йду до коршми спати.

— А йди собі в трістє на зломану голову!

— А дітей мені пильнуй! Жінка мовчить.

— Чуєш?

— Та чую, чую.

— Будь здорова!

— Іди собі до чорта, не при дітях згадуючи... Криворукий вийшов в сіни.

— А хату не забудь замкнути!

— Ну-ну, не бійся; таких маєтків призбирав ти, що нема що замикати; не злакомиться жоден злодій. Замикай двері, бо зимно!

Криворукий замкнув хатні і сінешні двері і вийшов на подвір'я. Подивився ще раз на свою хату і вийшов на дорогу. Прийшовши під коршму, застукав сильно у вікно кімнати, в котрій спав Мошко. Ніхто не відзивався. Крізь вікно видко було тілько догоряючу грань у печі. Тоді він нишком через сіни закрався до сеї кімнати, отворив двері і станув. В хаті був великий чад з печі в алькирі. Мошко спав. Криворукий замкнув ще й другу піч, стояв хвилину і дивувався, що ніхто не відзивається. Постояв і вийшов.

Приніс із стайні бляшанку і поставив її в куті коло дверей пивниці, що находилася в великих сінях, де часом заїздили вози на ніч. В тій пивниці стояли бочки з горівкою і пивом. Криворукий приніс ще околіт соломи, поклав єго на двері пивниці і зляв єго горівкою з бляшанки. Воня міцної горів-ки розійшлася по сінях.

Досі робив він все досить спокійно, немов з розвагою. Але тепер, коли мав вийняти сірник і запалити солому, став надумуватися. Він засвітив сірник, але взяв єго обережно в долоню, відійшов від соломи і загасив. Щоби набрати відваги, він прихилив бляшанку, в котрій ще було з літра горівки, до рота і потягнув кілька чарок нараз.

"Ще час,— думав собі,— нехай Мошко ліпше загорить. Щойно первосни минули".

Але горівка, від котрої сподівався набрати відваги, завела єго. Як звичайно, робила єго добродушним, так і тепер почув він єї відрадний вплив. Зробилося єму тепліше і він з вдоволенням усів собі на солому...

Але тілько на хвильку. Бо небавом зібрався, вхопив бляшанку в руки, вибіг на двір і з цілої сили потиснув ліктем в одну і другу шибу вікна від

комнати Мошка. Шиби вилетіли, а з кімнати вдарився сопух і чад аж надвір.

— Мошку, спите? — крикнув ще крізь вибите вікно.— Вставайте!

Але Мошко не вставав і спав дальше.

Криворукий з бляшанкою в руках майже вибіг на дорогу села. Біг так довго, поки минув останню хату, а коло лісу пристанув і потягнув кілька ликів з бляшанки.

"Ще жидюга насмерть загорить! — став він говорити сам до себе.— Піду до суду, скажу, що я хотів зробити, нехай мене замкнуть, я вже й так нікому не потрібний".

І він пішов до суду. Ніс бляшанку в руках так довго, поки в ній була горівка, а там і кинув її в корчі, попрощавши її словами:

"Шкода, добра була... Але се вже останній раз я горівку пив! В криміналі не дадуть... Ну, нехай і не дають... обійдуся!"

Ступив ще мовчки кількадесять кроків, заточуючись по дорозі, і станув перед зламаною наполовину сосною. Вдивлявся в неї добру хвилю і нараз промовив:

— То ти мене, жінко, проганяєш з власної хати? Кажеш, аби я до дідька йшов, дух святий при мені! То така ти зробилася?.. Ов, не сподівався я по тобі, жінко, не сподівався! До дідька — каже, а я не до дідька, а до криміналу піду... до криміналу за того злодюгу Мошка, що мене обра-бував, що мене обікрав, що мене... що мене з хати моєї хочете вигнати... А я єго і не спалив, як хотів, і він встане і хату забере... Гей, боже, я єму того не подарую, вернуся ще і підпалю.

Він ледви стояв на ногах, але могучий, грізний голос єго лунав у темнім лісі на морознім воздусі.

— Підпалю, і він згорить... Приїде єго Сура, приїдуть бахурі, а тата нема, спікся... Діти в плач... що діти винні ?..

Що мені з того, що Мошко згорить? Хата моя і так пропаде. Забере син, забере зять єго. Один Мошко в гріб, а натомість других сім кіп! Гріх на душу... а я в життю лише пив, а злого діла не творив... не крав... одну ту горівку вкрав, що аж ту приніс... Ух! але добра була!

А Мошко схоче рано встати, піднімає голову... болить, руки... болять, ноги... болять, в голові тяжко... Ха-ха-ха! Добре єму так, котюзі!

Ану, далі... до суду! Будь здорова, стара, я йду... А дітей пильнуй! — наказував він зламаній сосні, мов жінці.— Най Михась учиться... може, що з него буде".

Ступив кілька кроків і перевалився в рів. Він того мов не замітив, бо говорив дальше:

— Вчися, Михасю, я тобі кажу! І ти, Гандзю, вчися, і ти, Олексо, вчися... бо я вам не поможу.

При тих словах він силувався видобутися з рова, але кілька разів зсунувся з берега дороги, застряг у сніг і вкінці покинув думку вилазити. Почав хреститися, відганяти від себе злого духа, говорив щораз невиразніше якісь слова, щораз менше термосив собою, сон єго брався, він спер голову на купині снігу і почав дрімати...

В селі за лісом вже півні піяли, і мороз над раном тис дужче. Але Криворукий морозу не чув, єму дуже любо спалося...

В той час Мошко Зільбер рушився у ліжку, напівсвідомий. Крізь розбиті шиби просто на єго ліжко, що стояло недалеко вікна, віяв морозний воздух. Він чув, що у відкриту руку і плече зовсім змерз, але не мав сили сховати її під перину. В голові єму шуміло, а ціле тіло було тяжке, як олово. Він силувався відгадати, що се таке, і не міг. Пам'ять покидала єго. Зібравши всю силу волі, він зсунув перину з себе, але тут і почув зараз зимно на цілім тілі, котре єго більше протверезило.

"Насте!" — хотів він крикнути на наймичку, щоби прийшла, але то слово вимовив захриплим і тихим голосом. Накрився знов периною і лежав.

В голову дуло єму з вікна. Помалу, мов кулю олова, обернув він голову в сторону вікна і зрозумів, що шиби вибиті. Хотів встати з ліжка, але не мав сили. Скулився, сховав голову під перину і лежав.

Під периною зробилося єму нараз душно, віддиху не ставало єму. Знов виставив голову на верх — і єму зараз полегшало. Почув, як когут запіяв в сінях.

— Насте! — Голос був єго сильніший.

Наймичка Настя саме тоді пробудилася, як звичайно, досвіта. Здавалося їй, що чує десь якийсь голос, але не вірила.

— Насте! — кликав Мошко. Настя прийшла в хату.

— Гей, який тут загар! — крикнула зараз на порозі.— А як постуденіло!

— Насте, рятуй мене!

— Загоріли?

— Загорів! гину, Насте! Ратуй!

— Що ж тут сталося? — дивувалася наймичка. Засвітила світло, зміркувала, що бракує Мошкові,

і трохи не винесла єго у коршму разом з постелію...

Коли рано стали люди приходити до коршми, Мошко лежав у своїй алькирі, а коло него стояли зять і невістка і ще кілька заліських жидів. Мошкові було вже легше; він слухав гарячої суперечки зібраних о Криворукім, котрий десь щез. Сам порадив роздивитися по господарстві, чи Криворукий чого не вкрав і віднайти єго та передати жандармам.

Стали шукати Криворукого, але не могли найти єго. Аж перед полуднем привезли єго замерзлого на санях...

Славко дізнався о тім аж підвечір, коли йшов до Горо-шинських. Переймив єго Козак на дорозі і оповів єму пригоду. А відтак вийняв з-за халяви зім'ятий папір і подав єго Славкові.

— Може би, ви мені, паничу, перечитали лист від доньки з Америки?

— Добре, дайте, я вам перечитаю. Ви ще не знаєте, що в нім стоїть?

— Та знаю; читав мені дяк, але ви то ліпше прочитаєте. Козакова донька, Анниця, писала з Гавани, як з Цар-

города забрав її один пан на корабель і завіз за море; як там она пізналася з одним багатим реставратором і вийшла за него замуж. "Все, — писала она,— було би добре, я жию тепер у великих достатках, тілько біда в тім, що мій чоловік хоровитий і довго не потягне і я сама нездорова, часто також хорую. Тепер мені дуже жаль за Заліссям, я би

там на крилах злетіла, але виїхати не можу, занадто далекий світ. Збираюся вам післати яку сотку, щоби вам легше було жити". с'.

І ще писала, що чоловік єї — він звався Сміт— записав на неї велику частину свого маєтку, тілько она тим маєтком може розпоряджатися аж по єго смерті. Мала надію вернутися до Залісся і просила батька і матір, щоб молилися за єї здоровля. Казала також з тих грошей, які пришле, замовити службу божу в церкві. Лист був писаний невправною рукою, але на краснім папері,— віяла з него якась туга і невдоволення мимо достатків Анниці.

— Она не знає, що єї мати вже небіжка, і що я вдруге оженився і що церква згоріла, і що в нас було таке нещастя минувшого літа...

— Ви до неї писали?

— Або я знав, де вона є!

Козак просив Славка, щоби написав до Анниці довгий лист і все описав.

— Просив би я,— казав,— кого іншого, щоби мені написав; але в нас ніхто не потрафить. А той лист аж за море мусить іти, то треба єго добре написати.

Славко обіцяв єму написати лист і зараз пополудні зробив се. Описав широко все, що Козак хотів.

— Я вам віддячуся, скоро гроші дістану,— казав Козак, послухавши, що панич написав.

— Ну-ну, аби ви тілько дістали.

— Ви не вірите, що то правда? Десь ніхто не хоче вірити! — нарікав Козак.

— Всіляко буває,— відповів Славко.

Ще місяць не минув, а Славко пересвідчився, що Анниця писала правду. Від неї прийшло сто зр. для батька і лист, в котрім писала, що чоловік єї помер. Нарікала при тім знов, що сама нездужає і тужить за Заліссям. Обіцяла приїхати сама, скоро тілько троха прийде до здоровля.

— Ще хто єї маєток забере! — журився Козак.

— Вас то не гризе, що вона хора, тілько маєток вам в голові,— зганив Славко.

— Бо пропасти може,— оправдувався Козак.— Ану, помре, потім гроші вкрасти легко... Напишіть ви їй, паничу, най гроші добре замкне в скриню і ключ ховає, а слугам невірить.

— Не бійтеся, є ще ліпші способи ховати гроші! — успо-коював Славко.

— Я прийду завтра замовити службу божу, а ви мені напишете лист. Добре? Я вам того не забуду.

Славко став писарем Козака і писав всі листи до Анниці, більше з цікавості до чудної історії, як з чемності для тупого Козака або підозрілої Анниці. Одно лиш в єї листах промовляло єму до серця, а то єї очевидна туга за рідним краєм...

XVI

В початках квітня кілька днів було таких гарних, що зовсім весною запахло. Двірський парк виглядав ще так, як в остатніх сонячних днях осені, але життя було в нім більше; всюди більше радісного ожидания, як осінньої сонливої задуми. Між зів'ялим листям на землі перші купки зеленої трави з фіалками, по корчиках весла дрібна пташня, у воздусі тужний бренькіт пчіл, десь над парком невидимий жайворонок — перша негрімка музика на привіт молодої весни.

Під проводом старого наймита Миколи сільські дівчата роблять порядок в парку, змітають зів'яле листя, поправляють доріжки та співають собі для розради:

Грай, музико, як би-сь міг. Та й не жалуй моїх ніг! Мої ноги насталені, Літали би, як шалені!

Одна почала, друга підхопила, третя прилучилася, за ними ще дві — співають усі.

— Гей, дівки, чого ви так розверещалися, як сороки! — сварить Микола, котрий в недостачі правдивого економа приписує собі гонори економські.— Пан з Мурованки в дворі, а ви так кричите!

— Кривда вам? Помагайте і ви співати! — відповідає одна дівчина.

— Що він поможе! — каже друга.— У него голос, як розбитий горнець.

І співають дальше. Микола розгортає рінь на доріжках й скоса дивиться на "сороки".

— Що за нарід,— воркотить собі під носом,— ніколи не посидить тихо! Робила би одна з другою — ні! ще мусить співати або язиком молоти.

Слухає, що они дальше співають:

А Микола робив кола, А Микита сани, А Микола їздив кіньми, А Микита псами.

Старому Миколі подобається така похвала для Миколи, він мовчить. Але нова пісня:

На дорозі калюжа, Я робити недужа; Коби скрипки, цимбали, То би ніжки скакали...

— Ага: ось чого їм дай! — воркотить знов Микола.— Не питають, що піст.

Ой мамуню, кохай мене, За старого не дай мене! В него сива борода — Я дівчина молода!

— А будете ви раз тихо, безбожниці! — кричить знов Микола, бо єму зробилося маркотно; він нежонатий, а вже сивий... І в тій хвилі, побачивши Славка на доріжці, наказує:

— Тихо, панич іде! Але дівчата не питають:

Ой по горі терлич сходить, До дівчини панич ходить; Ой терличу, терличу, Люби мене, паничу!

— Пссс! — псикає Микола.— Так розкудкудалися дівки, що їх погамувати годі,— оправдується він перед Славком.

— Нехай співають!—каже Славко.— Співайте! Але дівчата тепер на хвилю замовкають.

Славко подає наймитові папі росу. Старий знімає легко капелюх і бере.

— Дякую,— каже.— На спацир вийшли? О, нині сонечко пригріло! Аби так дальше, то би троха з роботою впорався. Нема кому за всім доглянути, а ще як погоди нема...

— Вам самому тяжко?

— Тяжко, паничу. І коло коней ходи і коло людей ходи, пильнуй... Аби хоч було за що. А то пан збіднів та й ми всі разом з ним,— додає він тихше.

— Він колись ліпше мався?

— О! ще й як! Тепер той син у війську дуже єго скубе! Ну, та й земля не родить від кількох літ. А небіжка пані довго хорувала... От, біда у всіх! Ще якби доньку видав за того пана з Мурованки, то би добре на тім вийшов. Той би доньку взяв, а маєтку не праг би, бо сам досить має.

— А не шкода би такої молодої за такого старого?

— Та він ще не такий старий... То між панами побира-ються не так, як між мужиками... А добра панна, така, як небіжка мама.

— Гарна панна!

— Подобалася вам? — питається Микола і злегка усміхається.— Она собі, як я міркую, вас також вподобала.

— По чім так міркуєте?

— Ми знаємо... адже то видко.

— А того пана з Мурованки не вподобала собі?

— Она за ним не тягне... Він дуже би рад, а вона — ні. Кристинська казала... А чого ж би до нас так зчаста приїздив? От і нині...

— Може, з інтересом?

— Вже ми знаємо, з яким інтересом! Що ж він нашому панові ні брат, ні сват, а приїздить частіше, як свояки... Гей, дівки, не дармуйте! — обернувся Микола знов до дівчат, котрі хотіли почути єго розмову.— Ще грядки маємо копати!

Славко пішов дальше доріжкою. "Вже плещуть у дворі,— думав він собі,— хоч я не дав ніякої причини до поговорів". Дівчата знов співали, та вже сумної:

Ой у саду вишня, за садом ліщина, Любив я дівчину, а мене дівчина; Ой та любив я дві літі,— Тепер мені тяжко на світії

"Ой та любив я дві літі, тепер мені тяжко на світі!" — повторяв собі Славко в думці слова пісні... "Тепер мені тяжко на світі..."

— Пане Левицький, до побачення! — почув він нараз голос з подвір'я.

То Більський від'їздив і з коня заздрів Левицького в городі. Левицький відклонився. На ґанку стояв Заборовський і дивився за від'їжджаючим сусідом. Відтак він відійшов, а за добру хвилю появилася на гайку єго донька. Она оглянулася довкола, як би лякалася з кимсь стрітитися, помалу зійшла по кількох сходах і задумана пішла до брами парку.

Левицький приглядався їй уважно і дивувався єї очевидному неспокоєві. Чим ближче она підходила, тим лучче бачив він єї

нетерпеливі рухи, почервоніле лице і живі очі, в котрих пробивався не то гнів, не то жаль на когось.

Встав і вийшов їй назустріч.

— Що вам таке, панно Маню?

— Не можу сказати.

Не хотіла казати, але Славко здогадувався, що так немило настроїло її ніщо інше, лише певно гостина Більського. Не мав відваги питатися її дальше і мовчав.

Маня сіла на лавку і задуманими очима вдивилася в групу безлистих акацій. Славко стояв оподалік. Робітниці співали в далекім куті города дальше:

Тепер мені кажеш: "Зоренько ясная", А потому скажеш: "Доле нещасная!" А хоть ти не скажеш, то мати: "Ліпше було бідну не брати".

Мелодія пісні була така сумна, а слова було чути так виразно!

451 15*

— Що вони співають, пане Левицький. Левицький повторив їй слова пісні і пояснив їх:

— Звичайна драма, в котрій виступають дві особи: він багатий, а вона бідна; він любить її, хоче її брати, а она вагається; знає, що потім може гірко покутувати за свою незаможність. Як не він сам, то єго родина затрує їй житє.

— То таке співається в тій пісні?

— Таке.

— Дивно мені.

— Чому дивно?

— Я щолиш перед хвилею пересвідчилася ще раз, яка правда в тій пісні... І коли вже раз перестануть мені зневажати мою добру маму? Що вона їм завинила? А то тепер і тато такий самий...

В очах Мані закрутилися сльози.

— Знаєте, пане Левицький, які люди не раз безсердечні, брутальні! І засвою безсердечність ще жадають поважання! Кілько разів уже від родини чули ми, що батько зле зробив, оженившись з такою бідною дівчиною, якою була покійна мама; кілько зневаг зазнали ми з тої причини, ніхто не хотів з нами жити... а тепер уже й мами нема, а ще батькові випоминають єго давній поступок! Що гірше, сам батько признає тепер, що зробив нерозумно. І то при мені, я сиджу при столі, а они таке говорять...

— Хто такий? — спитався Славко.

— Більський і тато. (Маня втерла сльози). Він думає, що я за него вийду, що я єго не зрозуміла!.. Розуміється, про маму не було ані слова, але він злегка закинув, що ми з ніким досі не жили — так якби ми людей, а не люди нас відреклися! — що тепер би можна почати знову товариські зносини (особливо тоді, якби я за него вийшла заміж!..), а тато на се тілько потакує і каже, що те все правда, сам немов до вини признається... оба пам'ять мами зневажають... За що? Мама була з роду бідна, але така добра!

Маня заплакала тихо, але по хвилі махнула енергійно рукою:

— Ні,— каже,— то не буде так, як тато хоче! Я вже не дитина!.. Чи вони не бачили, як мене то боліло? Чи они такі тупі? І то говорили так при мені, і, мабуть, їм і на думку не прийшло, що ранять моє серце... Перше "зоренько ясная", потім .доле нещасная"...

Славко не відзивався; думав про жаль Мані і слухав заразом нової пісні робітниць.

— Чи всі мужчини такі? — спиталася она в него по хвилі з якимсь невиразним усміхом...

Заким Славко відповів, робітниці відспівали:

"Скарай, боже, воріженьки! Зводять мене з доріженьки! Скарай, боже, хто з нас винен, Хто не любив, як повинен!"

Ой знаю, що за причина, Що не любить мя дівчина: Любить того, що багатий, Буде потім жалувати...

Славко усміхнувся, зачувши ті слова пісні.

— Чуєте, що вони співають?

— Чую,— відповіла Маня.

— Чи всі дівчата такі, як та, що о ній співають?.. Так у мужчин, як у женщин, по коротких хвилях пориву, забуття, любові, радості наступає холодніша розвага, журба

0 будучину, бажання обезпечення життя... А то просте, неромантичне бажання буває звичайно таке сильне, що ми

1 не шукаємо радості, аби лише потім не зазнати смутку. Так безнастанно думаємо о тім, що буде, що майже не застановляємося над тим, що є, що переживаємо. А то, що переживаємо, буває не раз таке гарне! Потім вічно жалуємо, що гарної хвилі не визискали. Кілько прегарних, щасливих хвиль ми самохіть відкидаємо від себе! Все нам здається, що щось краще настане, а тим часом щонайкраще ми з рук випустили.

Маня слухала уважно і, хоч Славко на хвилинку замовк, не відзивалася, немов ждала на єго дальшу бесіду.

— Розповісти вам одну пригоду, панно Маню?

— Прошу.

— Це буде маленька ілюстрація до того, що я сказав. По третім році теології під час ферій я і ще другий товариш були ми в гостях у батька Стефки, тої моєї Стефки, що я вам розповідав про неї. (Славко усміхався при тих словах глумливо). Панною Стефкою я не дуже й займався. Ми бавилися разом і танцювали на празнику, але она мене не займала більше як другі. Панна була молоденька, при-стійна, господарна, мало інтелігентна і не раз така дитинно-невинна, наївна, що з того можна було і сміятися і за то її найбільше любити. Так не я перший, тілько она перша звернула на мене більшу увагу. Трафилося раз, що я з нею сидів у городі, в альтані. Она складала з нарваних квіток букет, а я — по якійсь єї дуже наївній замітці до рожі чи до іншої квітки — дістав велику охоту докучити їй. Ішла розмова про любов, розуміється. Квітки дали до того причину. У неї любов була щось таке величаве, гарне, невидане, нечуване! Звичайно, як у доростаючої панни. А я захотів перед нею удавати дуже досвідченого і почав єї ідеал любові обдирати досить цинічним способом зі всеї краси, так як она в тій хвилі, під час моїх заміток, нетерпеливо обдирала рожу з листя. Я сам ще був дурний... Слухала она мене добру хвилю, мінилася на тварі, ставала щораз сумніша, кинула на мене наляканими очима, а вкінці як заплаче, як зачне за серце хапатися! Я остовпів! І що ви скажете? Замість у таку

хвилю забутися, припасти до неї і почати потішати її, як можна, і самому тим тішитися, що она з моєї причини так плаче, я в першій хвилі сказав собі: "Дивися, що за гарна сцена! Жаль мені її, варто би потішити, поцілувати, приголубити — вона ж пристойна і мила! — але ні! бо що з того готово вийти?" Так, пані; і я воркнув кілька глупих слів і відійшов. А она там плакала... Плакала на мене, що я їй сподобався, був єї ідеалом, а ту єї тугу за ідеалом, то бажане щастя зобразив чимсь опростим, низьким, нікчемним... Той плач мене переслідував цілий день, я думав про него, прозивав себе всякими прізвищами за свій дурний розум та за тверде серце... я оминав її і не міг її забути... оминав до третього дня, поки їй не сказав, що її люблю... Так, але тоді не наступила така гарна сцена, як та в альтані... А тепер я собі не можу простити отої глупої журби в ту хвилю, тої обави, що з того могло вийти. Що з того вийшло? Нічо! а гарна хвиля не вернеться.

— Чи такі хвилі оминається все лиш із самолюбства? — спиталася Маня і взяла з лавки газету, що з собою принесла.

— Ні, часом жаль не себе, а другої особи; часом з собою упоратися можна дуже легко, можна перемогти себе... так, але, наприклад, дівчина не зможе. Пощо ж кому влазити в дорогу, коли хто все лиш думає о тім, що ще має тілько а тілько миль іти пішки дорогою життя/ Скажи їй: "Сядьмо собі! подивімся, який красний світ!" А їй то не в голові, вона думками все витає дома при родиннім вогнищі. Вкінці се й природне... От не знати, як собі і другим догодити. Я вам тут немов ради даю, ви мене так слухаєте, а тим часом, правду вам скажу, всеї щирості в моїх словах нема.

— Як-то?

— Прошу вас, не допитуйтеся... Не дивіться так на мене і не думайте о тім, що буде... шкода тратити таку гарну ілюзію... Мені шкода...

Хоть Славко говорив загадочно і, як сам признався, не зовсім щиро, але єму здалося, що Маня таки єго зрозуміла. І тоді він пожалував нараз навіть сеї дрібки щирості, з якою розповідав їй свою пригоду із Стефкою та свої досвіди.

Маня глянула на него такими наляканими очима, що єму відразу пригадався такий самий погляд Стефки тоді в альта-ні, прийшли на думку всі довірочні, майже приятельські розмови з Манею, і незвичайно ясне в ту хвилю питання: "До чого доведуть такі розмови?" — налякало єго. Радив не відрікатися приємних хвиль, радив не дбати о будучину, а сам затремтів перед можливим розчаруванням... Чиїм? Коли б тілько своїм, а то ще чиїмсь?

В одній хвилі зрозумів, що легко радити перейматися поривами хвилі, але коли хвилеве вдоволення має сумно кінчитися, то краще перемогти в собі ті пориви і не піддатися їм.

Він бачив виразно, що Маня вподобала собі єго; він любив з нею розмовляти; єго тішило, що по розчарованні зі Стефкою пізнав дівчину, кращу і розумнішу від неї, що заслужив собі на єї прихильність і приязнь, але чому всі єго довірочні розмови з нею виглядали як теоретичні, зовсім неосновані розправи? Мудрагельство оно, а не щирість! Рід облуди товариської! Убирання таких святих почувань, як приязнь чи любов, у дешеві лахи!

Ах, те все правда, свята правда! Коли ж годі, годі інакше! Єму годі, бо страх бере єго за себе,— ні! не так за себе, як за неї!

Смішно! він радить не питати о будучину, а що ж з таких єго рад може вийти для неї, може вийти для него! Він, а она!.. Чи нарочно приготовляти собі нове розчарування, і то н е-м и н у ч е розчарування?.. Собі і їй?

Славко глянув скоса на Маню. Она ніби читала газету, але так, як би кождої хвилі готова була сама щось сказати або дальше слухати єго бесіди.

— Я вас розумію,— відізвалася она по кількох хвилях.

Він стрепенувся.

— Розумієте мене?

— Розумію. Не бійтеся і... і не говорім більше о тім.. Почасти маєте навіть рацію...

Але в тих словах Мані, хоч вона старалася виповісти їх спокійно, все-таки бриніла сумна нота, котру годі було не замітити.

Славко засоромився нараз своєї трусливості і не міг того затаїти, що збирався оправдувати себе. Але Маня не дозволила єму оправдуватися, встала з лавки, сказала:

— Ходім збирати фіялки! — і він послушно пішов за нею.

Хотів почати знов яку розмову, зовсім просту, буденну, хоч би про погоду, і не міг перемогти себе. Відійшов від неї о кільканадцять кроків і збирав мовчки фіялки.

Але розворушені думки не покидали єго. Він уже не знати котрий раз повторяв собі в думці, що є останнім дурнем, котрий в теорії радить не випускати з рук приємних хвиль, а в практиці сам ніколи того не робить. І коли б хоч з яких важних причин! А то що? жаль єму і себе, жаль єї... ні! глупа та вся історія! краще про неї не думати, бо й так нічого з неї не вийде.

— Панно Маню, прошу, фіялки!

— О, ви вже тілько назбирали! А як пахнуть!.. Ви вже не гніваєтеся на мене? — спитала майже зі страхом.

Славко здивувався:

— Або ж я гнівався на вас?! Ані мені на думку не приходило!

— Справді ні?

— Слово даю. Коли гнівався, то тілько на себе.

— Можна вас спитатися, за що?

— За що? Як би то вам сказати?.. Так трудно відповісти на то коротко... Різні думки прийшли мені до голові. Почали ми, правда, розмову від Більського, від зневаги,— та ось куди зайшли, т. є. я зайшов! Може, і вас яким словом нарушив?

— Ні, ви нічого обидного не сказали.

— Не дивуйтеся мені, панно Маню,— просив Славко,— я часом такий неконсеквентний... Других посуджую о безсердечність, о трусливість і т. д., а сам не ліпший, як другі, може, ще й гірший.

— Но-но! тілько не судіть себе так остро; нехай вас уже другі судять! — потішала єго Маня.— От ходім на підвечірок! Якось то буде...

Обоє пустилися доріжкою до двора. А тим часом з далекого кута парку на них пильно дивилися цікаві дівчата-робітниці.

— От, най би побралися! — замітила одна з них.

— Була би гарна пара! — докинула друга.

— Ади, як ідуть собі вкупці! —завидувала третя, спершися на рискаль.

— Не знати, чи видасть її дідич за него?

— Що, за него? — спитався Микола.— За простого попа?

— Або ж він не гарний хлопець?

— Але що він має? — сердився вже старий наймит.— Як не той з Мурованки, то інший пан її візьме, але пан — розумієте? — багатий.

— Шкода! — жалували дівчата.

— Ба! — відповів їм Микола так, якби хотів сказати: "На то нема ради". ^

— А ви коли женитеся? — спиталася одна збиточна робітниця в Миколи.— Я би зараз за вас вийшла.

— Хе-хе-хе! — сміявся Микола.— Чекай, по великодні поговоримо; най піст мине.

— Адже твій тато молодший, як Микола! — обізвалися дівчата.

— Що з того, коли мені Микола сподобався,— боронилася дівчина.— Та вже хіба почекаю, заки піст мине.— І вона заспівала собі:

Ой все пости, ой все пости, Чей будуть м'ясниці, Як не піду восінь замуж, То піду в черниці.

— Ано! дівчата, до роботи! — напоминав Микола.— А вже котрусь з вас возьму.

Не прибив передновок у дівчат охоти до життя і веселості.

XVII

В Заліссі передновок був незвичайно тяжкий. Люди мерли, як мухи, в пізній осені. У вдови по Криворукім померло двоє дітей молодших; лишився один Михась, школяр. Отець Левицький мав що другий-третій день похорон. З похоронів тих не то не мав ніякого зарібку, а ще й перестудився раз у слоту тяжко, так що аж на Великдень підвівся з ліжка. З того часу він завсігди покашлював та чувся нездоровим.

Ті похорони напровесні приймалися людьми байдужно. Они, немов по звичаю, плакали на них; але до кількох днів забували, а то й дякували богу, що забрав з-поміж тих злиднів з двадцять осіб, котрі так само не мали що їсти, як і другі. Трохи не завидували їм.

Впрочім в селі було глухо і непривітно. На кілька днів розбурхали єго вісті о процесі Костишина, арештовання писаря і Мошка Зільбера. В процесі тім був свідком і о. Левицький. Не багато він міг сказати, бо селом не займався, але мусив признатися до дуже немилої річі, що на весілля доньки позичив від Костишина 300 з[олотих] р[инських]. У справозданнях газетних з того процесу вправді не було сказано, на що він позичив ті гроші, але вже сам факт, оголошений перед світом, що о. Левицький мав діло із злодієм Костишиним, дуже згриз і єго родину, і Горошин-ських — а вже Славка таки найбільше. Він рад був під землю запастися, коли Заборовський прочитав в газеті о процесі і почав з ним о тім розмову. Процес скінчився так, що Мошко Зільбер вийшов з него безкарно, війта засудили на півтора року, писаря на рік в'язниці, а війтового брата Андрія на вісім місяців. Всі прихильники тої спілки в Заліссі по тім процесі дуже притихли і, як перше всюди було їх повно в

селі, так тепер поробилися дуже маленькі і маломовні. Навіть сам Зільбер притих і не чути було, щоби шукав собі якої нової жертви.

Наслідки процесу були ще й такі, що цілу раду громадську, котра й так мала рядити тільки до осені, розв'язали, а комісарем установили власті дідича Заборовського.

Другий раз зворушилося значно село, коли дізналося, що мають приїхати мазури оглядати грунт Заборовського, скоро тільки сніг трохи щезне.

— Що то,— казали,— пан чужинців спроваджує, а своїх не має?

Пішла навіть окрема депутація до двора, підмовлена Головатим, просити пана, щоби він або почекав з продажею, заким роздобудуть гроші і самі куплять, або взагалі покинув ту думку. Депутація убрала ту просьбу в дуже нещасливі слова, один ґазда вихопився, що грунт Заборовського — то таки їх грунт, заліських людей (виходило на таке, що Заборовський тільки тимчасовий посідатель),— дідич слухав-слухав того з усміхом, а вкінці спитав грізно:

— Гроші маєте?

— Не маємо,— відповіли гуртом.

— Як же ви смієте, сякі-таки, мені ту приходити та ще дурниці говорити! — скрикнув він раптом.— Геть, fora ze сіууога! 1 Лайдаки! кажуть, що грунт їх. Чули ви таке? — обернувся він до Славка, коли депутація виходила за-сумована з двора.

Славко старався їх оправдати. Казав, що, може, вдасться єму зложити спілку, котра би сей грунт купила. Він старався вже о се і єму не вдалося перший раз; але має надію, що другим разом поведеться. Тільки треба виждати.

— Говоріть своє! — відповів Заборовський.— Мені грошей зараз потрібно, розумієте?

Але того дня вчепилася єго і донька та стала просити, щоби здержався з продажею грунту або зробив велике добро для громади і продав своїм, хоч — казала — яке-то воно й добро, коли заплатити треба.

— Як же ти хотіла, щоби я дармо дав? — угнівався Заборовський.— Не сердь мене, Маню, раджу тобі. Не мішайся мені в мої справи! Ти на тім не розумієшся.

— Не гнівайтеся, татунцю, прошу вас,— стала Маня примилюватися, — адже я не чогось злого хочу!

— Але ти не розумієшся на тім!

— Може, і не розуміюся, але мені здається...

— Ет! — перебив їй мову батько.— Тобі так здається, а мені інакше. Тут нема що багато говорити!..

В цвітну неділю приїхали чотири мазури оглядати грунт. Заборовський опровадив їх по цілім полі і принимав відтак у себе перекускою. Притім годилися, як і що зробити.

Було вже полуднє, а они ще не полагодили справи. Заборовський походжав нетерпеливо по комнаті, коли нараз зачув, що хтось заїхав на подвір'я. Він виглянув і здивувався: се приїхала пані баронова Маєранська з Новосілок. Він уже бачив її кілька разів у місті і зараз пізнав. Забувши мазурів і продаж грунту, вибіг з кімнати, мов молодець, і звітався з бароновою на порозі.

— Я приїхала вас, сусідо-добродію, відвідати і з вами пізнатися,— говорила пані баронова.— Ми найближчі сусіди, отже, годиться, щоби ми зналися.

— Але ж цілую руці пані баронової... то правдива честь для мене... Прошу ближче, прошу ближче!

Заборовський немов відмолоднів, так жваво увихався коло баронової. Обоє вступили до салону. Там познайомилася баронова з Манею.

— Яку ж ви гарну і рослу доньку маєте, пане Заборовський! — одушевилася баронова панною, коли Заборовський клав єї футро на крісло.

— М аю, пані добродійко, маю,— говорив Заборовський, як в гарячці. — Пані позволять, що я на хвилиночку відійду взяти інший сурдут, бо я собі, звичайно, як дома вигідно, а при гостях не випадає.

— Але ж, пане Заборовський,— просила баронова любеньким голосом,— тілько ви не задавайте собі ніякого клопоту! Я ж не панночка, що на таке дуже зважає... А ще і сина, чую, маєте?

— Маю, пані! Гультяй такий, що пошукати. Я єго зараз закличу.

Заборовський вибіг у другу кімнату і кликнув на Стася. Притім в одній хвилі і переодягнувся. Увійшов разом зі Стасем до салону.

— Мій син Стасьо!

Стасьо поцілував баронову в руку і стояв заклопотаний. Але баронова втішилася і ним:

— Цілком такий самий, як мій Владзьо,— казала вона і гладила Стася по голові.— Мій учиться в Хирові у єзуїтів,— додала.— Сідай же собі, Стасю, ту коло мене; сідай, дитинко! не встидайся!

— Здичів хлопчисько на селі! — замітив Заборовський.

— Ох, як же на селі і не здичіти! — нарікала баронова.— Так нудно, ані де вийти, ані з ким поговорити. Ще доки робила порядки у себе, спровадившись до Новосілок, то мала зо два місяці роботи і не нудилася. А тепер сиди та й сиди! От я й рішила пізнатися з Сусідами, щоби мала з ким жити.

— Я вже також вибирався до вас, пані, а тим часом ви мене випередили! — сказав Заборовський, видумавши на борзі чемність, про яку й не думав.— Дуже мене то тішить, вірте мені, пані.

— І ми тут живемо скучно,— замітила Маня.

— Вірю, вірю, та й ще по такій страті, по смерті матері. Давно то, як мама померла?

— Небавом рік буде.

— Жаль мені вас дуже, мої сироти! — говорила баронова, гласкаючи Стася дальше ласкаво по голові.— Знаю я, що то страта рідної матері, сама того зазнала...

Пані баронова говорила помалу і солоденьким голосом. Заборовський дивився на неї пильно і вдоволено усміхався. Дальша розмова велася про відносини Залісся і Новосілок, про відносини господарські (Заборовського чудувало значне обізнання баронової з господаркою) і родинні. Заборовський дізнався, що она походить з Познанщини; коли повдовіла, обридла їй вся сторона, в котрій жила; тоді продала свою посілість і перенеслася до Галичини.

— На велике вдоволення наше,— додав Заборовський чемно.— То знаменито, сусідко-добродійко, що будемо мати нагоду бувати не раз у вашім товаристві! Від смерті жінки я засидівся, як борсук в ямі, зовсім здичів. Нікого майже не відвідую, нікуди не виїжджаю... А тут до того клопоти господарські, не треба вам, пані, казати...

— Розуміється, розуміється,— впевняла баронова.

Баронова посиділа собі з годину у Заборовського на розмові о різних справах і при малій перекусці. Заборовський незвичайно радо розмовляв з нею, здержував її, коли она збиралася скорше від'їжджати, обіцював приїхати до неї на Великдень разом з дітьми; просив її також до себе — а на відході поцілував в руку і поміг їй також сісти в карету. Глянув притім оком знавця на коні — видко було, що подобалися єму. Поклонився кілька разів за від'їжджаючою каретою і вернувся у сіни. Аж тепер нагадав собі, що мазури чекають.

Они сиділи собі спокійно в панській комнаті і балакали.

— Не гнівайтеся, панове господарі! — перепросив їх Заборовський.— Я мав гостя.

— Нічого не шкодить,— відповіли ті.

— Ну, як же буде?

— Ласкавий пан мусить спустити дві тисячі.

— Не спущу.

— То ми не погодимося.

— Як ні, то ні,— відповів Заборовський рішуче,— я о вашу ласку не стою. Пораджу собі іншим способом; я вже знаю, як.

— Продасте своїм людям?

— То ні; я, мабуть, зовсім не продам грунту. Шкода мені. Двох тисячів не хочу дармо тратити...

Мазури дивувалися, що Заборовський так нагло змінив свою думку; готові були вже по довгім торзі накинути ще сто зр., але сі малі причинки, які вони в торзі додавали, вивели Заборовського зовсім з терпеливості і він рішучо заявив, що не продасть грунту.

Мазури вийшли з двора. До пізнього вечора они то радилися на дорозі або в коршмі, де стояв їх віз, то верталися до двора. Вкінці з чим приїхали, з тим від'їхали, не добивши горгу. Дідич уже не думав грунту продавати. Славко був дуже тому рад, хоч також дивувався Заборовському.

Але про похвальну постанову дідича громадяни Залісся сего дня нічого не знали. Багато з них бачили чотирьох мазурів, походжаючих з дідичем по полях і по селі, і відказували один перед другим, що якісь заволоки находять в село, їм землю відбирати.

І самі мазури вечером пересвідчилися, що в Заліссі приятелів не найшли. їхали дорогою з села лісом. На дорозі до гостинця було велике болото, тому ішли пішки. Назустріч їм з лісу вийшло кілька селян і почали ще здалека лаятися:

— Гей, заволоки мазурські, ви по нашу землю прийшли? А не дочекати вам!

— Cegó chcecie? — спитав один мазур, не розуміючи русина, і виступив наперед.

— Чого хочемо? — говорив русин, приступаючи до мазура.— Ось того хочемо! — і махнув мазура рукою поза вухо.

Мазур крикнув на своїх і як схопив слабосилого русина, зараз єго запхав в болото. Той тілько спльовував.

Прискочили інші мазури і русини та почалася бійка на дорозі в болоті. То болото, славне густе галицьке болото по коліна, незвичайно спиняло їх воєнне одушевления. З краю дороги, де було ще сяк-так сухо, всі залізли всередину, а зсередини перевалилися — хто скорше, хто пізніше — в рів у болотнисту воду, там хлюпалися, як качки, товкли собі добре боки і голови, так що аж відляск ішов; аж коли позаліплювали собі болотом очі, набрали повні халяви води та вимарали одежу в болоті на всі боки, перестали і добровільно чимскорше розбіглися.

Хто побідив, годі було знати; мазури не менше били, як русини, хіба з більшим запалом, а русини не менше стогнали, як мазури... Тягнулося те не довше як десять хвиль, а по яких кільканадцять хвилях на темнім побоє-вищі лежали тілько поломані палиці, два втоптані в болото капелюхи, люлька — ну, і досить крові... Тяжких каліцтв у тій битві не було; руські селяни приготовляли напад на пізнішу годину і не мали навіть в руках колів, без яких они звичайно бійки не ведуть. Они вже як кого б'ють, то конечно мусять голову розбити; легше бити не вміють...

Незвичайно чудувалися вночі жінки заліських героїв, оборонців землі, коли ті прийшли до хати, обваляні від ніг до голови болотом та з підбитими очима і з напухлими лицями. Кілька днів усі ждали, чи мазури не заскаржать їх: то вижидали жандарма, то потішалися, що мазури не могли їх уночі бачити, хвалилися нишком, що добре ворогів побили, так що відійде їм охота ще раз приїздити до Залісся,— а вкінці й забули цілу пригоду. Мазури не скаржили нікого і слух про них загинув.

Та хоч они грунту від Заборовського не купили, в Заліссі від того людям не полегшало. Які булік злидні, такі й осталися; ще й погіршали.

Заборовський не думав уже і залі-ським людям відступати грунт, хоч би за гроші; так якось несподівано змінив свій намір, що аж Маня казала до Славка:

— Що таке сталося батькові?

— Як же вам подобалася пані баронова? — питався Левицький в неї.

— Досить симпатична жінка.

На то надійшов Заборовський і дізнавшись, о чім мова, признав також, що Маєранська дуже мила женщина. Казав, що мусить разом з Манею і Стасем відвідати її на Великдень.

Так они й зробили. Цілий вечір першого дня свят були у Маєранської. Заборовському дуже у неї подобалося.

— Що ви, сусідко-добродійко, зробили з сего двора! — казав він.— Колись тут було так бідно і непривітно — я ж тут бував! — а тепер!..

— О, ще порядку нема! — говорила пані баронова.— Я спровадилася взимі, а взимі, знаєте, годі яку мулярську роботу починати. Треба ще і знадвору прибрати будинок!

На свята приїхав і Владзьо Маєранський, котрий із Стасьом зараз заприязнився — і они оба, не довго думаючи, взялися до збитків, на велику потіху Заборовського і Маєранської.

— Знаєте, пані,— говорив Заборовський,— дивна річ: діти зараз відгадують, де їм можна так свобідно поводитися як дома, а де ні.

Заборовський гладив притім свої тугі вуса, а єго рум'яне, здорове лице сіяло вдоволенням. А баронова, як господиня дому, майже не допускала до послуги службу, а сама увихалася, як молодичка.

"Видко, що з Німеччини приїхала!" — думав собі Заборовський; тут господарність Маєранської він знав оцінити.

Між Славком а Манею настало мале непорозуміння; она стала оминати єго. Славко старався відгадати, яка би тому могла бути причина, але здогади єго були різнородні. Прикро було єму. Вже знайомство з Стефкою навчило єго, що дівчата не раз гніваються за марницю, про яку мужчина і хвилі не погадає. Отак з доброго дива погніваються, щоби потім тішитися, коли їх будуть перепрошувати. Примха така, чи що...

Славко знав уже такі примхи дівочі; не дуже на них і зважав, але все ж було єму немило, що іменно Маня на него погнівалася. Він пригадував собі розмови з нею і не находив у них нічого злого. Звичайні чемні розмови, веселі і смутні, о річах поважних і пустих. Тепер він з нею навіть менше мав що говорити, як спершу. Перше одно для другого було чимсь новим, інтересним; Славко все находив якісь нові теми для розмови, Маня знала також піддержувати зручно розмову,— а тепер від якогось часу немов більша нудьга настала для них обох у дворі, немов життя менше стало.

"Що за морока? — думав собі Славко у своїй комнаті, перебираючи мольові акорди на цитрі.— Не що інше, тілько пригода під час великодня, другого дня по вечірні".

На свята приїхав Дорош і Зося. От они обидвоє, Наталка, і Славко, і Маня Заборовська захотіли побачити гагілки дівчат, що зібралися на місці спаленої церкви. Особливо Маня бажала бачити гагілки; казала, що ніколи не мала нагоди їм добре придивитися.

День був погідний, хоч Великдень був дуже ранній, в половині квітня. Весна вже починалася. І люди самі, прибиті злиднями, при великодні виглядали веселіше. По молодежі і пізнати годі було, що також розкоші не зазнає. Хіба змарніле лице в сеї або тої дівчини чи парубка, або убога одежа свідчили о тім; але то не спиняло їх веселості та збитків. Звісна річ, щоби вони більше відчували свої злидні, то повинні були колись жити в добробуті; тим часом у них рік від року мало чим різнився.

Попри церковний паркан лежало купами каміння, звезене взимі з камінних ломів на церкву, і недогорілі балки з розібраної по пожарі церкви; посередині, де колись стояла святиня, стояла тепер громада дівчат, парубків і дітей. Старших осіб було мало.

До тої громади надійшли Славко, і Маня, Дорош, і Зоня, і Наталка. Побачивши їх, дівчата занепокоїлися і замовкли.

— Чому не співаєте? — спитався Дорош.— Співайте, не встидайтеся!

Дівчата надумувалися. Але кілька відважніших переморгнулися, щось собі шепнули і рішили:

— Граймо: "Ой ніхто ж там не бував"...

З двадцять дівчат уставилося в коло, взялися за руки і почали грати гагілку.

При сій гагілці співачки "заручують" молодців з дівчатами. Вони звичайно знають, котрому молодцеві котра дівчина припала до вподоби і зараз їх імена уплітають у гагілку. А коли не знають, то навгад вибирають пару. Отже, співали:

Ой ніхто ж там не бував, де я явора рубав,—

ой яворе, яворoньку,

явір зелененький!

Ой було ж там, було дві зіроньки ясні, дві панянки красні,—

ой яворе, яворoньку,

явір зелененький!

Перша паняночка — Дідичева дочка, друга паняночка — то попова дочка,—

ой яворе, яворoньку, явір зелененький.

Маня стояла здивована, а Зоня і Наталка сміялися... Дівчата співали дальше:

Ой ніхто ж там не бував, де я явора рубав,—

ой яворе, яворoньку,

явір зелененький!

Ой було ж там, було

два місяці ясні,

два парубки красні,—

ой яворе, яворoньку,

явір зелененький!

Перший парубочок — то попів синочок, другий парубочок — Дорошихи синочок,-

ой яворе, яворoньку,

явір зелененький!

А на панні Мані зі Львова віночок — а хто ж єго' купував? То попів синочок. На паничу Славку вишита сорочка — > а хто ж її вишивав?

Дідичева дочка...

Панна Маня почервонілася по самі ушка... Так само почервонілася за хвилю і панна Зоня, котру збиточні дівчата "заручили" з Дорошем. І їй Дорош привіз зі Львова віночок, а вона єму вишила сорочку...

Обі "заручені" як би змовилися, відразу сказали: "Ходім!" — і відійшли. Славко був заклопотаний і мовчав, а Дорош питався Зоні простодушно: "Що в тім злого? Адже то жарт!"

— Грубий жарт! — відповіла Зоня поважно.

— Чого ж ви жадаєте від тих дівчат? Сальоновості, а властиво нещирості? Як думають, так і співають. Тим навіть вище стоять від не одної панночки.

— Добре, добре! — воркнула Зоня роздразнено.

А Маня мовчала. Славко не мав відваги пояснити їй сей звичай народний; здавалося єму, що якби не він, то такої "неприємності" Маня не зазнала би. Чувся винуватим перед нею, хоч вини своєї не міг добре розібрати. Відвів засумова-ну дівчину додому — і вже того дня з нею ані не бачився.

Вечір провів дома у родичів, а відтак на проході з Дорошем.

— Звідки дівчатам прийшла гадка співати про тебе і Маню в гагілці? — питався єго Дорош.

— Або я знаю? Мабуть, тому, що я в дворі жию.

— Ей, небоже, щось оно мусить бути на тім, коли вже й сільські дівчата о тім плещуть!

— Чуєш, Дорош! Не говори дурниць! Подумай лише: она донька дідича, що має на кількадесять тисяч маєтку, а я хто такий, чим я буду? Мізерним попом! Чи то для неї пара?

— Ну-ну, але дуритися в дівчині можеш... Она нічого собі...

— І се неможливе,— оправдувався Славко.— Адже знаєш: ще року нема, як я свою дійсну любку видав замуж...

— І що з того? Хіба другий раз залюбитися не можна? Ще ліпше, як перший раз!

— Мені здається, що годі, бодай мені... Я знаю, що почуття зміняються, але на то, видко, потрібно довшого часу.

— Я там твоєї душі не знаю, але вір мені, що можна і другий, і третій раз любитися зовсім не гірше першого. Поети не вірять у таку любов; їх поезія все має тілько вісімнадцять літ; она не сміє зважати на прозу життя і сама себе висмівати; але правдиве життя учить нас чого іншого.

— Другий раз любитися,— замітив Славко задумчиво,— ні, се неможливе...

— Чому неможливе? — питаюся тебе.

— Тому неможливе, бо, коли любов була правдива, то она скінчитися не може навіть тоді, коли не довела до якогось успіху. Скінчилася она, то значить, що не була правдива...

— Ой-йой! — жалував Дорош товариша.— Та бо ти говориш, як школяр. От видиш, я кручу папіросу, завиваю спрепароване зілля в бібулку. Процедура зовсім проста і непоетична. З того зіллячка не було би найменшої приємності, коли б не було огню. Отже, добуваю огню (Дорош засвітив сірника) і запалюю, розуміється, такий тютюн, який маю. Коли б мав ліпший, то закурив би ліпший... Бачиш: куриться, огонь подав мені ту приємність, що мені від нікотина в голові троха замакітриться. Того люди також потребують, тому і шукають того. Так... Тепер же ти сам знаєш, що огонь сей за кілька хвиль погасне. Я викурю папіросу і оставлю зовсім непахучий недогарок, котрий можна лише кинути на землю. Отеє маєш одну любов... Але одної тобі мало, отже, ти шукаєш другої... Закурюєш нову папіросу. Маєш ти добру цигару, то і цигару закуриш...

— Ти вже, бачу, зовсім зійшов на професора,— перебив єму Славко,— цілий наочний виклад мені держиш. Певна річ, житє не таке поетичне, як поети єго описують, але всі ми повинні старатися вливати красу в житє, а властиво добувати з життя те, що в нім красне, а не прикривати ще єго земним болотом. Сама природа прикриває всяке болото і падло зеленою гарною травою, прибирає квітками, нищить єго, нове житє вливає в него, а ми сіру буденщину приймаємо за найвищу мудрість життя і ставимо її за правило життя. Ні, на таке я не згоджуся!

— Sunt lacrimae rerum ',— сказав на це Дорош.— І твій рожевий погляд на світ має сумний бік... Але почекай-но ти, скажи мені по щирості: чи ти за своєю Стефкою ще так само тужиш, як торік восени? Правда, що ні! А фотографію єї носиш?

Кожда річ має свої сльози (латин.).— (Приміт. авт.).

— Не ношу і не тужу так, то правда. Іноді й на кілька днів зовсім забуваю свою пригоду...

— А бачиш! — тішився Дорош.

— Чекай: з того ще ти не можеш виснувати собі, що я підпер твій погляд. Коли я тепер, пригадавши собі Стефку, чуюся деколи байдужим до неї, то се лише доказ, що я її не любив так, як потрібно.

— Як потрібно...— повторив Дорош.— Любові не мі риться ані метром, ані літрами! Коли ти можеш знати, чи любив так, як потрібно, чи ні? Як же ти хочеш: "щогодини ложечка", як лікарство?

— З тобою годі договоритися!

— Чому годі? — питався Дорош.— Ти договорився до того, що Стефки не любив як потрібно, а властиво, що вона не заслуговувала на правдиву любов. Ну, добре! Отже, коли ти досі нікого не любив, то ти на моє питання, чи не дуришся в дідичці, не повинен був закриватися тим, що ти вже раз любив, а другий раз не можеш. Се ж логічно! ні?

Загнав Дорош Левицького своєю логікою в такі нетрі думок, що той не міг з них вибрести. Тому покинув боронити себе теоріями, а сказав просто, хоч роздразнено:

— Хто підозріває мене, що я дурюся в Мані, той мусів хіба на голову впасти. Люди все більше знають сказати щось про чоловіка, ніж він сам про себе. Она багата, а я... Дай спокій, не дошкуляй мені!

— Почекай, Славку! — обставав при своїм професор.— Homines sumus 1 — і я, і ти, і Маня. Она, так само, як ти, не має серця з золота, хоч сама заможна, тілько з м'яса... таку саму торбину з м'яса в грудях,

як ти. Отже, може за-любитися в тобі... Може, і любиться вже, хто там дівчину відгадає?! Так ти возьмися гарненько до діла і дідичку хап! разом з єї грішми. Будеш паном! А она сама також нічого собі.

— Она в мені не дуриться! — успокоював єго Славко.— Не бійся! То не сільська гуска, що леда в кім залюбиться.

— Ну, адже ти не є леда-хто!

— Ет, глузуй собі з кого іншого, а не з мене! Оба на хвилю замовкли.

— Чей ти не загнівався на мене? — спитався знов Дорош.

— То ні, але підозріння твої пусті!

— Коли пусті, то киньмо їх! Однак що ти властиво думаєш з собою починати?

— Жду!

— На що?

— На хвилю, котра мені скаже або женитися, або висвячуватися безженним. І за одним, і за другим промовляє багато обставин, тому й рішитися трудно. Так я і жду.

— А тим часом?

— А тим часом бавлюся в патріота, працюю для народу,— передразнював Славко сам себе.— Ні, знаєш, Петре, поважно кажу тобі: я вчуся тепер в школі життя. Щотижня відкриваю в Заліссі пречудні річі і вже відкрив їх стілько, що аж налякався і почувся безрадним супроти них.

Славко оповів Дорошеві свої заходи і розчарування. Дорош слухав і, коли сміявся, то все з оптимізму Славка. Той не тратив надії на успіх, а Дорош дуже не вірив своїм братам з-під сільської стріхи.

— Я,— казав Славко,— досі тільки орієнтувався в селі, агітував, але тепер возьмуся добре до роботи, коби тільки я чимскорше уладив свої власні діла... А то ся непевність мучить мене...

Дорош дав єму раду таку:

— Роздобудь для села сто тисяч, господарюй ними розумно, не давай їх, борони боже, в руки хлопські, тілько дай їм їсти, одягни їх і справ їм музики — а станеш заліським пророком. Хлоп — то несвідомий, але найзавзятіший прихильник "жолудкових ідей" і притім великий любитель забави.

Ту розмову з Дорошем, практичним хлопським сином, що ще хлопцем в гімназії мусив заробляти на власне житє, розважав Левицький принагідно довший час. Особливо спонукала єго та розмова придивитися ближче своїм відносинам де Мані. Досі не здавав він собі з них справи. Жив з дня на день, учив Стася, учив свої сестри, ходив по селянських хатах, або без цілі на проходи, читав дома багато, розмовляв з Заборовськими о звичайних річах — і що ж більше? Ніщо, єй-богу, ніщо! Тим часом не лише сільські дівчата виявили свій здогад в гагілці.^не лише Дорош відважився дошкулити єму дідичкою, а навіть проворна бабуся Клав-дія перевідала, мабуть, дещо і раз взяла єго на випит. Він і слухати не хотів того, тілько й чув замітку бабусину, що "то було би не зле, якби вдалося!"

"Якби вдалося!.." Коли ж бо Славко був пересвідчений, що раз, оно єму не вдасться, по-друге, він за тим зовсім не тужить, навпаки, маєток Мані будить у нім підозріння, чи взагалі може він любити її щиро (коли би того маєтку не мала, то ще би уважав то можливим), а по третє: що він Стефки ніколи не забуде. Хоч він про неї часто так тепер не гадає, як

колись, та чому єму так прикро, коли згадає? Що за чуття будиться в нім тоді? Чи то жаль по страті, чи вражена гордість, чи таки та дійсна любов, що ніколи не кінчиться, хоч би її й які розчарування прибили? Мабуть, се таки не що інше, тілько ся любов... Що ж то? чи кожда любов мусить вести під вінець? А коли не заведе, то мусить скінчитися? Житє — то не роман, писаний для покоївок і студентів!

Маня... що таке велике вона? Она й небагато гарніша як Стефка! То правда, що вона має більше доброго серця і розуму, більше, сказати б, делікатна в поступуванню своїм; але ж такі прикмети можна подибати у тисяч дівчат і проте молодці за ними не тужать, не шукають їх, а не раз і оминають... А ту з поговорів виходило би, що він як не на гроші, то на се дався зловити. Він! Славко Левицький, що тому кілька місяців свою суджену "видав замуж"!

А може, Маня залюбилася в нім? Коли б залюблені поступали собі так, як тепер вона поступає собі, то справді чудна була би то любов! Кілька днів по великодні явно оминала єго, що єму, розуміється, не могло бути приємне, бо приходив на різні здогади; але відтак знов з ним розмовляла, як звичайно, хоч не вияснила єму, чому єго оминала. З цілого "непорозуміння" лишилося тілько щось, що здавалося Славкові занадто великою повагою. Він пригадував собі, що давніше она не раз щиріше з ним розмовляла, навіть жартувала... так, се правда... але се також правда, що і давніше не розмовляла о чімсь дуже сердечнім. Звичайні розмови інтелігентних людей... Годі ж від Мані жадати, щоби она все була в однаковім настрої. їй уже двадцять один рік, то і повага та спокій їй до лиця.

Минув квітень і більша половина мая минула — а в їх спокійних відносинах ніщо не змінилося; Славкові тілько прибула нова журба, що батько западав на здоровлю. Аж при кінці мая, в перші роковини смерті Заборовської, склалося, що Славкові роз'яснилося троха згадане непорозуміння. Маня була того дня дуже розжалоблена; она провела трохи не цілий ранок на могилі матері, а й пополудні походжала смутна по парку. Потішав її батько, потішав і Славко.

Він сидів у тіні старих лип та читав книжку, коли она надійшла також з книжкою.

— Дозволите коло вас сісти?

— Прошу дуже. Ви, певно, перед хвилею знов плакали?

— Що ж діяти?

— То правда, що спиняти сліз не треба, від них легше, але все ж можна собі найсумніші пригоди в житті вияснити спокійно.

— Не потішайте мене,— відповіла Маня,— я знаю, що у вас добре серце... Знаєте, пане Ярославе, я вас недавно скривдила.

— Як? — спитався Славко здивований.

— Ви не замітили, що я оминала вас?

— Замітив.

— А знаєте, чому?

— Не знаю.

— Аж смішно мені тепер самій: я налякалася тоді при гагілці людського поговору про нас обоє. Нащо мають люди сплетні робити, коли між нами нічого не було. Правда?

— Правда! — потвердив Славко.

— Ви чей перед ніким не говорили щось про мене, або радше про нас обох?

— Борони боже, що ж я міг говорити "про нас обох"?! Адже ми не залюблені! Ви не гнівайтесь, що я так одверта кажу.

— Не гніваюся. А я справді вже налякалася, що ви, може, чим похвалилися... Ну, коли так, то добре. Нас не можна о нічо підозрівати...

— О нічо,— потвердив Славко.

— Але проте ми собі добрими приятелями можемо бути?

— Можемо, розуміється.

Отже, рішилися обидвоє бути собі добрими приятелями. Таким чином, "непорозуміння" скінчилося на вдоволення обох сторін.

XIX

Щоби зробити приємність Славкові, прийшло раз Мані на думку спитатися в батька, як він собі уявляє будучий заряд громадський. Вчинила се без намови Славка, щоби потім похвалитися перед ним новиною.

— А що ж се тебе обходить? — здивувався батько.— Хочеш бути війтом?

— Отак з цікавості. Приємніше мешкати в селі, в котрім заряд розумний і котре розвивається, аніж поміж злодіями і жебраками.

— Адіть! як говорить! Маєш рацію, Маню, то правда, я то сам бачу, і вже такого Костишина на війта не пущу.

— Пан Левицький каже, що найлуччий був би Головатий.

— Пан Левицький так каже, а я кажу інакше. Головатий радикал; я найду іншого.

— Але розумний чоловік.

— Чи ти єго знаєш?

— Ні.

— То пощо єго бороніш?

— Я би хотіла і дальше жити в Заліссі; тому думаю...

— Ет, дитино, не балакай! Передовсім хто знає, чи ти останешся в Заліссі. А в Мурованці ти би не хотіла жити?

— За Більського я не вийду замуж,— відповіла дівчина, почервонівши.

— А то чому? Адже він чоловік під кождим взглядом порядний!

— То правда, але застарий для мене.

— Застарий! Кілька літ менше або більше — то нічо не значить. А він чоловік заможний, світовий.

Заборовський став їй розповідати, як би то було, коли б вона вийшла замуж за Більського. Говорив так довго, поки дівчина розплакалася; тоді і перестав.

Часи були і для Залісся і для него тяжкі. Торік не зародило, оркан і зливи пошкодили всім грунтам; сего ж року і в маю, і в червні падав кілька разів град, була кілька разів буря і злива — і знов не було надії на

врожай. В селі з причини злиднів приймалися дуже радо занесені з торгів вісті про еміграцію до Бразілії і до Росії, хотя й ще ніхто не відважився вивандрувати. Зарібків ніяких не було; в дворі платили найбільше 15 кр. за цілий весняний довгий день роботи; лише в Новосілках у Маєранської платили троха більше і тому туди ходили люди, мов на прощу, на велике пересердя Заборовського. А Заборовський не міг настарчити грошей і на банкові рати за довг, і для сина поручника, і на домашнє господарство. Жив він зовсім не виставно, хоч і не скупо, та проте ся бідна, градами і зливами збита і сполокана заліська земля потрібних на всі видатки доходів дати не могла.

Так він укладав собі, що серед таких обставин було би добре Мані вийти замуж за Більського. Він розумів се, що Більський міг доньці єго не подобатися задля свого старшого віку і пережитого вигляду, але ліпшої партії для доньки не сподівався. Вже ж молодих "смиків", як казав раз Маєранській в довірочній розмові, охочих до женитьби з Манею найшлось би багато; все ж она красний маєточок дістане; але перший ліпший "смик", хоч би з гладким личком, то не пара для неї. Пані баронова була тої самої гадки — і Заборовський надармо побивався думками, що чинити.

Тепер жалоба по матері минула, Більськ-їй цілком певно попросить єго о руку доньки, а тут она не похочує... Що діяти? Навіть порадитися нема кого. Донька вправді ще не стара, почекати може, але знов і не така молоденька; саме найліпша пора для неї вийти замуж. Хіба до Львова пі-слати її знов до тітки, може, там хто скорше найдеться.

Між тим Більський справді приїхав і освідчився о руку Мані, хоч не мав ніякого рішучого слова від неї. Заборовський був у клопоті; відповів, що дасть єму за кілька днів відповідь — інакше не може. По від'їзді Більського ще раз пробував намовити доньку, але не вдалося єму. В тім клопоті поїхав до Маєранської, ніби без цілі, а властиво порадитися в справі Мані, притім ще й просити її, щоб не платила заліським робітникам більше, як він платить, бо інакше єго люди розволочуться. Як там нарада випала, Маня не дізналася; лише здогадувалася, що на її

користь, бо батько вже не намовляв єї віддаватися за Більського, а противно згодився на се, щоб єму відмовити. Говорив навіть, що єго донька найде собі ще ліпшого жениха.

І сам з того часу значно повеселішав, став краще прибиратися (не так, як звик при господарстві), їздив до Львова за чимсь; з єго голови щезли нараз ті сиві волоски, що сріблилися поміж чорним волоссям; рад був з себе, що "не зробив дурниці" і не продав грунту мазурам,— одним словом, дивував доньку і Левицького.

Коли ж у липні єго син Стасьо зложив у Львові зовсім гладко іспит (з ним їздив туди і батько, і Левицький), Заборовський був такий рад, що цілувався з Левицьким, як із сином, і мимо очевидного недостатку гроша, купив єму на пам'ятку золотий годинник. Дякуючи Левицькому за науку сина, він виговорився, що рад би єго по часі мати парохом в Заліссі і що коли до того прийде, то певно єго не забуде. А сина, казав, дасть по феріях до єзуїтської гімназії в Хи-рові, там, де і Маєранської син учиться.

По іспиті хотів Славко випровадитися з двора до свого дому, бо вже не мав причини там мешкати; але Заборовський казав єму, що ще через ферії може цілком сміло остатися; в дворі місця досить, а так бодай Стася часом догляне.

Той мав тепер товариша до забави, молодого Маєран-ського, котрий часто приїздив до Залісся, або Стасьо їздив до Новосілок.

До того всего Заборовський заінтересувався більше і будовою церкви; сам навіть роздобув план для неї від знайомого архітекта і радився в тій справі у будівничого, котрого прикликав до направи двора. Тепер також не грозив, що не дасть нічого на церкву, бо не може; навпаки, говорив: "Но-но, якось-то буде; тілько помалу!" З причини чуток о холері постарався навіть о такий порядок в Заліссі, якого там зроду-віку було. Селяни нарікали і перед самим Заборовським

на ті "непотрібні порядки", але він як скрикнув — ті мовчки робили, що казав. І тілько поза очі нарікали.

Коли в жнива заліські люди цілими купами стали ходити на зарібки до Новосілок, де платили о кілька центів більше, Заборовський знов угнівався:

— То певно не баронова псує так людей,— казав він при нагоді до Левицького,— тілько той економ єї, шва-бисько. Як він притім може вийти, того не розумію.

— Даруйте, пане, але ви справді страх мало платите.

— Добре вам казати; грунт як дає в наші часи 3 % зиску, то певно більше ні; якби не випас худоби, пропав би чоловік. Звідки ж я можу платити більше робітникам?

—. Все ж таки рахуйте ви, що ви з того доходу утримуєте цілий дім і оплачуєте інші видатки...

— Ага, з того доходу,— пробурмотів Заборовський. Славко не мав тепер ніякого заняття і скучно було єму.

Він жив немов у двох домах, раз у дворі, другий раз дома, хоч тут вид хоровитого батька все наводив на него журбу. Вправді батько сповняв свої діла і ходив коло своїх улюблених пчіл в пасіці, але якось в'яло, без енергії; бувало, що цілими днями лежав у садку в тіні, такий чувся утомлений. Ту скуку перебила перша радісна новина, що Генко Левицький зложив іспит зрілості і вже міг іти на теологію; а о другу милу пригоду постарався Дорош, приїхавши на ферії до Залісся.

Раз взяв він Славка на розмову і по довгім загальнім вступі заявив єму, що хоче просити єго родичів о руку Зоні; що він о тім думає?

— Я думаю, що згодяться,— відповів Славко, котрий уже давно був замітив, що Дорош і Зоня собі посполу прихильні.— Але даруй, товаришу, ти ще іспиту не маєш. З чого гімназіальний суплент може виживити жінку?

— Не бійся, Славку,— успокоював єго Дорош,— іспит я здам, а на скромне житє зароблю.

— Я вірю, що ти потрафиш заробити, але то велике рі-зіко. (Хоч і то правда, що Зоня без посагу не може дуже перебирати, подумав собі). А що Зоня на то? —спитався Дороша.

— Годиться; ми любимося обидвоє і вже у Львові дали собі слово.

— Так? Ну, то вона добре вчилася в семінарії!..— засміявся Славко.— А як же з твоїми теоріями про любов? Чи се, може, не така любов у тебе, як та історія з папі-росом?

— Е, ні, Славку, я справді люблю твою сестру!

— Але ж вона бідна, без посагу!

— Тим більше її люблю за то.

— Ой ти, з тебе правдивий професор!

Доки Дорош не попросив родичів Зоні о єї руку, она ходила як виновниця, задумчива і маломовна. Коли ж се сталося і родичі згодилися, она знов хотіла бути поважною, що їй при єї веселій вдачі мало коли вдавалося і з того було багато потіхи дома. Одна лише сестра Наталка прийняла заручини молодшої від себе сестри плачем на самоті — о неї ніхто не старався...

— Отже, ти вже скінчила семінарію, також здала ма-туру! — жартував собі з Зоні єї брат, окінчений гімназист Генко.

— Іди геть! пильнуй своєї матуральної палиці, на котру ти такий гордий, а не мене! — відповіла Зоня.

— Так кінчити семінарію, то не штука,— дошкулював Генко дальше. — Іди, подякуй своїй найменшій сестричці, що тобі до того помогла...

Генко говорив правду. Наймолода донечка Левицького, котра вже на велику потіху матері і бабусі лепетала: "Мама, баба і тата" — найбільше помогла в тім, що родичі Зоні не багато думали над вибором жениха для неї та не дуже брали се на розвагу, що Дорош професорського іспиту не має. Маленька Влодзя сиділа на руках бабусі, плескала при єї помочі в свої дрібненькі долоні і не здогадувалася свого впливу в родині... Тепер уже сестри не плакали на неї, бо число осіб, незабезпечених на будучність, зменшилося о троє: о Ольгу, Зоню і Генка; тепер уже і Зоня, і Ольга бавили її, а батько, мати і бабуся були глибоко переконані, що маленька Влодзя буде незвичайно розумна, бо вже тепер дала не раз докази своєї дитинної мудрості. Звичайні

"чудеса" у немовлят, які тілько родичі розуміють і подивляють...

Ферії випали сего року, особливо для молодих людей, далеко веселіше, як минувшого. Левицькі мимо страшної спеки, яка була в серпні 1892 року, віддихали свобідніше, бо уступилися їм важкі клопоти з голови. О. Левицький був би навіть дуже рад з життя, котре він досі приймав без участі, якби сам був здоров; але все ж і він віддихав свобідніше, відчував менше журби. Гриз єго троха Славко, що не жениться і не висвячується, але о него не боявся; він же окінчений богослов і скорше чи пізніше стане священиком. За те знов і єму, і жінці, і бабусі правдиву радість устроїла небавом Горошинська; дав їй бог сина, на котрого вся родина була горда, а бабуся взяла єго зараз в опіку, перенісшися до будинку шкільного. Одні панни Левицькі, Зоня і

Наталка не були цікаві піти подивляти "красного" молодого Горошинського, мимо того, що він колись мав їх кликати тітками. Они навіть поемішкувалися з тої причини,' походжаючи по городі.

Таким чином в домі Левицьких настала веселіша година; всі мали надію, що житє їм зложиться краще, ніж можна було торік думати. День за днем минав їм спокійно; они не лякалися тих страшних справоздань по газетах про холеру, яка лютувала тоді в Гамбурзі і в Росії, і в близькій Угорщині прокидалася. На тій холері они навіть зискали, бо тепер аж приємніше було їм ходити по селі; не видко було звичайних гноївок перед порогами хат, і кирниці були по-направлювані, відвічні багнисті баюри поспускані, а що-найчудніше: бачили не раз навіть вікна у хлопських хатах отворені, чого і в найбільшу спеку селяни не роблять, бо їх вікна позабивані цвяхами. То Заборовський таке завів не ласкавими словами, лише криком, щоби — як казав — хата була хатою, а не вонючою стайнею. Таку прислугу зробила холера Заліссю, хоч і сего року до села не навідалася.

І відносини між двором і приходством стали сего літа живіші завдяки молодому товариству, до котрого увійшла і Маня. Старі Левицькі і тепер не жили по-приятельськи з Заборовським і не відвідували єго, але молоді на про-гульках мали дуже часто нагоду сходитися і бавитися разом. Маня шукала їх радо і нікому найменшим словом або поведениям не дала відчути, що вона дідичка. Єї зараз полюбили обі панни Левицькі, Наталка і Зоня. Заходили також до парку Заборовського, бували там і Славко, і Генко, і Дорош, находили все якусь розривку, так що ферії минули мов один тиждень.

А закінчилися ті ферії найліпше, бо весіллям Дороша. Він не думав відтягати справу і Левицькі також не думали. На весіллі було знов багато панночок: була і Лановичівна, і Черминська і Красницька,— бабуся Клавдія не могла втерпіти, щоб не звернути особливщої уваги Славка на них. На весіллі була також мати Дороша, прибрана вправді по-селянськи, але так добірно, як ніколи (о се вже син постарався); она сиділа поруч з Левицькими за столом, а єї лице сіяло з радості. Видко,

ніколи не сподівалася такого щастя, щоб один з єї синів брав у панотця доньку. А ті сини єї, що осталися і на будуче бідними хлопами, сиділи там у другій кімнаті разом зі Славком, без котрого не були би вміли і рушутися серед такого панства.

Маня була на шлюбі разом з батьком, але на гостину і на забаву батько єї не пустив... Казав, що не жив так з Левицькими, щоб се було можливе. Славкові було дуже прикро...

XX

Минули ферії, Дорош від'їхав з жінкою до Львова, Генко виїхав до вуйка-священика, малий Славко Заборовський до гімназії, повесільні враження притихли, і в Заліссі зробилося знов для Славка і Мані глухо і скучно. Они й самі сходилися тепер рідко.

Але не довго було так скучно. Склалася пригода незвичайна і цікава. Всі заліські люди без виїмки заінтересувалися нею.

В неділю зрана, тілько осіннє сонце ясно засвітило, Козак уже походжав по своїм біднім ґаздівстві. Молився. Відмовляв вголос "Отче наш" і "Богородицю" і притім випускав на пашу корову, котру купив собі за гроші доньки. А далі вже на городі почав молитву: "На осіянській горі росте зілля в долині; матенька божа спочивала, свого сина визирала. Сину мій возлюблений, приснив ми ся сон пре-чудесний: Що тебе жидове ймили, на три дерева розп'яли, на калину, на Щедрину, на мандрину. (Ано, краса! — крикнув ту на корову, що не хотіла йти). Рученьки на розп'ятті, ніженьки на прибитті, на голову терновий вінець клали, гвоздями прибивали. Місяць змінився, сонечко зайшло, матінка божа прийшла, свого сина знайшла і повела на синє море, з синіх морів на божі рани, з божих ран на золотий камінь..."

І тут Козак урвав молитву, так здивувався, коли глянув на дорогу. Дорогою над'їхала повозка, а в ній пані. Се ще ніщо— але ж та повозка і

та пані станули перед Козаковими воротами. Пані злізла помалу з повозки і, замітивши Козака, пустилася просто до него. За нею зараз вибігла з хати друга жінка Козака і два сини єго, стали собі перед хатою і дивляться. Пані, знати, молода, але лиця не видко, заслонила собі серпанком. Аж в городі перед Козаком підсунула серпанок на чоло. Цікава річ... Всі троє підходять ближче.

А Козак забув і про молитву, і про корову, стоїть простоволосий і з місця не рушиться. Поправляє на собі драну кожушину і очей не зводить з пані. А она, як підійшла до него ближче, то й кинулася єму з плачем на шию, обіймає єго, по руках цілує і жалібними словами промовляє:

— Татунцю мій рідненький, ви мене не пізнаєте?!

— Гм...— каже Козак,— та се ти, Аннице!

— Я, татунцю!

— А що, гроші привезла?

Анниця опустила на хвилю безрадно руки... Але зараз прийшла до себе і каже сухим голосом:

— Привезла, привезла... я до вас приїхала вмирати...

— Що? А нащо вмирати, як гроші є? А де вони?

— Маю в куфрі. Треба куфер зняти з воза.

Козак кликнув синів, побігли до повозки, зняли куфер з воза і занесли єго скоренько до хати.

Тим часом Анниця стояла засумована хвилинку в городі, кинула оком на свою мачуху, але не важилася до неї приступити. Відтак пішла заплатити візникові, котрий також немало чудувався, що таку паню привіз до такої бідної хати, і вернулася до хати.

Хата була брудна, вогка, закоптіла і стухла. Мале порося рохкало вдоволено під лавкою. Мачуха виганяла вперті кури з великим криком, а брати стояли мовчки коло жовтої величезної груби, на розі котрої було чорне місце, де палилися вечером замість лампи скалки, а дим ішов у малий чорний димар, що із стелі звисав над сим місцем. Старий Козак засував з тяжким трудом великий куфер доньки в кут, мов хотів єго сховати перед людськими очима, і дивувався, чому він такий тяжкий.

Анниця увійшла в хату і привіталася:

— Слава Ісусу Христу!

— Слава навіки! — відповіли всі гуртом.

Хвиля мовчанки. Всі не знають, що з собою починати.

Найскорше орієнтується старший брат Анниці, Андрій, підбігає до розбитого віконця і змітає долонею лавку.

— Сідай, сестро! — каже.

— Чекай, Андрію, я ще з вами не привіталася,— відповідає Анниця слабо і покашлює.— Ви мене, здається, не пізнали?

— А не пізнали! Якже—така пані!

Анниця цілує мачуху в руку, хоч та не дається, відтак цілується з братами в лице. Діється то незручно, бо парубки не привикли цілуватися з панями. Молодший Микола хапає несвідомо сестру за руку і цілує її.

Анниця сідає на лавку під розбитими вікнами.

— Що чувати у вас?

— А що ж би? біда! — відповідає Козак.

— Ти з-за моря? — питається брат Андрій.

— З-за моря. Три неділі їду і їду, аби тілько скорше до вас... аби ту...

Анниця не договорює, тихий плач не дає їй.

— Ти-бо, сестро, чогось дуже змарніла? З дороги, видко?

Сестра мовчить і обтирає сльози.

— Ні, не з дороги,— каже по хвилі,— а так, я дуже хора. Груди мене болять... Ходім на двір, тут мені годі дихати.

Молодший брат чогось здогадується і виганяє порося з-під лавки. Але Анниця проте виходить з хати; а за нею всі. Сідає на стільчику і розглядається по околиці. З лиця єї не уступаються випеклі гарячкою рум'янці, в прекрасних, глибоко осаджених, великих меланхолійних очах являються щохвилі сльози... Вона мовчить і дивиться, а родина не знає, що з нею почати...

Отаке було привітання Анни Смітової, вдови по американському реставраторі,— привітання просте, грубе, без ніяких любощів.

Того дня Анниця, відпочиваючи по довгій подорожі в городі в тіні тичкового гороху, де казала собі постелити, майже нічого не їла, а тілько плакала тихо, без сліз. Загриз її тупий батько своїми першими словами і дальшими порадами, котрих не вмів убрати у делікатнішу форму. Казав собі дати ключі від куфра, де донька сховала гроші, бо у него они ніби безпечніші, ніж у неї. І не успокоївся доти, доки донька з портмонетки, яку мала при собі, не дала єму п'ятдесятки. Козак пішов зараз у коршму, розголосив, що донька єго приїхала з великими грішми, і на радощах запився так, що сини мусили вночі принести єго з коршми і мов мертвого кинули в солому в стодолі. Там лежала і Анниця в засіку і сею новою сценою так зворушилася, що до самісінького рана не спала.

На другий день Анниця перенеслася зі всім своїм добром до вдови по давнім економі Заборовського і замешкала в неї. Заплатила так, що сама вдова перенеслася до малої кімнати по другім боці сіней, а Анниці відступила більшу кімнату, разом з цілим урядженням. Бідне було се урядження, але хата була бодай чиста, ясна і суха. Протверезившись, Козак був страшно невдоволений з такого вчинку доньки, хоч сам не знав, де у себе міг би її примістити; одно лише зміркував, що сваритися з донькою годі, бо она єму потрібна — гроші має. Цікава лише річ — кілько?..

Поява Смітової в Заліссі зворушила всіх селян. Вже була спровадилася до вдови-економки, коли стали являтися у неї люди, що відступали їй далеко кращі хати на мешкання, як в економки. Прийшов навіть сам Мошко Зільбер і казав, що своє власне мешкання відступить, а оно таки найкраще в селі... Смітова слухала утомлено чемностей Мошка і казала, що не випровадиться. Тоді Мошко почав сварку з економкою, що як можна хору особу тримати в такій нужденній хаті, як є і — і се не помогло. Економка висварила Мошка і трохи не викинула єго за поріг. Пішов Зільбер, як змитий, але з дороги ще завернувся і спитав Анницю через отворене вікно, чи їй чого не потрібно, він все доставить і що найліпше. Анниця сказала, що скористає з того — і сама притім значущо усміхалася... Було в тім справді дещо веселе, була розривка.

Але сі останні вражіння разом з грудною недугою і втомою по подорожі так її прибили, що она кілька днів не вставала з постелі. Навідувалися тоді до неї ближчі і дальші свояки і тілько томили її ще гірше своєю великою прихильністю, котрої причину она відгадувала аж надто добре.

Скоро їй тілько легше зробилося — перша дорога єї була на кладовище на могилу матері. Пішла туди з наймолодшим братом Миколою, котрого взяла, щоб їй показав, де мати спочиває. Микола показав, постояв хвилю і відійшов, а сестра осталася. Она сіла біля могили і просиділа в думках та сльозах годину.

Від так просто з кладовища рішилася піти до о. Левицького, замовити поминальне богослужіння за матір і поговорити ще о деяких справах. В самій брамі приходства стрітпла Славка, котрий думав кудись іти.

— Чи отець Левицький дома? — спитала єго, коли той хотів її мовчки поминути.

— Дома,— відповів він.

— То ви писали листи до мене? Батько мені казав...

— Я писав.

— Які ви добрі! Я без них була би вже на чужині загинула, особливо відколи хорую. Дякую вам за них дуже!

— Нема за що! Прошу ближче!

Славко в першій хвилі мав намір обійтися з нею холодно, та коли глянув на єї помарніле лице і в сі великі блискучі очі, в котрих було стільки задуми і смутку, як у тихім озері серед глубокого лісу, жаль

зціпив єму серце і він зараз пом'як. Завів її до батька і сам був при розмові.

О. Левицький прийняв її в канцелярії сухо і холодно, так що се аж Славка разило. Він не,називав її в розмові ні ти, ні ви, ні пані — оминав се. А она, як покутниця, тихим, прибитим голосом розповідала коротко, що її пригнало до Залісся.

— Ви здогадуєтеся,— казала,— як я жила... їздила світами, поки мій покійний чоловік взяв мене за жінку. Ви не схочете вірити, але я любила єго — і він мене. Що ж, коли не довго жила з ним... Він помер і мені життя небагато осталося.

— Можете ще виздоровіти,— потішив Славко, хоч сам у то не вірив.

— Дай боже... я би хотіла ще прожити чесно кілька літ, щоб відпокутувати свої гріхи ще тут за життя... Так, знаєте, коли мій чоловік помер, мене взяла така туга за рідним селом, що я місця не могла собі найти. А ще й моя недуга... Можу тепер жити справді по-панськи, та що мені з того? Здоровля нема... сумління гризе мене... я вас прошу, єгомость, коли помру, поховайте мене коло матері...

• — Ет, пощо таке говорити? — відізвався о. Левицький трохи ласкавіше.

— А ще хочу у вас, панотче, наймити богослужіння за матір. Отут гроші...

І Анниця поклала на стіл п'ятдесятку.

— Коли я не маю видати,— промовив о. Левицький.

— Не треба, прийміть цілу п'ятдесятку. О. Левицький відразу пом'як.

— Коли ж ви хочете, щоб було богослужіння?

— Якнайскорше, щоб я дочекалася... Мої дні вже пораховані... Я знаю від лікарів і не дурюся...

— Но-но, у нас воздух гарний, можете до здоровля прийти; тілько, певна річ, треба шануватися...

Смітова мовчала хвильку.

— А ще би-м мала одну просьбу до вас, панотче.

— Прошу, яку?

— Гріхи мої великі,— говорила она покірно, немов сповідалася,— а тепер мені на душі так тяжко...

— Прийдіть висповідатися, легше вам буде.

— Я прийду. Чи можна зараз завтра?

— Можна. Прийдіть до каплиці. Церква нам згоріла...

— Власне про церкву хотіла я вам сказати. Я би хотіла на будову єї дещо дати, щоби ви молилися за мене грішну. Боюся, що як помру, то гроші пропадуть, або їх в мене може хто украсти; так я — поки жива — теплою рукою хочу їх дати.

Панотець і син видивилися здивовано на покутуючу грішницю. А Анниця тим часом вийняла портфель і стала вибирати банкноти та класти на стіл.

— Отут повинно бути разом десять тисяч гульденів... Прошу вас, порахуйте, чи є всі.

О. Ле вицький почав рахувати банкноти. Руки єму притім тряслися, він кілька разів помилився, але вкінці порахував. Було рівно десять тисяч. Тим часом она сиділа мовчки і безучасно, а сум не уступався з лиця єї.

— Пані! — відізвався о. Левицький радісно, стискаючи руку Анниці,— Такої добродійки ще Залісся не мало. Останеться про вас пам'ятка по вічні часи.

І він не втерпів, щоб не прикликати зараз матері, і жінки, і доньки Наталки та не сказати їм про добродійство Анниці. Жінки, як було їх три, так всі привіталися з "панею Смі-товою" і попросили її зараз у гостину на підвечірок. Холод щез, всі розмовляли з Анницею якнайпривітніше. Она усміхалася з очевидного вдоволення, але усміх сей був переминаючий і немов жалісний. Про житє єї ніхто не допитувався, але всі інтересу валися єї здоровлям, радили, де би лучче мешкати, а бабуся Клавдія вже й придумала цілу курацію для неї.

Она просиділа у Левицьких до пізнього вечора і ще на відході просила, щоб про єї дарунок на будову церкви нікому не говорили, бо не буде мати спокою від батька і свояків. Она їх не скривдить, запише їм також дещо, але нехай їй не затруюють передчасними напастями останніх

днів життя. Власних дітей не має, то про них не забуде...

О. Левицький відпровадив її аж до брами, а Славко аж до дому. Ціла та сцена, а особливо поведения батька спершу, а потім, так вразили Славка, що він, відпроваджуючи Смі-тову, чув потребу, оправдати батька і закидав щось о тім манівцями. Але Анниця відгадала зараз усе і відповіла просто та одверто:

— Нічого дивного: на інше обходження я не заслужила і не жадаю.

Ся відповідь, сказана тремтячим голосом, по котрім ось-ось можна було сподіватися плачу, зворушила Славка так, що він схопив її за руку і своє здивування виявив словами:

— Я вас не розумію...

Але она не відповіла на се; аж по хвилі зітхнула.

— Боже! — каже.— Якби я рада жити — жити! А тут вмирати треба! Ви знаєте, я маю сухоти... лікар мусів мені сказати, що се... дурив мене спершу... але я вже знаю... Добре, що хоч помру як християнка, зробивши бодай одно добре діло.

— Киньте ви, пані, ті цминтарні думки! — радив Славко і старався її розвеселити.

Она принимала се з очевидною вдячністю. Коли Славко відпровадив Смітову і вернувся додому, там все ще балакали про неї.

— Яка вона красна мусіла бути! — казала Наталка.

— Ще й нині як виглядає, хоч схорована! — говорила пані Левицька.

— І хто би то був по ній сподівався! — дивувався о. Левицький.— П'ятдесятку дає на службу божу! Як жию в Заліссі, ще тілько від нікого не дістав!

— Тепер можна вже насміло братися до будови церкви,— рішили всі.

Анниці забули люди всі єї гріхи, она викупилася від злого поговору дарунком на будову церкви, она стала добродійкою села...

Про єї дарунок на церкву в селі таки дізналися. Від Ле-вицьких пішла вістка до Горошинських, а від Горошинських дальше. Дізналися о тім і Заборовські — і Маня незвичайно заінтересувалася Анницею. Просила Славка, щоби вишукав 'нагоду десь на самоті і познайомив її з нею. Але до того не прийшло, бо Анниця по кількох днях мусила знов покластися в ліжко. О. Левицький спровадив до неї лікаря, той щось записав, але перед Левицьким казав, що дні хорої почислені. її відвідувала вся родина Левицьких

і пильнувала; она дякувала їм сльозами радості. Нарікала перед Левицьким лише на свояків, що їй спокою не дають; всі ждуть на єї смерть, і коли хто з них жалує її, то по-фарисейськи.

Але вкінці, чуючи близьку смерть, прикликала батька і розпорядилася привезеними грішми. Кілько дістав Козак на руку, того ніхто не знав, бо він навіть жінці не признався; дістали й свояки, хто більше, хто менше (казали, що по кілька соток), а вкінці й о. Левицький дістав наперед за похорон сто п'ятдесят зр., коли причащав Анницю на останню дорогу. А ще просила, щоби її поховати скромно, без паради, та доконче коло матері. Так розпорядилася спокійно та по-божому, що о. Левицький аж прослезився.

Анниця була готова на смерть. Але смерть все ще не приходила; она ще дожила того, що Славко Левицький приніс їй раз великий букет з рож — як казав, в подарунку від дідички Мані. Сей букет, котрий казала собі поставити коло ліжка, справив їй велику приємність, але вже й остатню. Саме коли по двох днях з зів'ялих рож стали опадати листки на стіл, і Анниця опала зовсім з сил та вночі померла.

Не сталося так, як вона собі бажала: похорон був не скромний, а величавий. Єї батько казав гордо перед о. Левицьким: "Що то? мене не

стати на красний похорон?!" — заплатив ще від себе о. Левицькому, і так на похороні було аж чотири священики.

Ціле село було на кладовищі, прийшла і Маня. Сам о. Левицький мав промову над могилою Анниці, викопаною зараз біля могили єї мами. Він звеличав пам'ять покійниці гарячими словами і порівняв її з Марією Магдалиною. Всі жінки плакали і зітхали.

Похоронили покутницю Анницю, що через місяць занимала всі уми Залісся. Приїхала она в село, немов яка спіз-нена заморська пташка заблукалася, і відлетіла в кращі світи. Спочила у тій землі, за котрою так тужила і до котрої аж із-за моря приїхала, щоб в ній зложити своє немічне, грішне тіло...

XXI

Вчинок покійної Анниці мав спасенний вплив бодай на світліших господарів з Залісся. Они стали займатися будовою церкви. Віджив і комітет церковний, котрий досі як від нехочу звозив каміння на церкву, бо тепер був уже певний, що церкву збудує. Славкові вдалося зложити спілку із старших людей, котрі пристали на те, щоби заложити братську крамницю та щоби її вів молодий Дорош. Крамниця, що вже давно була заснітилася, тепер знов віджила; частина зиску з неї була призначена на церкву. А Горошинський прийнявся учити читати і писати з десятьох старших господарів, котрих зібрав Головатий. Була се річ найневинніша, за яку Горошинський міг попри співі взятися, без обави, що за се дістане догану або кару від вищих властей.

Але в селі настав час виборів до ради громадської; ліста виборців, зладжена Заборовським при помочі Славка, відлежала свій час у громадській канцелярії, і треба було оглядатися за громадською старшиною. Повстали в селі дві партії, з котрих одна була противна такГй господарці, як за Ко-стишина, і бажала мати війтом Головатого, а друга під проводом свояків Костишина і Мошка Зільбера не хотіла дати

собі вирвати власті з рук. В тій другій партії найбільше увихався Мошко Зільбер і слідив за всякими підозрілими сходинами в селі. Замітив він, що трохи не щовечора сходяться ґазди в школі і, хоч дізнавшися, що на науку, але тому не повірив. Доніс о тім до староства і до інспектора шкільного — і Горошинський зазнав такої пригоди.

Раз у неділю пополудні учив він саме своїх старих уче-ників і поправляв на таблиці кривов'язе письмо ґазди, що тут при нім стояв з крейдою в руці, коли до шкільної комнати зовсім несподівано вступив шкільний інспектор. Станув у дверях, кинув грізним оком по громадці селян, що, показуючи пальцями на букви, вголос читала і, підійшовши до наляканого учителя, спитався єго:

— Що ви тут робите?

— Учу.

Інспектор глянув ще на здивованих усатих школярів, на таблицю, записану буквами і числами, на господаря з крейдою і губкою в руці — і незамітно усміхнувся. Справді такі школярі з букварями перед собою виглядали досить оригінально.

— Я думав, що ви тут яку агітацію проводите,— замітив інспектор.

— Борони боже,— відповів Горошинський, в котрого дух вступив,— я знаю, що мені вільно, а що невільно.

Інспектор став перепитувати декотрих господарів—ті знали що лиш початки читання і писання — а по хвилі як прийшов, так і пішов. На відході казав Горошинському, що такої науки зборонити не може, але радив держатися здалека від політичної агітації і бажав собі, щоб селян учити радше польської мови, як руської. Від'їхав до двора. Старі школярі були вдоволені, що перед самим інспектором здали іспит, а Горошинський рішився більше пильнуватися, але свого не покидати.

Відколи мав жінку і сина, котрих любив, працював радо. Хто на него доніс, не міг відгадати; аж вибори до ради громадської відкрили єму донощика.

Дивний кандидат на війта виринув у селі; ніхто би був перше і доброго слова не сказав про него, а тепер він був найважнішим кандидатом Мошка Зільбера, за котрим той вів широку агітацію. Кандидатом тим був Козак. Відколи дістав гроші від доньки, з того часу все село стало інакше на него дивитися. Тої думки, щоб стати війтом, він ніколи не мав, аж Мошко навів єго на неї.

По похороні доньки прийшов він до коршми гордий і неприступний. В коршмі було кілька господарів і дурнуватий Антошко. Він кинув оком на Антошка, сягнув у кишеню і кинув єму кілька срібняків:

— Знай пана! — каже.

Антошко схопився, щоби єго поцілувати в руку, але Козак відкинув єго від себе і каже до Мошка:

— Чуєш, Мошку, от якби ти мене поцілував в руку, то дав би-м тобі десятку.

— Ей, брешете!

— Пес бреше, а не я, жиде. При свідках кажу, що дам.

— Дайте за руку отсему ґазді.

Козак дав десятку, а сам наставив руку до поцілунку. Мошко схопив руку і ледви діткнувся устами.

— Не так, жиде, поцілуй добре, як єгомостя! Чи так цілується, панове сусіди?

— Не так,— відповіли сусіди, сподіваючись почесного від Козака.

— Ано, цілуй! Ти думав, що мене на діда зведеш, а я тепер більший пан, як ти! Цілуй!

Жид поцілував Козака, як належиться, в руку, сховав десятку, і не робив собі нічого зі сміху господарів, котрим Козак поставив цілий горнець горівки. Навпаки, він ще дальше піддобрювався Козакові і вихопився притім із словом, що Козак повинен тепер бути війтом. Всі зібрані згодилися на то однодушно, мовби на доказ, що чия горівка на столі, того правда на селі.

Гадку ставити Козака на війта розважив собі потім Мошко добре і рішився єго підпирати. Хоч би Козака і не вибрали, то можна видурити від него гроші на підкупства; а коли виберуть, то з того, для кого як для кого, а для Мошка шкода не вийде. От він і закликав Козака до себе, поговорив з ним розумне слово,— і Козак вийшов з тої наради цілком певний, що стане війтом Залісся. Ся почесть єму так подобалася, що він, хоч війтом ще не був, а вже згордів.

Заким наступили вибори, він тим часом шукав собі розривки в селі і в сусіднім містечку. Приклад з Мошком додав єму охоти спробувати таке і з іншими жидами і жидівками. Він давався цілувати по руках і платив за се. Жиди цілували радо, а він з того мав велику потіху. Раз по п'яному на торзі порозбивав гончареві всі горшки палицею, потоптав чоботами і заплатив готовими грішми. В шинках розбивав склянки і фляшки — і платив. Оселедці купував цілими бочівками, переплачував завсігди і кидав ними жидам в очі. Подібних розривок він придумував більше, але фантазія єго не могла ніколи видумати якусь кращу розривку; єго одежа мало що була лучча, як перше,— а в хаті так само терпів порося під лавою, як доки став багачем. Жінка і сини по змозі спиняли єго від

марнотратства, але він десь більшу часть грошей заховав і розпоряджався ними, як умів, не слухаючи нікого.

Гадкою стати війтом займався у тверезіших хвилях і ходив на наради до Мошка. Мошко брав на підкупство десятками, а підкуплював шістками, а найбільше гульденами і горівкою та оселедцями. По виборах, казав, дасть більше.

Однак вибори випали в некористь Козака. Вийшла рада така, що вибрала війтом Головатого, на котрого вкінці і Заборовський згодився, а Козак дістав лише кілька голосів. Мошко разом з Козаком подали протест — і заряд громади лишився далі в руках Заборовського. Той уже сварився з Мошком, казав, що з села єго вижене, але Мошко вперся, він був певний, що ще видере немало грошей від Козака,— а єму о ніщо більше й не ходило.

— Дивіться, що той жидисько собі мислить! — говорив розсерджений Заборовський перед Славком.— Він думає зі мною справу виграти! Пане, прийдіть-но, напишемо і ми письмо до виділу повітового — ви маєте красне письмо. Хочу ту справу чимскорше полагодити, бо я тепер запрята-ний іншими справами.

Які були ті інші справи, Славко дізнався аж від Мані.

Коли раз єї батько виїхав до Новосілок, а Славко прийшов переписувати письмо, Маня сказала єму новину, що батько жениться з Маєранською, і була при тім така не-вдоволена, нетерпелива, майже гнівна, що Славко ще єї ніколи такою не бачив.

— Жениться?

— Жениться! Так довго їздив учити баронову, щоб робітникам не платила більше, як сам платить, поки ось що з тої "науки" вийшло! Крився переді мною!

У словах Мані чути було глум.

— Мені так жаль,— говорила она по хвилі,— сама не знаю, чому... Видко, забув уже мою маму... Потішав мене, що тепер за такого Більського вже би мене не видав, що Маєранська має далеко лучших женихів для мене... А я...

В очах Мані явилися сльози, але она їх скоро обтерла і говорила дальше:

— Хотів, бачите, порятуватися в своїх клопотах матеріальних і таке придумав. Я не сподівалася... другої матері я не потребую... нащо мені? нащо Стасьові? він же дома не сидить! Що мені робити? — радилася у Славка так, якби він справді міг що у тім порадити!

— Що робити? Нічого не робити! Адже ви на тім зле не виходите!

— Але подумайте: ледви рік, як мама померла. Він її так любив, а тепер... чи так годиться?

— Буває так. Пані баронова, оскільки я мав нагоду її пізнати, добра женщина... Опікується вами...

— І вже, чую, найшла мені жениха... Мачуха... ні! я єї не послухаю! Я не хочу мачухи, не хочу, нащо мені? Я єї не люблю... я не буду її слухати, — нарікала дівчина.

— Будете слухати, панно Маню, не кажіть так! Впрочім, як в чім добрім, то і треба послухати...

— Але в женитьбі, в женитьбі, пане Левицький! Подумайте собі: приводить чоловіка вам незнайомого, зовсім незнаного. І він починає "старатися" о моє серце, о мою руку... Я можу пізнати єго лише з доброї сторони. Він чемний, він надскакує, не жаліє компліментів, товаришить

мені, стає моїм лицарем. І я все бачу єго в настрої такім, як на балі, усміхненого, ласкавого, нудного, як лукреція... Ми сходимося цілий рік, мене видають вкінці замуж і я аж тоді дістаю нагоду справді єго пізнати, коли вже, може, запізно... Ні, пане, се така іронія, яку тілько в нашім товаристві можна найти. Пан жених любив уже десять дівчат, а своїй судженій приносить самі останки чуття.

— Чуття відновлюється... Ви самі казали мені торік, вказуючи на клена... Пам'ятаєте? Якраз жених може"4 вам дати ненарушене, правдиве чуття, якого нікому не жертвував.

— І то ви кажете, ви, що торік так жалували за своєю панною?

— Я помилявся... Життя — то рамки, з одного боку емблема колиски, а з другого — домовини. В ті рамки можна всадити бохонець хліба і молитися до него, можна всадити банкнот на великі гроші і так само молитися до него, як до святого, а можна всадити і краєвид, повний світла, і тепла, і весняного чару. Коли один такий краєвид зів'яне, зблідне, то треба старатися вложити натомість другий. Така моя думка тепер.

— Се справді цікаво,— замітила Маня.— Але щоб так думати, на то доконче потрібно бути молодим, а не таким, як наприклад, мій батько.

— Він же ще не старий.

— Все ж таки п'ятдесят літ має.

— І виглядає ліпше і здоровіше, як не один тридцятилітній. Рум'яний, сильний, а груди... ви знаєте, як він уміє крикнути.

— Як же ж би то виглядало, коли б він тепер оженився, а я, донька єго, в карнавалі вийшла замуж? Смішно якось... А ще най би тепер і мій

старший брат женився, вийшла би правдива комедія: батько, син і донька... Але яка я нечемна! — зганила себе вкінці сама.

Славко не знав, що на се сказати. Она була така нетерпелива, роз дразнена, так у неї мішалися чуття, так скоро переходила від одної справи до другої, що Славко приглядався їй з немалим здивуванням. Тут щойно говорила з плачем, а ту вже й усміхалася.

— Мій тато жениться! Чи то не смішно, пане Левицький? В такім віці! Буду мати другу маму... таку солоденьку... але баронову! Перша була селянка, а та баронова! Зачнемо і ми бути панами... А ви коли думаєте женитися?

— Не знаю,— відповів Славко і почервонівся.

— А на весілля мене запросите?

— Під тим услів'ям, що ви мене на своє запросите.

— Добре, прийдеться вам, мабуть, довго ждати!

— І вам також...

— Ні, справді, пане Левицький, чому би ви не мали оженитися, коли вже першу суджену забули?

— Вона не була моя суджена, я лиш думав її брати. А чому би я мав або не мав женитися, на то є багато причин pro і contra '. Передусім мушу уважати на численну родину

1 За і проти (латин.).

і на то, що трудно би мені тепер прийшлося шукати панни. Відвик...

І так они дразнили себе дальше різними недомовками, червоніючися напереміну.

"Що за чорт! — злостився того дня Славко і на себе, і на Маню.— Кпить— собі з мене, чи що? Не штука їй жартувати собі, а най би вона знала в моїм положенні, що чинити!"

Але проте та розмова наводила єго на різні здогади, котрі єго дразнили і томили. Дома дошкулювали єму сестри, що "бігає за дідичкою" і тому маловажить попадянки. Він боронився як міг, і відтак розбирав собі, чи справді "бігає за дідичкою". Ну, вже ж бігати не бігає, але що любить поговорити з нею, подразнити її і себе — то правда. В Заліссі так скучно, що годі єму обійтися без товариства. Дома і в Горошинських не має з ким поговорити по душі, громада не все одушевляє єго, навпаки не раз огірчує до крайності і він рад би єї не бачити навіть,— що ж почати з собою?..

Може, зачасто заходить тепер до двора і без причини, так що се мусили замітити родичі і Заборовський? Ні, тепер не буває він в дворі зачасто. Відколи перестав учити Стася, бував там щокілька днів, або й то ні, звичайно, з якоюсь орудкою, от хоч би польські газети позичити перечитати. Хіба то замала причина?

Маня любить з ним порозмовляти — то правда. Мабуть, замітила се вже ключниця, бо від якогось часу слідить їх, слідять і наймички та значуще усміхаються, але сам Заборовський ледви чи що замітив. А хоч би і замітив, то вже ж нічого непевного, підозрілого. Він, правда, відколи сам рішився женитися,— а рішився, видко, вже вліті і умовився тоді з Маєранською — занадто зайнятий своєю женитьбою, і громадою, і господарськими клопотами, щоб міг пильнувати доньку на кож дім кроці; але ж і пощо пильнувати, думав собі Славко, коли донька розумна, а й він же не падкий на збитки! Хіба вважають єго спосібним до невідповідних збитків?.. Сего він не сподівався по нікім...

А тепер Заборовський жениться... В Залісся, певно, спровадиться Маєранська,— на то ж і казав Заборовський відновлювати двір,— она візьме Маню під свою опіку, годі вже буде з нею сходитися і розмовляти, настане дома більше панський вимушений тон — пропали всі розмови з Манею, треба буде сидіти дома і вчити молодші сестри, скликувати господарів на відчити... Тим ліпше, коли так...

Тим ліпше... А проте таки шкода, що так станеться... Якось привітніше досі жилося, відчувалося молоду кров у жилах. Міг чоловік задурити себе чимсь на хвильку. Іменно задурити себе, бо вже ж, Славко добре розумів, що нехай би він справді попросив дідича о руку доньки, той видивився би на него, як на божевільного. Він, бідний священик! Такого випадку женитьби, мабуть, ніде не бувало... А ще тепер, коли Заборовський своєю женитьбою поправить свої матеріальні відносини, коли Маєранська зі своїми планами щодо Мані увійде в дім — то, очевидно, і подумати собі не можна, щоб могла сповнитися така мрія, яка снувалася часом по голові Славка. Гарна мрія, шкода тілько, що мрія...

Славко перестав ходити до двора...

Весілля Заборовського відбулося восени перед постом в Новосілках. Славко весілля того не бачив, чув тілько, що було дуже гучне. Селяни оповідали єму. По весіллю остався Заборовський на якийсь час в Новосілках, до Залісся тілько доїжджав, а донька Маня вернулася і мала заліський двір у своїй опіці. Она ходила смутна і не відповідала ключниці, коли та старалася її потішати.

XXII

Був теплий, тихий день осінній. Сонце клонилося вже сполудня і озолочувало пожовкле листя на деревах і на землі. Славко сидів у себе в городі і читав свіжу газету, коли хтось кликнув єго з-поза плота:

"Паничу!" Він обернувся і побачив старого наймита Миколу. Микола приніс, як казав, письмо від панни і передав єго.

— А пан є?

— Вже від'їхав.

"Прошу прийти нині до мене о годині 4. Буду в альтані. М." — писала Маня.

"Не піду!" — рішився Славко спершу і держався сеї постанови аж до пів до четвертої години. Але перед четвертою причепурився, взяв нову одіж, нову краватку — і пішов.

— Як ся маєте, пане Левицький! — привітала єго Маня, сидячи на лавці в альтані.

— Добре, дякую вам.

— Чому ви тепер ніколи не зайдете до нас?.. Сідайте, прошу, ту коло мене, а не так далеко... боїтеся мене?..

Я-тепер сама господарюю в дворі і нуджуся смертельно... А вас невидатні Забули вже на мене?

В голосі Мані чути було і ласкавість, і докір, і нетерпеливість.

— Не можу, пані, приходити,— відповів Славко.

— А то чому? Загнівалися? Чи я вас, може, чим уразила? Коли так, то вибачте!

— Ні, я не гніваюся; справді нема за що. А так, годі мені приходити і вже...

— Може, до свого весілля готовитеся?

— Ні!

— І не дізнаюся причини — від вас, що ви звичайно були такі щирі?

— Як же ж би то вам сказати?.. Сам не знаю.

— Така трудна відповідь! Дивно мені.

— Відповідь не трудна, але прикра і для мене, і для вас. Мені здається, що ви могли би мати з того неприємності, коли б я з вами частіше сходився, особливо тепер. Перше що інакше було; перше вчив я вашого брата; мешкав тут...

— А коли б мені се було приємно? Тепер батька нема; мама спровадиться ту аж за які дві неділі.

— Справді, я не знаю, що вам на се відповісти.

— А от ви нині прийшли!

Маня дивилася Славкові просто в очі, певна себе, а Славко все що глянув на неї, то опускав голову і дивився на зільник з пізніми осінніми рожами і хризантемами.

— Прийшов, бо ви казали!

— Не казала, борони боже, я не можу вам приказувати, лише просила! — і дівчина при тім хитро усміхалася.

— На одно вийде!

— Ви, може, не находите тепер приємності в розмові зі мною?

— Пані! — просив Славко благаючим голосом. Маня знов усміхалася.

— Коли так, то мені дуже дивно, що ви мене ігноруєте...

Славко тільки видивився на неї, але погляд єго, видко, вдоволив її. Аж тут він раптом немов засоромився свого благаючого тону і відповів поважно:

— Пані, я вже одну кризу пережив і другої лякаюся. Не мучте мене!

— Ото відважний! А ваші знамениті "рамки життя" чим заповните? Як ви в теорії думаєте, а як у практиці поступаєте?

— Правда ваша; тільки до тих рамок ви не надаєтеся.

— Запогана?

— Ні!

— Занерозумна?

— Ні!

— Забідна?

— Ні!

— Ні, і ні, і ні! а проте до ваших рамок не надаюся. Це щонайменше дивно... Знаєте, пане, ви або дорожите надто собою, або...

— Панно Маню! майте милосердя наді мною! Розважте, хто ви, а хто я, чи ви можете так поступити собі, як би бажали, особливо тепер! Розважте, що з того всего може вийти?

— Я думала, що ви мені більше прихильні.

— І що з того, що з того, що я вам прихильний, що я, мабуть, і люблю вас! — перехопився Славко і в другій хвилі жалував своїх слів.

— "Мабуть, і люблю!" — повторила Маня з глумом.— Я за вами цілими днями тужу, думаю про вас, а ви "мабуть, любите".

— Ви?

— Я, я! Ви хотіли доконче, щоб я вам то перша сказала? Самолюб! "Що з того? що з того?" А хоч би і ніщо з того не вийшло, то не вільно мені вас любити і не вільно вам мене? Як ви недавно ще мене вчили? Я ваша учениця! І я мушу вас шукати, а не ви мене!

Славко тілько розводив безрадно руками. Такого наглого "нападу" він ніколи не сподівався. А вона говорила:

— Я вже від весни придавлюю в собі то чуття, а дальше не можу. Не можу, Славку, не можу!

І она з тихим плачем сперла голову на єго плечі.

— Скажіть мені, чи ви мене хоч троха любите? Славко затремтів із зворушення. Але в тій хвилі пригадав

собі зовсім подібну сцену із Стефкою, холодна рефлексія підмила то зворушення, яке почув, і він відповів:

— Не знаю, Маню, я вже тепер сам собі не вірю і дурити нікого не думаю.

Маня опустила руки, вражена, і відсунулася мовчки набік.

— Не дивуйтеся, Маню, прошу вас; що в тім дивного? Соціальне наше положення таке, що годі нам обом дуритися якимись надіями. Я себе переможу в потребі, а вам буде тяжко.

— І без того буде тяжко,— відповіла Маня спершу глухо, відвернувши лице набік.— Але я се переможу, ще ліпше, як ви — тілько не знаю, пощо? Так мало тих радісних хвиль в житті, і ті ми силоміць відкидаємо від себе... Ви так мене вчили.

Послідні слова вимовляла дівчина вже твердо; голос єї вирівнявся.

— Ви не хочете мене зрозуміти! — дорікав Славко.

— Розумію вас,— відповіла гордо.

Обоє замовкли на довгу хвилю. Она сперлася плечима о поруччя лавки і дивилася у простір, а він спер лікті на коліна і дивився в землю.

— В такім випадку я прогрішилася супроти вас, що вас ту просила,— почала вона знов розмову тихим рівним голосом.

Славко мовчав. Она глянула на него нишком і додала:

— За се ви на мене чей не гніваєтеся?

— Ні! — відповів Славко захрипло і відкашлянув, щоб голос здавався також спокійним; але очей з землі не зводив.

Маня глянула знов на него, але вже мовчала. Она не виглядала сумно, лише вичікувала нетерпеливо єго слів, а які они вже будуть, не сумнівалася. Він справді відізвався по хвилі:

— Я би не рад... я би так не рад був, щоб ви через мене мали яку неприємність... щоб на вас родичі гнівалися... щоб ви самі терпіли, а ви мені дорікаєте!

Голос єго тремтів.

— Що я вам прихильний, як рідній сестрі,— говорив він дальше,— о тім ви мали аж надто часту нагоду пересвідчитися; а ви мені дорікаєте за те, що я притім не забуваю, хто ви, а хто я...

— Я женщина... женщина передусім, а потім донька дідича,— відізвалася Маня.

Славко повів безрадно рукою по очах і по чолі і знов замовк. Він досі ані разу не глянув на дівчину, а говорив вперед себе. Она щораз веселіше і сміливіше дивилася на него...

— Чого ви так посумніли? — питалася тихо і з легеньким усміхом.

— Не мучте мене, панно Маню, прошу вас! — просився Славко.

— Чим же я вас мучу? Чи я така немилосердна?

— Легко вам казати, а якби ви знали мої думки...,

— Які ж они? Адже ми собі приятелі... пам'ятаєте, від великодня... а між приятелями повинна бути щирість.

Чи не так? А ви передо мною ховаєте свої думки... То не гарно, пане Левицький, то не по-приятельськи,— примовляла Маня, мов хотіла Славкові додати відваги.

А коли Славко таки мовчав, она присунулася ближче до него і спиталася єго просто:

— Правда, що ви мене любите?

— Люблю! —прошептав Славко і як глянув притім на тріумфуюче личко Мані, ухопив єї руки і став цілувати.

— А видите! — жартувала Маня, видираючи свої руки.— Крився, як панночка!

Славко вже тепер не крився і не викручувався. Могутнє чуття, здержуване досі силою волі, перемогло тепер і залило всі сумніви єго — він обняв Маню і поцілував, хоч вона ніби боронилася.

А відтак уже пішла люба розмова гладко і без перепони. Славко дотепкував собі, що на тлі сего осіннього краєвиду вони зовсім такі, як сі пізні осінні рожі, що цвітуть аж тепер. Она пригадувала єму цілий рік, перебутий разом, як спершу не вважала на него, аж відтак зворушив її, коли з жалем згадував покійну матір і старався її саму потішити у смутку. Она бачила, що сі старання були щирі. А потім пізнала єго з оповідань про Стефку — і жалувала єго.

— А ти Стефку вже забув? — питалася єго, шуткуючи.— Ах! я забулася! Знаєте, пане Левицький, нащо ми маємо собі ви казати? Говорім ти. Добре?

— Добре.

— Отже, Стефку ти вже забув?

— Вже.

— А як ти мене так забудеш? Я на те не згоджуся...

— То, знаєш, Маню, був лише приготовляючий курс із Стефкою; а справді любити навчила мене аж ти. Добра учителька!..

— Така, як і ученик. То ще питання, хто кого навчив... Ти, певно, не замітив, як я тебе слухала...

— Замітив.

— І нічого не здогадувався? Ой, ти!..

І вже того дня про ніякі перешкоди та сумніви у них мови не було. Не могли нарозмовлятися та натішитися собою доволі. Аж вечірній сумерк нагадав їм, що пора розійтися. На відході цілувалися, як того треба.

На другий день випала слота — зійтися в городі, де аль-тана мов сотворена була на любовні сходини, було годі. Славко походжав ціле рано по селі та дивився, чи їде

Заборовський, чи ні. Він не приїжджав, а Славко тратив надію, чи буде міг нині бачитися з любкою. Уже й полуднє минуло, а він не був певний. Умовилися були зійтися в городі — а тепер не знав, як то зложиться. Але коли він не находив способу, Маня тепер на все находила раду і була відважна така, що, здавалося, не налякалась би була нічого. Післала старим Миколою ніби книжку до читання, а в книжку вложила картку, щоб він приходив без обави до двора, бо нині батько не приїде; а для претексту нехай принесе газети.

Славко не мав відваги, але в означений час таки пішов. Застав її разом з ключницею, котра плела панчоху. Та хотіла зараз відійти, але Маня здержала її:

— Прошу, пані Кристинська, можете сидіти; ми не маємо ніяких тайн між собою.

Ключниця осталася.

— От добре, пане Левицький, що ви прийшли. Я так нудилася. Газети принесли?

— Приніс.

— Я хочу фейлетони поперечитувати разом. Сідайте, пане Левицький, от тут! А я вам заграю, добре?

— І овшім.

— Може, будете співати? Ви так гарно співаєте! Правда, пані Кристинська, що пан Левицький красно співає?

— Дуже красно,— відповіла ключниця.— Я так люблю їх слухати.

— І я також! А може, ви, Кристинська, також заспіваєте? — жартувала Маня.

— А, борони боже! Ото мали би що слухати!

Маня перевертала між нотами і видобула німецьку композицію "Сон нареченої".

— Чекайте, перше вам то заграю. Ударила кілька акордів і кинула:

— Пусте! — каже.— Німецькі сентименти, солодкаво-млаві, як лукреція.

Винайшла циган^жі мелодії Ліста і ті відіграла по-майстерськи. Так перейнялася була грою, що на єї личку знати було все: від безмежного смутку цигана на угорській пушті аж до дикої радості в чардаші. Грала немов для себе самої, а тим часом Левицький добре пізнав у грі всю бурливу єї душу. Він перевертав ноти і бачив єї лице добре.

А потім уже без нот перейшла на якусь фантазію, в котрій Славко віднаходив мотиви українських народних пісень, але автора композиції не знав. Не докінчивши, покинула грати і встала.

— Я вас,— каже,— не хотіла нині мучити; колись іншим разом заспіваєте. А ви, пані Кристинська, може би, принесли нам тепер підвечірок.

— Зараз принесу.

Кристинська відійшла, _ Маня тоді нараз подала Славкові на привітання руку, котру він поцілував.

— Ти, Славку, мусиш до нас приходити! розумієш? мусиш! я тобі кажу! — говорила вона напівповажно, а напівжартома.

— Коли ж трудно...

— Вже я спосіб найду; а як ні, то листи мусиш писати і я буду. Ах, я ще нікого не любила так, як тебе!

І вона поклала свою голову на єго грудях.

— Всі мої давніші симпатії проти сеї смішні і дрібні.

— Отже, ти також мала когось, з ким давно симпатизувала.

— Ет, пусті знакомства з балів та з гостин, нещирі... Але ша! Кристинська іде. Уважай!

При підвечірку розмовляли обоє,як давні добрі знайомі, так що Кристинська ледви що могла зміркувати. Тішилася тілько з того, що панна Маня була дуже весела; казала, що такою вже давно єї не бачила.

Другого і третього дня не могли бачитися, бо по Маню прийшов повіз з Новосілок і она поїхала туди до мами в гості.

Погода знов була гарна і Славко ходив на далекі про-гульки; був навіть під Новосілками і бачив двір тамошній, але завернувся додому. Дорогою, котрою Маня мусіла вертатися, ходив найбільше. Вижидав її.

І діждався. Она над'їхала, але з батьком.

Порівнявшись з повозом, він поклонився. Маня почервонілася, але батько того не замітив.

— А ви що тут робите, пане Левицький? — спитався Заборовський. о

— На прохід вибрався.

— Та так далеко? Сідайте з нами!

В дорозі додому Левицький дізнався від Заборовського, що за кілька днів спроваджується разом з жінкою до Залісся. Мусив у Новосілках побути якийсь час, щоб довести до ладу заряд села по виїзді властительки до Залісся. Маня мішалася в розмову, але говорила так спокійно, якби їй на Левицькім цілком не залежало.

І ще раз, заким Заборовські приїхали на певний осідок до Залісся, найшла Маня і Славко спосіб зійтися. Знов таки в дворі, при Кристинській.

Переглядали обоє ілюстровані журнали. Кристинська сиділа якийсь час, а потім нагадала собі, що має роботу і вийшла.

— Дивися, Маню: кедри на Ливані. Правда, чудовий образ!

Маня нахилилася над образом:

— І якась пара молода сидить ще під кедрами.

— А які гарні обоє! — замітив Славко.— Сидять собі любенько, а вітер з пустині шевелить зеленим листям відвічних кедрів; веселі пташки повторяють безконечну стару пісню пісень. Маню, ти знаєш ту Соломонову пісню?

— Не знаю! гарна?

— Прегарна. Скажу тобі один уступ; я його напам'ять вивчився:

Ти прекрасна, подруго моя, ти прекрасна!

Як платок гранатового яблочка таке твоє личко під буйним волоссям твоїм.

Як в голубки невиннії очі твої визирають з-під кучерів твоїх.

А твої буйні кучері, мов отара тих кіз, що вертають з гори галаадської.

Як рожевая лепта, такі твої губи, а мова твоя така люба!

Як обстрижені вівці, що вийшли із купелі, такі твої зуби!

Ти прекрасна, моя ти подруго, уся і у тобі порока нема!

Гей! зі мною з Ливана, моя ти кохана, зі мною з Ливана ходи; вершини Амана, вершини Сеніра й Ермона, леговища львів, леопардові гори покинь і зі мною ходи!

Голос Славка тремтів при тих словах давньої пісні; він урвав і замовк...

— А далі?—спиталася Маня тихесенько, не сміючи поглянути на свого товариша.

— І далі звичайна пісня про любов. Чи ти знаєш, що тій пісні вже близько три тисячі літ?

— Три тисячі літ! — повторила дівчина здивовано.

— Ах! і давніше вміли любити,— замітив Славко тужно.— Кромі кількох дивних порівнянь, ціла пісня така, якби її недавно зложив якийсь залюблений поет. Як то гарно сказано дальше в тій пісні:

Ти взяла моє серце в полон, моя сестро, княгине моя; ти взяла моє серце в полон одним поглядом твоїх очей і намистом на шнї твоїй.

Сама патока капле із уст солоденьких твоїх, моя суджена! Мед з молоком під язиком твоїм, а одежа твоя запашна, наче запах з Ливану!

Ти мов сад гранатовий з пахучими плодами; в нім ростуть кипери, нардн, шафран і цинамон, алої, і калмус, і мірра пахуча.

Ти мов те джерело в огороді, колодязь живої води, що спливає з Ливана!

Пробудись, тихий вітре, з півночі! прилети, тихий вітре з полудня; на сад мій повій, нехай запах єго розіллється!..

— Чи не гарно?

— Дуже, але порівняння такі дивні; "Як обстрижені вівці, що вийшли з купелі, такі твої зуби!" Смішно навіть!

— Так, але Соломонові, коли співав се своїй Суламиті тому три тисячі літ, смішно не було. А се, наприклад, вже цілком по-нашому: "Ти взяла моє серце в полон, моя;сестро, княгине моя; ти взяла моє серце в полон одним поглядом твоїх очей і намистом на шиї твоїй!"

— Намиста я не маю! — замітила дівчина півжартом, але тужливий усміх не щезав з рожевих уст єї.

— Але очі твої, як те небо...

— То ще мало... Ти ж казав сам не раз, що того замало.

— Але ж і "сама патока капле із уст солоденьких твоїх, моя суджена". Та... що я*кажу? Не гнівайся на мене, Маню! Я вже справді сам не знаю, що говорю, а все через тебе...

Він перевертав, мов без думки, дальші картки журнала, а она дивилася крізь вікно в город і мовчала. Тихий смуток розлився по єї лиці.

Коли в комнату вступила знов Кристинська, застала їх у тій невинній ситуації. Але Маня, немов налякалася чого, приступила до фортепіано і стала перебирати одною рукою по клавішах.

Розійшлися того дня обоє в задумчивім настрою. Славко ще довго ходив по лісі. Тут він шукав розради на свою журбу, яка тепер єго з цілої сили напала.

"Що діяти? Що з того всего вийде?" — питався він сам себе і не находив відповіді. Третій рік уже почався, як скінчив духовну семінарію, а він ще ні священик, ні взагалі чоловік з сякою-такою будучиною. Як довго се ще потягнеться?

XXIII

І вже більше не мали Маня і Славко доброї нагоди зійтися на розмову без свідків. Одно, що небавом настали слоти осінні; а друге: в заліськім дворі була нова пані, друга жінка Заборовського, що взяла Маню в свою опіку і не спускала єї з очей. Вже й придумала для неї розривку, а іменно обіцяла післати її на карнавал до Львова, щоб забавилася. І так висиділася зо два роки в Заліссі.

Славко дізнався о тім з листа Мані, що прислала єго старим наймитом. Писала коротко:

"Пропали щасливі дні! Я жию тепер тілько споминами. Мама дуже занимається мною; висилає мене на карнавал, щоб я собі шукала жениха. І сама поїде на якийсь час до Львова. Будемо мешкати в тітки. Як я без тебе буду жити там? Порадь мені, мій Славку!"

Славко не знав, що порадити і як.

Они писали до себе листи дуже часто — старий наймит мовчав як заклятий, бо дещо заробив притім,— але в їх листах пробивалася щораз виразніше безнадійність.

У Левицьких настали знов гіркі часи: а іменно о. Василь хорував щораз тяжче. Мати і батько Славка щораз більше напирали на него, щоб

він рішився, що з собою чинити; нехай би вже і безженним висвятився, але не тратив так дармо літ. Коли б, не дай боже, батько помер, міг би зараз стати адміністратором Залісся; не потребували би хоч рушатися з дому, в котрім тільки літ прожили; могли би при нім остатися. А так що буде?

Ніхто сего так виразно Славкові не говорив, але він розумів положення родини дуже добре. Коли би батько помер, остались би по нім: бабуся, вдова, чотири доньки: Наталка, Маруся, Клавдзя і Влодзя (Генка не рахуючи, бо той уже не пропаде на теології) — шестеро душ без забезпеченої будучності. Нехай би Горошинський взяв до себе навіть двоє душ (хоч се було би єму незвичайно трудно), то таки останеться ще четверо, котрими ніхто інший не буде міг опікуватися, лише Славко. Се єго жде — він то розумів добре.

Коли б можна оженитися з Манею, то певна річ: добробут родини піднісся б значно, не треба б лякатися чорної години. Але се не може бути... Се просто було самодурство зі сторони Славка і Мані (так думав він собі); коли б Маня і не знати як благала родичів, то таки повірити годі, щоб єї послухали. Особливо тепер, коли Заборовські справді маючі люди; коли баронова увійшла в дім. Що з того, що Маня такі гарні листи пише; вони, певно, і щирі — Славко в се вірить; але конець сеї історії таки їх обох не вдоволить. А сей конець от-от уже й надходить; треба рішатися, годі дуритися.

Він написав такий лист до Мані; писав спокійно і поважно о своїх гірких обставинах і закінчив лист радою, щоб ним собі голови не морочила; він для неї не пара. Щасливих хвиль, прожитих з нею, не забуде; він за них і вдячний; рад дуже з того, що пізнав женщину, гідну справді любові,— але на то не згодиться, щоб ставав їй в дорозі життя перешкодою; краще забути себе посполу.

Славкові здавалося, що розумнішого листа написати не міг. Але відповідь Мані, яку дістав, зовсім розбила єго пересвідчення. Она писала свою відповідь вночі, щоб ніхто не замітив.

"Пишу і плачу. Вже північ давно минула, а я перечитую вже з десятий раз твій лист і не можу повірити, щоб ти єго міг написати. Ти вже мене не любиш! Ти думаєш, що мені так легко тебе забути! З твоєї ради не скористаю і т. д. і т. д."

Коли Славко ту відповідь дістав в руки і перечитав, трохи волосся не рвав на собі.

"Пощо, пощо писав я сей лист?!"

У відповіді Мані було стілько жалю і розпуки, що Славко вибіг з дому, аби з дороги завернути старого наймита і передати через него хоч коротку відповідь. Написав на білеті: "Маню моя! не доводи мене до розпуки своїми здогадами і підозріннями! Я тебе люблю так само, як перше! Заклинаю тебе: не плач, бо не маєш причини. Ширшу відповідь пішлю тобі ще нині".

Сховав білет у папір і передав наймитові; а сам вернувся писати "ширшу відповідь".

Сівши писати, почув нараз такий гнів на самого себе, що пірвав на кусні початий лист, зірвався і кинув пером. "Якого біса себе дурити?!" — напала єго злюща думка, мов оса. "Що гірше! пощо її дурити! Але ж я її не дурю — я її люблю! Боже! позбувся одної журби по Стефці і напитав собі нової! І то тепер, в таку нещасливу пору!"

І він став ходити по батьківській канцелярії та тручав кріслами в пересердю. Надбігла сестричка Клавдзя до канцелярії — їй уже на шостий рік пішло — і вчепилася поли сурдута Славка.

— Чуєш, Славку, я навчилася нової співанки.

— Від кого? — спитався Славко, станувши.

— Від Марти. (Так звалася наймичка).

— Яка ж та співанка?

Дитину вразив трохи шорсткий голос Славка, вона видивилася на него. Славко зміркував се і усміхнувся:

— Сп івай, співай, Клавдзю!

Дитина заспівала тоненьким голосочком:

Чоловіче біснуватий, нащо жінку продавати!

Видать то сам господь з неба, на податок грошей треба! Що лишиться із податку, куплю собі стару бабку, потім з бабки шкіру злуплю, а за шкіру дівку куплю!

— О, гарна співанка, нема що казати! — замітив Славко.— Але ти єї ие співай, Клавдзю! Не будеш співати?

— Ні! Але як співанка зла, то я тобі байку скажу: "То був собі такий хлопець бідний, він у пана став овець пасти, на службу. Дав єму пан пообідати, хліба кавалок і казав наймитові другому випровадити єго де, щоби він знав, де вівці пасти, на лан".

— Моя дорогенька Клавдзю,— перепинив її Славко,— може би, ти мені коли іншим разом оповіла ту байку?

— То дуже красна байка,— захвалювала Клавдзя.

— Я знаю... Ти мені оповіш її нині вечером. Добре?

— Добре.

— Бо я тепер маю писати. Увечір, Клавдзю; а тої співанки не співай; я тебе кращої навчу.

— Пам'ятай щоби-сь навчив! — допоминалася дитина на відході.

"Боже! Боже!" — зітхнув Славко, сів на софу і закрив лице руками...

Рішився листа не писати.

Але підвечір бачив добре, як коло приходства снувався Микола з двора. Написав знов білет: "Будь спокійна! Мені перешкодили написати довшу відповідь! Твій С." — і передав наймитові.

Настав для Славка прикрий час. Він перестав лякати Ма ню сумним відгадуванням кінця їх любові, успокоював її, але сам спокою не мав і не вірив, щоб та історія скінчилася так, як Маня собі думає. Та чи взагалі думає она, як те все скінчиться! Славко не вірив у се; з єї листів видно було лиш одно, що не хотіла собі давати відібрати ту мрію, яку викохала собі. Она писала раз зовсім виразно: "Коли мій батько міг оженитися перший раз з селянкою, то я мушу тим легше віддатися за теолога". Виразніше годі було писати, а проте Славко за ніщо в світі був би не відважився піти до Заборовських з просьбою о руку Мані. Набрався б сорому, що й до Залісся не міг би показатися... Ні! даремна річ дуритися якимись надіями!

І коли вкінці Маня писала розпучливо, що родичі вже зміркували, що вона залюблена, і здогадалися вже навіть в кім, та взялися її усовіщу вати, Славко почув правдиву полегшу на серці. Она писала вправді, що ніколи в світі не піддасться волі родичів; але Славко так надто не вірив у жіночу неподатливість. Тепер же з причини, що Забо-ровські відкрили тайну доньки, Славко перестав і листи писати; боявся, щоб хто їх не переловив,— ще готов бути сором...

І вже й в околицю двора не ходив, хіба у село. Там уже війтував Головатий, бо власті відкинули рекурс і вибір ради громадської затвердили. Славко мав немалу відразу з того, але село займало єго тепер мало. Більше робив Горо-шинський; єго вусаті школярі вже читали книжечки, а єго хор виспівував так у неділю вечером у школі, що на ціле село було чути.

Цікава була для Славка ще й історія про Козака, про котрого марнотратство ходили правдиві байки по селу; Славко навіть підбунтував ори одній нагоді синів проти Козака, щоб присилували єго купити бодай який грунт, а не пускати так дальше гроші на вітер,— але більше сею історією не займався, бо мав доволі своїх клопотів, щоб над ними думати.

Не раз пересиджував цілими днями дома, читав батькові, що лежав у ліжку, газети, читав і сам багато — і поза подвір'я приходства не показувався. В січні настали великі морози — і ті ще більше придержували єго в хаті.

Сумне було того року різдво в домі Левицьких. О. Василь був уже такий слабий, що не міг відправляти богослужения; сусід-священик з Новосілок мусив єго виручати в головніших ділах.

Наслухався тоді Ярослав немало докорів від родини, що потратив марно літа і тепер не може ще батька заступити. Він успокоював родину обіцянкою, що при найближчій ординації — а тої сподівався в лютому — певно висвятиться; вже чи жонатим чи безженним, а певно висвятиться. Він сам бачить, що годі довше зволікати.

Бабка Клавдія спробувала ще раз намовити внука, щоб взяв собі Ааановичку за жінку тепер у м'ясниці, а як ту ні, то Черминську або Красницьку, промовляла єму до розуму і до серця щонайдобрішими мотивами,— Славко справді ті мотиви брав на добру розвагу, але рішитися — не рішив і з дому не виїздив.

Тим часом дістав від Мані письмо, що виїжджає на карнавал до Львова. Обіцювала писати до него часто, а собі казала посилати листи в означені дні під шифрою poste restante '; писала, що сама їх буде відбирати. Довідувалася за здоров'я батька, а Славка поздоровляла та цілувала.

Славко сумно усміхався, коли читав сей лист. Він їй відповів на сей лист, і на другий, і на третій — але вже без пристрасті, спокійно. Писав дуже обережно, щоб єї серця знов не вразити, а тим часом передумував над великою несподіванкою для неї, над висвяченням в безженкості, на котре вже більше-менше рішився. Що се справді буде несподіванкою для неї, він-то знав, але інакше поступити не міг. Потішав себе думкою, що Маня не повинна гніватися на него, бо ж він преці не жениться з якоюсь іншою, а просто замикає собі раз на завсігди дорогу до женитьби.

Він уже й подався до ординації і збирався виїхати до Львова. Подався, хоч не був пересвідчений, що робить добре. Якби не недуга батька, ще зволікав би, а так уже годі було. Ходив на вид спокійний, хоч мовчаливий. Але чим ближче надходив речинець від'їзду і чим більше батько занепадав на силах, тим більше Славко ставав нестерпимо дразливим. Просто не вміли з ним дома говорити.

Він поїхав до Львова з Наталкою, котра хотіла спробувати в м'ясниці щастя.

Приїхали на дворець завчасно і ждали з годину. Але ось уже і надходила хвиля від'їзду; по почекальнях повідомлено подорожніх, що каса отворена. Славко вийшов з комнати і здивувався дуже, побачивши Заборовського коло каси. Сам не знав що з собою почати. Але Заборовський побачив єго і зачепив:

— А ви, пане Левицький, куди?

— Отак троха в світ, жінки шукати! Вже крайній час! — зажартував собі Левицький.

Покупували білети. Левицький думав розлучитися з Заборовським, але той здержав єго і в сінях мав з ним таку тиху розмову:

— Пане Левицький, я вам маю щось сказати. Ви знаєте, що я вас дуже поважаю. Але ви мені останніми часами устроїли таку комедію, що я сам не знаю, що про неї і думати. Ви знаєте, яку?

— Яку?

— Адже ви мені цілком збаламутили дівчину!

— Я о то не старався; так якось само зложилося...

— "Зложилося!" — повторив Заборовський.— Та я сам знаю, що дівчина не залюбиться в тім, котрий їй не сподобається, але ви повинні були їй то з голови вибити.

1 До запитання (фр.).

— Я старався!

— Старався, старався! — сеодився Заборовський.

— Що ж я іншого міг зробити?

— Гм... Та се правда! Але чи ви думали, що моя донька для вас відповідна пара?

— Думав над тим.

— Ну, і...

— Ну, і видумав, що чому би мені панна Маня не до пари?

— Як же то ви думаєте? — обурився Заборовський.

— Думаю, що коли я чесний чоловік,— а ви самі кажете, що мене дуже поважаєте,— то ваша донька може бути для мене зовсім відповідна пара.

— Здурів хлопчисько! — не втерпів Заборовський.

— Не здурів, пане,— відповів Левицький, призвичаєний до таких слів дідича,— бо з другої сторони я добре пам'ятаю, що я незначний і бідний теолог, а ваша донька заможна.

— Так є, в тім сук! — потвердив дідич.— Я би на ту женитьбу ніколи не пристав і моя жінка також ні. Я проти вас, як чоловіка, не маю нічого, але ви і найменшою надією не дуріться, раджу вам.

— Не бійтеся, пане!'Зависокі пороги на мої ноги — чи так? — спитався Славко глумливо.

— Ет, не говорили би-сьте! Я сам зробив дурницю, що перший раз з селянкою оженився, сам трохи не збанкротував через свій ідеалізм — отже, тепер дітей своїх на ту саму дорогу не пущу. Розумієте?

— Розумію.

— Ліпше останьмося добрими приятелями.

— Радо на се годжуся.

На пероні задзвонили вдруге. Оба розлучилися. Заборовський усів у віз другої класи, Левицький з Наталкою до третьої класи і поїхали до Львова.

В переділі Левицького численні подорожні — від часу до часу здивовано зглядалися на него; їх, певно, дивувало, чому він до нікого не хотів відзиватися, навіть до сестри мало що говорив.

XXIV

Наталку примістив Славко у Дороша і сам замешкав у него на два дні, поки перенісся на пресвітерку до св. Юра. У Дороша застав Славко недостаток. Нічого дивного; плата Дороша не вистарчала на дороге львівське життя. Хоч він і єго жінка старалися свої злидні закрити перед гістьми, але Славко не потребував довго розглядатися по двох тісних бідних комнатках, не потребував нічого випитуватися у швагра і сестри Зоні, щоби знати, як живуть. Бути може, думав він собі, що молоденьке подружжя в тих перших місяцях спільного життя не відчуває своїх злиднів так, як він то відчуває; але ж на таке бідне життя в'язатися з кимсь — то справді треба мати відвагу.

Дороші приймали гостей дуже сердечно; оправдувалися, що ще не загосподарилися як треба, але мали певну надію, що чим далі, тим лучче буде їм поводитися. Славко слухав їх оправдання і, хоч сам мав іншу думку, надій їм не відбирав. Дивився на се подружжя, як батько дивиться на дитячі збитки. Нехай, думав собі, живуть у мріях, поки молоді. Вразило єго лише, що Дороші і Наталка зовсім не противилися тепер намірові єго висвячуватися безжен-ним. Славкові мимоволі прийшло на думку, що всі в тім можуть мати свій рахунок; заболіло се єго на хвилю, а там і роздумав, що дивуватися їм годі. Зоня хотіла собі лиш зажартувати з брата і спиталася єго про Маню, чому не зміг єї "зловити"; брат відповів так одверто, що панна за ним, а родичі проти него, що сестрі відійшла охота дальше брати єго на глум. Ще й стали єго всі потішати: хто знає, казали, як ліпше; донька дідича все-таки пані, привикла до іншого життя, за священиком з часом почулася б

нещасливою... Славко просив їх, щоби ним не журилися, і звів розмову на інші справи.

Але сам про себе думав над тим, чи шукати тепер стрічі з Манею, чи таки не давати про себе знаку цілий місяць і аж по висвяченні станути перед нею, обезпеченим від усяких мрій про шлюбний вінець і перстінь. Виїжджаючи до Львова, він не писав Мані нічого про свій намір; тепер же, у Львові, думав над тим, що мав би їй сказати, якби з нею стрітився. Чи признатися їй до всего, чи ні? Чи розстроювати її на цілий карнавал — тепер, коли вона може якнайлуч-ше забавляється,— чи мовчати? Рішив, що краще зовсім не шукати стрічі з нею.

Та знов прийшло єму на думку, що она, не знаючи нічого, готова посилати дальше листи до него в Залісся, а там ще мати отворить їх — і вийде непотрібна неприємність. Ще не рішився, як би тому зарадити, як зовсім несподівано побачив Маню на улиці з тіткою.

Дороші, Наталка і Славко-вибралися в гостину до тітки Горошинського, в котрої жила торік Зоня. Ішли ринком, аж тут зі склепу вийшла Маня з тіткою. Славко зараз пізнав її, майже несвідомо схопив за капелюх і поклонився. Она зчудувалася, почервонілася, склонила легко голову, сказала щось тітці, очевидно, хотіла її здержати, щоби привітатися зі знайомим, але тітка на се не згодилася. Сіла у повіз, що ждав на неї, мусила й Маня сісти. Повіз затуркотів по камінню і від'їхав.

"От і добре! — подумав собі Славко.— Тепер уже до Залісся не буде писати; знає, що я тут". Був рад, що так склалося, і не ломив собі над тим голови, які підозріння могли повстати у Мані. Певно подумає собі, що я приїхав у гості до сестри — і більше нічого. А се і добре.

Та коли вечером вернулися з гостини в тітки Горошин-ського і Славко поклався спати разом з Дорошем в "салонику", то довго не міг заснути. Спершу балакав хвилю з Дорошем, відтак слухав розмови

сестер у сусідній кімнаті, хоч не міг багато почути; вкінці всі вже спали, лише єго сон не брався.

Нагадав собі розмову з Заборовським на двірці. Правда! адже Заборовський тепер також у Львові, разом приїхали! От з ним мав би Славко охоту ще раз розмовитися. Що він собі гадає? Каже, що поважає єго, але проте доньки за него не видав би! Глупий, зарозумілий шляхтич, що сам у своїй молодості нарушив шляхетські традиції, тепер свій молодечий поступок називає дурницею, жениться з бароновою, бере маєток, стає щораз гордим, починає інакше вести дім, жадає більшого поважання для себе, переоцінює себе, а Славка понижає. Що ж се таке, як не пониження: "Здурів хлопчисько!"

Ковальські уважали єго женихом, невідповідним для своєї доньки, видали її за Порубського, а єго обідили відмовою. Він то перетерпів, другої панни не шукав, аж Маня заступила єму дорогу. Не старався він її собі зискати, не дбав дуже о її ласку, поважав її, бо є за що, але думки не мав її любити, її брати. Сама вела розмови так, що годі було не зміркувати з того її прихильності до Славка; він то мусив оцінити, мусив її за се поважати, мусив її любити як сестру, бо за прихильність годі відплачуватися байдужістю. Але ся друга любов чи була така, як та перша до Стефки?

Стінний годинник вибив помалу дванадцяту годину. Славко перевернувся на другий бік, отворив очі, глянув по темній комнаті, не побачив нічого і знов замкнув очі. Ах! коби вже раз заснути! А то снується по голові бог знає що! І коли б хоч з того був який хосен!.. Але заснути проте не міг.

Чи любив він Маню так, як Стефку?.. Ет, пусте! Любив чи не любив, але жодної не взяв. А чому не взяв? Раз Ковальські не схотіли, другий раз Заборовські не хочуть. А коли они не хочуть, то нехай їх бог милує; Славко настільки цінить себе, що о таку ласку не стоїть. Покаже їм всім, що єму на женитьбі зовсім не залежить, не дасть себе обиджати і понижати.

От подурився ще раз в дівчині — вже послідній раз в житті — і досить того! Є ще на світі інші цілі, для котрих не шкода й житє посвятити. Є родина, є Залісся...

"Коли б так можна в Заліссі остатися!" — думав собі Славко. Вже село пізнав потроха, тепер би можна почати роботу.

На ціле житє.

В дворі Маня, єго бувша любка, а на приходстві він, Ярослав Левицький, .сотрудник батька.

Батько хорий, чотири сестри необезпечені, бабуся, мати — ах, боже, яке то житє!

На другий день Славко пішов до голяря, казав обголити собі вуса і бороду, подивився в дзеркало, засміявся сам із себе, бо змінився відразу, і вернувся до сестри. Переодягнувся в реверенду і вийшов в місто за орудками. Мав діло і до консисторії. Ішов певним ходом, рад у душі, що вже раз рішився, що чинити. Нині мав зголоситися до висвячення і мав замешкати в "пресвітерці" у св. Юра на який місяць або й більше, поки не випустять на волю.

В міськім городі стрітив Заборовського і поздоровив єго. Дідич здивувався, станув, засміявся і поглядом здержав Славка.

— А най же вас,— каже,— качка копне! Та я вас ледви пізнав! Так змінилися! Що ж ви задумуєте чинити?

— Висвячуватися.

— Безженним?

— Безженним.

— Гм...— задумався Заборовський.— То є мудра постанова і заразом глупа.

— Як все на світі,— доповів Славко.

— І то правда,— признав Заборовський.— А не будете пізніше жалувати свого поступку?

— Не знаю: годі знати. Здається, часом буду, а часом ні.

— Гм... А де думаєте осісти?

— В Заліссі... Хочу батька виручити.

— Се добре... Навіть дуже добре. Для мене, для села, для вашої родини... се гарно з вашої сторони... Лише...

— Лише що?

— Ну, байка! І се уладиться...— говорив дідич як би сам до себе.

— Що таке? — питався Славко цікаво.

Але дідич не сказав. Славко здогадувався, що дідич мав, певно, на думці свою доньку. Прийшла єму охота посперечатися з ним, чому єго обідив тоді на двірці, але розважив і дав спокій. Він же батько Мані, не ворог їй, не хоче бути ворогом і єму, так нехай вся пригода помалу забувається. Заборовський розмовляв ще добру хвилю зі Славком, і так очевидно прихильно, як би хотів дякувати єму, що дав Мані спокій, і як би притім не дивувався ні єму, ні своїй доньці.

Розійшлися. Славко дивувався сам собі, що був такий спокійний. Як нині рано обголив вуса і одягнувся в реверен-ду, щоб піти до св. Юра, так від того часу немов забув цілу пригоду з Манею, а навіть не бажав собі бачитися з нею. Бо і що ж би мав з нею говорити? Всяка любов по якімсь часі збирається в однім питанні: "Поберемося, чи ні?" Коли можна побратися, то можна ще якийсь час по-давньому любитися, бавитися мріями і надіями; коли ж гсді, то щонайменше не розумно мучити себе і дівчину.

Славкові здавалося се таким ясним, що й не думав над тим — в перших днях. Перенісся спокійно до пресвітерки в св. Юрі і ждав на висвячення. Було їх там разом чотири питомці, що мали висвячуватися, всі, крім Славка, жонаті.

По першім висвяченні на субдиякона в неділю вечером Славкові товариші пили пиво, а він лежав нероздягнений на ліжку і думав.

— Отче Левицький, вставайте до компанії! Що ви так думки думаєте! — відзивалися товариші.

Левицький не хотів пити пива; слухав розмови молодих субдияконів.

— Ех! коби тут наші жінки були!

— А я щойно дві неділі тому оженився!

— І розлучили вас! То прикро... На цілий місяць. Я вже три місяці тому, як справив весілля, і за жінкою тужу...

— Отче Левицький! Та-бо шануйте свій стан і держіть з нами! Правда, що ви, СОЄІЄЬБ 1 можете колись бути нашим єпископом, але поки що випийте з нами!

Занесли єму пиво аж до ліжка. Славко встав.

— Журитеся, що жінки не найшли собі? Не журіться, менше клопоту. Моя мене вже раз висварила. Остро береться.

— А моя як зварила раз клюски, то можна було ним скрині ліпити, як столярським каруком.

— А моя,— говорив третій, що оженився тому дві неділі,— вже мені пригадує, як я раз на празнику дав їй петрушку продавати. Не забула мені.

Славко присівся до товаришів, закурив і став сам жартувати.

По другім висвяченні на диякона в тижні відвідали єго на пресвітерці сестри Наталка і Зоня і брат Генко, питомець духовної семінарії. Прийшли і зовсім прибили єго сумною вісткою, яку одержали від матері, що батькові щораз гірше. Сестри плакали, Наталка не знала, що чинити: хотіла бути на висвяченні брата і хотіла хоч би зараз їхати додому. Мала іти ще раз на вечерок, та тепер уже не піде. Без потреби приїхала до Львова; для тих двох вечерниць у львівській Руській Бесіді не варто було трудитися...

Стали ще раз перечитувати лист матері і виміркували, що Наталка може ще остатися кілька днів, поки брат висвятиться, а потім чей єго зараз пустять на волю, то всі разом поїдуть додому. Наталка осталася. Славко вже не жартував з товаришами.

В суботу перед третім висвяченням прийшла до него Наталка. Розповідала єму новину, що на улиці припадково стрітилася з Манею Заборовського. Він налякався.

— І що ти їй сказала?

— Сказала, що завтра ти вже будеш священиком...

— А вона?

— Так поблідла, що страх! Питалася, чи ти оженився. Я їй кажу, що ні. Кілька хвиль не відзивалася, ішла зі мною, потім просила мене, щоб я відвела її до тітки... а говорила так тихо, як би мала зімліти. Вона тебе любить, Славку!

— А далі що?

— Питалася, чи могла би завтра прийти подивитися на твоє висвячення.

— І прийде?

Целсбс; нежонатий священик у римсько-католицькій церкві (латин.).

— Прийде.

— Нащо? То цілком не потрібно.

— Що тобі шкодить?

— Я не хочу,— боронився Славко нетерпеливо.

— Я ж не піду завтра казати їй, щоб не приходила.

— Ну, врешті, нехай приходить. Нічого страшного. І більше ти з нею не говорила?

— Она, видко, не знала, що ти задумав висвятити себе безженним.

— Повинна була знати; я ж єї батькові казав.

— Може, їй батько не сказав.

— І кажеш: поблідла дуже? Бідна, нехай родичам подякує!

Отся новина була для Славка дуже прикра. Він не бажав собі, щоби Маня була на висвяченні єго, боявся стрічі з нею, хоч не почував за собою ніякої вини; не міг придумати перших слів, які би міг промовити до неї — і заразом здавалося єму, що таки, коли б зійшовся з нею, рад би був тому, як той чоловік, що був виставлений на велику покусу, а не піддався їй.

Цілий вечір і пізно в ніч думки єго снувалися то біля ліжка хворого батька, то біля зажуреної дівчини. Одна журба другу перемагала; спомини з минувшини мішалися з почуттям сумної теперішньості; сумніви розбивали душу, як подзвінне. Веселі розмови товаришів вночі, до котрих приїхали жінки, щоб на другий день бути на їх висвяченні, пригадувалися єму в одно, як збитки безжурних школярів, а власні думки немов робили єго перед часом старим, багатим в досвіді. В серці єго відзивалося на хвилю щось, немов заздрість до товаришів, котру в другій хвилі поборювало почуття доброго несамолюбного вчинку. Пробуджений на хвилю жаль за ближче неозначеною стратою, зникав чим-скорше перед холодною думкою, що до розбору єго положення приступала зі старечим спокоєм.

Тяжкий вечір мав Славко перед своїм висвяченням.

В неділю під час висвячення Славко кілька разів споглядав у ту сторону, де в лавках сиділи сестри, Дорош і брат Генко. Мані там не було. Дивувало се єго троха, але заразом і рад був з того. Аж коли вже церемонія скінчилася і він, утомлений та почервонілий, вертався з пресвітерії до сестер, нараз в дальших лавках побачив її. Сиділа з похиленою головою і не дивилася на него.

— Маня є,— шепнув він сестрам так, як би просив у них поради, що єму чинити.

Сестри оглянулися:

— Ходім до неї!

— Ото з тебе зух! — закпив собі Дорош з Левицького. Левицький зрозумів ті кпини і з міною, на хвилинку

надто жалісною і розчарованою, а на хвилинку надто поважною і гордою, приступив з сестрами до Мані. Маня вже вийшла з лавки.

— А ми й не знали, що ви також тут. Чому ж ви до нас не присіли? — почала Зоня.

— Я спізнилася,— відповіла Маня тихо, підійшла до Славка і подала єму мовчки руку.— Ви не гніваєтеся на мене, о. Левицький, що я спізнилася на ваше висвячення? — питалася з таким задумчивим, а любим усміхом, з таким легенько докірливим поглядом! — Я не могла: тітка не пускала.

Левицький мовчав; добре хоч, що сестри виручили єго в розмові...

Вийшли з церкви.

— Коли їдете додому? — питалася Маня в Левицького, не в сестер єго.

— Я вже тепер просив, щоби мене пустили. Мушу доконче їхати до батька...

— Дасте мені знати, коли поїдете? Дайте, дайте знати; то поїду з вами, з Наталкою, з Зонею. Зоня, чую, також їде; то мені не потрібно іншої опіки в дорозі.

— Ваш батько готов гніватися.

— Не журіться: я вже не дитина.

— Мене пустять, мабуть, уже завтра. Нині мені скажуть. Я вас повідомлю.

Вийшли на площу св. Юра і пустилися в місто. Славко чудувався спокоєві Мані. Розмовляла зі всіма, а кілька разів і зажартувала собі так легенько, незначно, як би не бажала обидити товариство, зажурене тяжкою недугою батька.

Відвели її додому, а самі пішли до Дороша на обід.

На другий день прийшла телеграма від матері, щоб доконче всі приїздили, бо батько жде... Се вижидання батька затривожило всіх не в міру.

Славкові і Генкові дозволили зараз від'їхати.

Післанцем повідомили Маню, що їдуть. На двірці справді застали її разом з тіткою. Тітка познакомилася зі всіма і повірила братаницю опіці о. Левицького. Нарікала, що Мані ні з того ні з сего нараз доконче забаглося вертатися додому, так що годі було їй відмовити. Видко, навкучилося

їй уже у Львові. Наталка і Зоня були маломовні; они нині вже кілька годин плакали і раді були на крилах злетіти до Залісся. Наталка нарікала на себе, що далася намовити їхати до Львова в такий час, коли

батько дома хорий. Здавалося їй, що тій недузі вона винна, і не могла затаїти тихого хлипання навіть поміж чужими людьми на двірці.

А вже в окремім переділі воза, де всі, крім Дороша, що не міг виїхати, засіли, обі сестри не могли здержати сліз і знов заплакали. Довго старалася Маня їх успокоїти, поки і сама заплакала, але так гірко, що то не лише сестри, але і братів здивувало. Тоді сестри сіли собі коло Мані праворуч і ліворуч, взяли її за руки, стали її просити, щоби не плакала, цілували її, самі крізь сльози усміхалися, аби тілько її розвеселити.

Славкові переходив мороз тілом, коли дивився на ту подію; він розумів сей плач Мані...

Але розмови між ними і до самого дому не було такої, щоби Маня хоч яким словом виявила скриту причину свого смутку. Жалувала Зоню і Наталку, пригадувала собі недугу своєї матері, і їй жалко стало. Казала так, але в єї сумних очах, якими не раз спозирала на о. Ярослава, можна було вичитати ще одну причину плачу...

На станції, де висіли з залізниці, вже ждали на них сани, на котрі зараз сіли. Цілу дорогу тілько часом перекидалися словами поміж собою; сестри все лиш наказували фірманові, щоби поганяв скорше та випитувалися, що чувати дома. Фірман знав лиш одно, що з панотцем зле. Нині вже по двох лікарів їздив.

Перед двором в Заліссі станули. Заборовський був тоді на подвір'ї і здивувався, побачивши Маню. Вибіг проти неї, зачав випитуватися, але Левицькі вже не слухали їх, казали гнати додому.

Дома на ґанку стояла заплакана Горошинська і привітала їх словами:

— Добре, що ви вже приїхали...

Брати і сестри і не віталися з нею, а просто пішли до комнати, де лежав хорий батько. Ступали легенько, мовби батько спав, а онп не хотіли єго збудити. Але батько не спав, тілько лежав, тяжко віддихаючи і мов без пам яті.

Увійшли в комнату, оскілько можна було, без стуку. Там стояла бабуся і мати. І з ними приїжджі не віталися, не чули потреби. Переглянулися тілько всі своїми почервонілими від плачу очима і вже себе розуміли. Доньки мали очевидну охоту припасти до ліжка з великим плачем, але бабуся

суворим поглядом здержала їх від того. Сама приступила до ліжка і промовила над головою недужого:

— Василю, діти приїхали.

О. Василь тілько застогнав глухо. Діти ледви здержувалися від плачу. Славко тремтів на цілім тілі.

— Василю, діти приїхали.

Треба було недужому ще кілька разів повторити сю вістку, заким він по тяжкім отупінню прийшов троха до пам'яті.

— Славко є? — були єго перші слова.

— Є, вже висвячений,— відповіла мати.

— Піднесіть мене троха,— просив хорий.

Єго піднесли на подушках, він блукав хвилю очима по комнаті, поки не замітив Славка навколішках у свого ліжка. За Славком всі інші діти попадали на коліна та поспиралися на ліжко.

— Всі ви тут? — спитався о. Василь.

— Малих нема,— відповіли єму.

— Прикличте їх!

Прикликали Мариню, Клавдзю, а малу Влодзю принесли на руках.

О. Василь оглянув цілу свою родину — а всі заховувалися так тихо, навіть мала Влодзя мовчала, тілько дивилася на всіх цікавими очима — оглянув і став відмовляти молитву, похиливши голову на груди. Потім з тяжким трудом троха підняв тремтячі руки і прошептав:

— Най вас бог благословить і я благословлю. Доньки не могли здержати плачу і захлипали. Але бабуся

сказала їм таким голосом "тихо", що всі відразу замовкли, лише Влодзі і малій Клавдзі вже на плач зібралося.

О. Василь не міг відтак добру" хвилю промовити, опустив руки безсильно на покривало, а голову на груди, поки знов отворив очі і вдивився в Славка:

— Славку?

— Що, тату?

— Я всіх лишаю на твою опіку.

— Добре, тату.

— Пам'ятай, ти найстарший...

— Буду пам'ятати...

— Дороша нема?

— Не дали єму відпустки. Він не знає, що ви такі хорі. Ми єму напишемо.

— Не потрібно, най пильнує школи.

— А тобі, Зоню, як?

— Добре, тату.

Зоня сказала се таким жалісним голосом, що маленька Клавдзя і Влодзя, мов на знак, вголос розплакалися, а Мариня сховала голову в сукню Горошинської. Почувши плач дітей, о. Василь затремтів і опустив голову на подушки. Застогнав притім, але в тім стоні більше було глухого, придавленого плачу, як почуття болю від недуги.

— Забирайтеся, діти! — приказала бабуся, що при цілій тій сцені заховала таку рівновагу духа, якби се не її рідний син лежав на ліжку.

Діти винеслися тихо з комнати. Доньки утікли на кухню і та?л уже дали свому жалю волю.

Славко з мамою пішли до батькової канцелярії. Влодзя прийшла за ними. Вчепилася мами, просилася на руки і здивованими очима дивилася на брата; не пізнавала єго, тепер обритого і в реверенді.

— Ходи, Влодзю, до мене; мама змучені.

— Я тебе не знаю,— відповіла дитина.

— Та се Славко,— об'ясняла мати.

— Славко не такий, не хоцу.

Надбігли ще Мариня і Клавдзя і обступили брата. Він їх обняв за шиї, цілував і примовляв: "Бідні мої маленькі хробачки!"

А ті маленькі хробачки на другий день були справді бідні; помер їм батько, опікун цілої родини, що і сам гаразду не зазнав і дітей в гаразді не міг лишити...

Залісся втратило свого пароха.

XXV

В рік потім посвячували нову церкву в Заліссі. Невелика і недорога та святиня божа, в порівнянні з давньою дерев'яною церквою, була правдивою прикрасою бідного села. Вибудували її на тім самім місці, де перша стояла, поміж старими липами на горбку.

Сірі високі муровані стіни церкви, три бляхою криті бані, блискучі хрести на них виглядали далеко величавіше, ніж почорнілі балки і латаний дах давньої церкви. Тому й не диво, що ціле Залісся було на свою церкву горде. Ще вона не була готова, а вже і найменша дитина оглядала її знадвору і зсередини з великою цікавістю; тепер же, коли її посвячували, ціле село прийшло помолитися і подивитися на велике свято. Приїхав сам владика, приїхало з десять

священиків, парада була така велика, що в Заліссі подібної не запам'ятали. Було на що подивитися.

А з чого були заліські селяни найбільш вдоволені, то з того, що дістали нову гарну церкву, так сказати б, даром. Не коштувала она їх ані гроша, хіба що котрий дав добровільно. Того дня ім'я Козакової доньки, Анниці, споминали всі, почавши від владики аж до дурнуватого Антошка, з належним поважанням, і заразом нагадували собі сумну долю її батька Козака, котрий так довго запивався, поки раз не замерз на дорозі. Казали також, що Мошко Зільбер мав украсти у него багато грошей, але ні сам Козак, поки жив, ні родина єго не могли того Мошкові доказати — і так, як легко прийшли Козакові гроші, так легко і пішли. Тілько й користі з них було, що сини Козака купили собі кілька куснів грунту більше, як перше мали.

Того дня, коли посвячували церкву, бабуся Клавдія і її невістка, вдова по покійнім о. Василю, тілько на коротку хвилинку показалися в церкві, бо не мали часу. Треба було готовити велику гостину для владики і інших гостей. Тілько гостей і таких знатних, як нині мали бути, вже давно на приходстві в Заліссі не було. Під доглядом старої їмості не лише наймички, але і невістка і внучки мали нині гірку годину. Всі дома знали, що при таких нагодах стара їмость робиться така гостра, як би не знати о що ходило; а нинішнє свято она, видко, вважала незвичайно великим і вже від трьох днів приготовлялася як до великої битви. І спати стара не хотіла, все щось собі пригадувала, розказувала, в найтем-ніший куток заглядала, найменшої дрібниці не забула — все лиш на то, аби гостей гідно прийняти. Сама вдова о. Левицького, хоч далеко молодша від бабусі Клавдії і не менше рада прийняти гостей якнайкраще, сідала утомлена і безрад-на та дивувалася невсипущій запопадливості і пам'яті старушки.

Але зате гостина, яка почалася вже добре сполудня, випала просто величаво. Бабуся увихалася, ям молодичка; все бачила крізь свої окуляри: і то, що діялося в гостинній, і то, що в кухні. Тут она щойно була коло владики, дідича і дідички та їх доньки Мані, щоб подивитися,

чи внучки Ольга, Наталка і Зоня, котра приїхала зі Львова, добре звиваються коло гостей; тут она щойно пожартувала собі зі старим деканом, а ту вже в другій хвилі в кухні чути було єї приказуючий голос до наймичок, котрих висилала з полумисками. І аж тоді успокоїлася та присіла до гостей, коли ті вже почали говорити промови. Тепер її вже виручав Славко з братом Генком і Горошинським, котрі, як мужчини, вміли лучче "ходити коло скла".

Бабуся підсунула окуляри на ніс і слухала з побожністю різних промов. Пили на здоровля владики, дідича-колатора, декана і цілої родини Левицьких в руки бабусі. Бабуся ні з того ні з сего нагадала собі свого покійного сина о. Василя і прослезилася. Послухала ще кілька промов — і вийшла до кухні подбати за чорну каву.

В комнатах зробилося весело і гамірно. Славко походжав вдоволений і доглядав, щоби кому чого не забракло. Збирався і він випити на честь селян, але вичікував, бо мав надію, що хтось єго в тім виручить, і хотів, щоб перше старші говорили. Тим часом ждав і ждав, і нікому на думку не прийшло, згадати при цій нагоді і менших братів.

Так він промовив сам.

Як господар дому, подякував гостям за участь, вказав на те велике вражіння, яке нинішнє свято зробило на всіх, згадав Анницю Смітову і перейшов до селян. Розповів коротко свої досвіди, які зібрав у Заліссі, підніс добрі прикмети селян, потребу їх освіти і опіки над ними — і випив на їх честь.

Промова єго зробила вражіння. Сам владика зараз прикликав єго і розмовляв з ним привітно. До розмови вмішався дідич і на радості при владиці заявив, що хоче мати Левицького парохом в Заліссі. Владика випитувався про село. Особливо хотів знати, кілько в нім є диких супружеств. Дізнався від Ярослава, що аж сім.

— Так багато? — дивувався владика.— Ану, кажіть їх прикликати.

Славко післав за дикими супружествами, а тим часом завів розмову з Манею. Нині говорили вони собі вже, не як колишня пара залюблених, але не менше приязно. Ті усміхи, що являлися на їх устах, ті недосказані думки їх свідчили не раз, що мали би собі багато дечого сказати, пригадати, але обоє не хотіли рушати минувшини.

По пирі гості розійшлися по комнатах і по городі. Владика вийшов на ґанок і відсапував. Славко привів перед него чотири дикі супружества; інших не міг післанець віднайти. Владика встав і мав до них правдиву проповідь на тему, що нема щастя і благословення без бога.

Проповідь єго була повна цитат із св. Августина, євангеліста Луки, апостола Павла, св. Амврозія і Давидових псалмів — а закінчив окликом св. Матея: "Боже, поможи нам, бо пропадемо!"

Селяни і селянки зітхнули і вдарилися побожно в груди. Відтак владика почав з ними розмову. Приступив до першої пари.

— То ви не жиєте з собою?

— Не жиємо.

— Ти не любиш свого чоловіка?

— Люблю,— відповіла жінка.

— Любиш? — здивувався владика і питається селянина: — А ти її любиш?

— Люблю.

— А чому ж ви не живєте разом?

Селянин поклонився, вхопив владику за руку, поцілував і каже:

— Та я би, прошу владики, не від того. Жив би разом, але єї тато обіцяли мені дати загін поля і не дали. То я єї не хочу.

Владика не знав, що на то сказати. Він не міг зрозуміти, що наш селянин задля загона поля покине жінку, хоч її любить...

Чернівці, 1896 року